

ԱՅՈՒՆ ԿՐԹՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՎ ՓՈՌՏՈՒՆ ԿՐԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՎԱՆՔԻ ՆԵՐՈՒ
ՊԱՏԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՎԱԳՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

С. М. КРКЯШАРЯН

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
ГОРОДОВ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ
И МАЛОЙ АЗИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1970

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1970

1352

9(47.925)
4-85

Մենագրությունը նվիրված է Հին Հայաստանի և նրա հարևան հելլենիստական երկրների քաղաքների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կառուցվածքի ուսումնասիրմանը:

Հունա-հռոմեական և հայկական մատենագրության, ինչպես նաև անտիկ արձանագրությունների ընձեռած տվյալների մանրագնին ուսումնասիրությունը, հեղինակին հնարավորություն է տվել բացահայտելու քաղաքների զարգացման հետ կապված մի շարք կարևոր և էական երևույթներ:

25105

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհում քաղաքների առաջացումը թաղված է հեռավոր անցյալի մշտի մեջ: Դեռևս մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին այստեղ գոյություն ունեին Արգաշլու քաղաքը, Ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպան (այժմ՝ Վան) և մի քանի այլ քաղաքներ: Հետագա դարերում այստեղ առաջացան բազմաթիվ նոր քաղաքներ, որոնց անը սերտորեն կապված էր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և Ուրարտական պետության հզորացման ու ընդլայնման հետ: Քաղաքաառաջացման ու զարգացման երկրորդ ալիքը Հայկական լեռնաշխարհում վերաբերում է հելլենիստական դարաշրջանին: Աքեմենյան տերության անկման հետևանքով և երկրի անկախություն ձեռք բերելու, հայ ժողովրդի և Այրարատյան դաշտում ու Ծոփքում հայկական թագավորությունների կազմավորման կապակցությամբ, Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական քաղաքների առաջացման գոգընթաց, Հայաստանում ևս առաջանում են մի շարք նոր քաղաքներ: Քաղաքների առաջացումը և քաղաքային կյանքի զարգացումը Հայաստանում կապված էր հայ ժողովրդի կազմավորման ընդհանուր պրոցեսի, երկրի ընդհանուր վերելքի, օտարերկրյա լծի թթափման հետ: Այդ իսկ պատճառով հայկական քաղաքների առաջացման և հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում նրանց ունեցած դերի հարցը մեծ հետաքրքրություն է ներկա-

յացնում, քանի որ առանց դրան հնարավոր չէ Հայաստանի պատմական զարգացման մասին ճիշտ և լրիվ պատկերացում ստանալ:

Մինչև վերջերս համարյա ոչ մի հետազոտող չէր գրավել հայկական քաղաքների առաջացման պատմությանը, քանի որ մեր պատմական աղբյուրները Հայաստանի հելլենիստական շրջանի մասին, ընդհանրապես, և հին Հայաստանի քաղաքների մասին, մասնավորապես, շատ են սակավ: Հին Հայաստանի պատմության վերաբերող աղբյուրները կցկտոր են և դրա հետ միասին զանազանատեսակ՝ ըստ իրենց բնույթի և՛ ըստ գրվելու ժամանակի:

Հին Հայաստանի և նրան հարևան երկրների պատմությանը վերաբերող մեզ հասած աղբյուրները կարելի է բաժանել հիմնականում երկու խմբի՝ գրավոր աղբյուրներ և նյութական հնագիտական: Դրանցից առաջինը քաղկացած է երեք ենթախմբից. 1) հունա-հռոմեական հեղինակների երկեր, 2) հայ մատենագիրների ստեղծագործություններ և 3) վիմական արձանագրություններ: Այս ենթախմբերից յուրաքանչյուրն իր առավելություններով հանդերձ ունի նաև իր որոշակի թերությունները: Հունա-հռոմեական հեղինակները առավել կամ պակաս չափով ժամանակակից են եղել իրենց նկարագրած դեպքերին: Քանի որ նրանց ուշադրության կենտրոնում գտնվել է հունա-հռոմեական աշխարհը, սպասեցնական է, որ նրանք խիստ պատահականորեն էին գրում Հայաստանի մասին, որը այդ աշխարհի ծայրամասերից մեկն էր, ուստի և չէր կարող նրանց լուրջ ուշադրության առարկան դառնալ: Հայաստանի մասին նրանք մեծ մասամբ գրում են քաղաքական որևէ իրադարձության կամ հունա-հռոմեական աշխարհի արքաների և զորահրամանատարների նվաճողական արշավանքների կապակցությամբ: Դրա հետևանքով այս խմբին պատկանող սկզբնաղբյուրները շոշափում են գլխավորապես Հայաստանի արտաքին քաղաքական պատմության հարցերը, ուշադրություն չդարձնելով երկրի ներքին կյանքի վրա: Հասկանալի է, որ նրանցում պահպանված կըց-

կըտուր տեղեկությունները բավական չեն Հայաստանի քաղաքների առաջացման կապակցված պատմությունը և նրանց սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը վերջավորված կերպով շարադրելու համար:

Հայ մատենագիրների գործերը հակառակ պատկերն են ներկայացնում: Հայկական առաջին քաղաքների առաջացման ժամանակից նրանք բաժանված են ամբողջ դարերով: Հայ մատենագիրների երկերից վաղագույնները չեն գնում մ. թ. 5-րդ դարի կեսերից այն կողմ, երբ արդեն հայոց երկիրը կորցրել էր իր անկախությունը, երբ Հայաստանի համարյա բոլոր հնագույն քաղաքները ավերվել էին թշնամու կողմից կամ գտնվում էին անկման շրջանում, իսկ նոր քաղաքներ, բացի Դվինից, դեռևս չէին հանդես եկել, այնպես, որ մեր մատենագիրները չէին կարող հայկական քաղաքների և նրանց առաջացման մասին ունենալ ճշգրիտ և լրիվ պատկերացում: Հենց դա էլ գլխավոր պատճառն է այն բանի, որ նրանք չեն տվել հանգամանակից տեղեկություններ հին Հայաստանի քաղաքների և քաղաքային կյանքի մասին¹: Այսուհանդերձ, նրանց տված սուղ տեղեկություններն էլ էական նպաստ են հին Հայաստանի քաղաքների պատմությունը վերականգնելու գործում:

Հին Հայաստանի քաղաքների պատմության վրա որոշ չափով լույս է սփռում գրավոր աղբյուրների երրորդ ենթախմբը՝ վիմագրական նյութը: Ինչպես հայտնի է, Փոքր Ասիայի և Սիրիայի տերիտորիայում գտնվել են մեծ թվով վիմագրական հուշարձաններ հունարեն², որոնք վերաբերում են Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական քաղաքների պատմությանը: Դժբախտաբար հին հայկական քաղաքները դեռևս անբավարար են պեղված, որի հետևանքով պատմական Հա-

¹ Այս մասին տե՛ս նաև Գ. X. Саркисян, Тигранкерտ, М., 1960 стр. 18.

² Դրանք հիմնականում ամփոփված են W. Dittenberger, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Lipsiae, 1903 կապիտալ աշխատության մեջ (այսուհետև՝ OGIS):

չատանի տերիտորիայի վրա տարբեր ժամանակներում, բուրդովին պատահական կերպով, հայտնաբերվել են, հեղինակական Արևելքի մյուս երկրների հետ համեմատած, ոչ մեծաթիվ, շուրջ երկու տասնչափ արձանագրություններ մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ, արամեերեն, հունարեն և լատիներեն³։ Այդ արձանագրությունները թանկարժեք և անփոխարինելի աղբյուր են։ Դրանք ժամանակակից ու հարսզատ վկայագրեր են այն դեպքերի և իրավիճակի, որոնց վերաբերում են։ Դժբախտաբար, դրանք ունեն երկու լուրջ թերություն. հասել են մեզ մեծ մասամբ թերատ վիճակում և, բացի այդ, միշտ չէ, որ հնարավոր է դրանց ճիշտ թվագրումը։

Մատենագրական աղբյուրներից և վիմագրական նյութից բացի, հին Հայաստանի պատմությունն ուսումնասիրելուն կարող էր նպաստել անպայման հնագիտական նյութը ևս, բայց, ցավոք սրտի, Հայաստանի հնագույն քաղաքների դեռ վերջերս սկսած պեղումները առայժմ քիչ չափով են լրացնում գրավոր աղբյուրների բացերը։

Աղբյուրագիտական այս ոչ շատ մխիթարական վիճակը հրավիրում է հետազոտողի ուշադրությունը մահ Հայաստա-

³ Այդ արձանագրությունները տարբեր ժամանակներում հրապարակվել են առանձին հետազոտողների կողմից, իսկ հետագայում ամփոփված և հրատարակված են *K. B. Trever*, *Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953 (այսուհետև՝ «Очерки...»)* աշխատության մեջ։ Արամեերեն մի արձանագրություն վերջերս հրապարակել է Գ. Տերազյանը։ Տե՛ս *Г. А. Тирацян*, *Новонайденная арамейская надпись Арташеса I, ЗВШ ФУ «Сեդեկագիր», 1957, № 10*։ Արամեերեն երկու արձանագրություն հրատարակել է Ա. Գ. Փերիխանյանը (տե՛ս *А. Г. Периханян*, *Арамейская надпись из Гарни, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 123—138*։ *А. Г. Периханян*, *Арамейская надпись из Зангезура, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 107—128*)։ Վերջին տարիների ընթացքում հայտնաբերված վերոհիշյալ արձանագրությունները լավագույն երաշխիքն են այն բանի, որ Մովսեսի Հայաստանում հնավայրերի պեղումները մեզ կտան Հայաստանի հին շրջանի պատմությանը վերաբերող վիմագրական նոր տվյալներ։

հին սահմանամերձ ու նրան պատմական իմաստով բախտակից և ուղեկից երկրների քաղաքների զարգացման պատկերի վրա։ Այդ երկրների մեջ առանձնապես կարևոր տեղ է գրավում Հայաստանի հետ տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային թելերով կապված Փոքր Ասիան։ Պարզվում է, որ հեղինակական դարաշրջանի փոքրասիական քաղաքների ու Հայաստանի քաղաքների համատեղ ուսումնասիրությունը խիստ շահեկան է վերջիններիս համար մի շարք ալեպիսի երևույթների բացահայտման առումով, որոնք, հատուկ լինելով երկու երկրների քաղաքներին, առավել լավ են յուսաբանված աղբյուրներով Փոքր Ասիայի քաղաքների համար։ Այստեղ հարկ չկա մանրամասն կանգ առնել այդ խնդրի վրա, քանի որ գրքի առաջիկա շարադրանքը պարզաբանում է այդ թեզը՝ կոնկրետ օրինակների հետազոտությամբ։

Առավել կարևոր է մեր աշխատությունը ներածել հունահռոմեական աղբյուրների տեսությամբ, որի նպատակն է ոչ միայն բնութագրել այն կոնկրետ կցկտուր տեղեկությունները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են Հայաստանի քաղաքների պատմությանը (այդ արված է գոյություն ունեցող գրականության մեջ), այլև ցույց տալ դրանց ծագման ոլորտը, ներկայացնել դրանք պարունակող երկերը իրենց հեղինակներով հանդերձ, որով այդ տեղեկությունները կարող են ավելի լավ և ճիշտ իմաստավորվել։

Անտիկ հեղինակներից առաջինը, որ գրել է Հայաստանի և հայերի մասին, Հերոդոտոս Հալիկաոնացին է։ Թեպետև հեղինակական հիմնական նպատակն է եղել գրել հույն-պարսկական պատերազմների պատմությունը (մ. թ. ա. 5-րդ դարի առաջին կեսը), որին, պարսկական բանակի կազմում մասնակցել են մահ հայերը, սակայն նրա „*Ἰστορίης ἀποδείξις*“ (Պատմության շարադրանք) երկը իր ժամանակի համաշխարհային պատմության և մշակույթի յուրատեսակ մի ակնարկ է։ Իր երկը Հերոդոտոսը գրել է՝ Եգիպտոս, Առաջավոր Ասիա և Սև ծովի ափերը կատարած ճանապարհորդությունից հետո, որի ժամանակ նա բազմաթիվ և բազմապիսի նյու-

թեր էր հավաքում: Ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ նա ևս, Քսենոփոնի նման, անձամբ եղած պետք է լինի Հայաստանում և գրել է հայերի և նրանց երկրի մասին գլխավորապես այն, ինչ ինքը տեսել է կամ տեղում լսել⁴: Սակայն մենք չենք կարող այդ ենթադրությունը հաստատել կոնկրետ փաստերով: Դեռ ավելին: Մենք ուզում ենք վիճարկել Հ. Մանանդյանի այս ենթադրությունը: Կարծում ենք, որ Հերոդոտոսը անձամբ չի եղել Հայաստանում: Այս կարծիքի օգտին ցանկանում ենք վկայակոչել իրեն իսկ Հերոդոտոսին: Ծիշտ է, տվյալ դեպքում նրա վկայությունը ուղղակի չի վերաբերում Հայաստանին, սակայն անուղղակիորեն կասկածի տակ է դնում հույն պատմահոր անձամբ Հայաստան այցելած լինելու ենթադրությունը: Այսպես, նկարագրելով եգիպտացիների կենցաղը, Հերոդոտոսը գրում է. «նրանք միակ ժողովուրդն են, որոնք իրենց անասունների հետ ապրում են միևնույն հարկի տակ»⁵: Եթե նա իրոք այցելած լիներ Հայաստան, ապա Քսենոփոնի նման նա ևս կտեսներ, որ հայկական գյուղերում ևս մարդիկ իրենց ընտանի կենդանիների հետ ապրում են նույն տանը⁶: Հերոդոտոսը մի անգամ չէ, որ խոսում է Հայաստանի մասին իբրև Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ գտնվող երկրի: Հետաքրքիր են նաև նրա վկայությունները Հայաստանի և Բաբելոնի միջև եղած առևտրական կապերի, հայերի զեն ու զրահի մասին, և այլն⁷:

Անտիկ ժամանակաշրջանի ամենաբեղուն և ամենաճանաչված հեղինակներից էր Քսենոփոն Աթենացին (430—354 մ. թ. ա.): Նախահելլենիստական ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմությունն ուսումնասիրելու համար մեծ արժեք են ներկայացնում նրա հանրաժանոթ երկու երկերը — *Κύρου παδεία* (Կյուրոսի դաստիարակությունը) և *Ἀνάβασις*

(Անաբասիսը): Սրանցից առաջինը ավելի շուտ բարոյաբաղաբական վեպ է, քան իսկական պատմական երկ, որում հանդես է գալիս որպես գլխավոր հերոս իդեալական միապետի կերպարը, դաստիարակված փիլիսոփա Սոկրատեսի սկզբունքներով այնպես, ինչպես դրանք հասկանում էր ինքը՝ Քսենոփոնը: Բայց և այնպես այդ ստեղծագործության մեջ կան շատ արժեքավոր տեղեկություններ Աքեմենյան Հայաստանի բաղաբական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին, ինչպես նաև հետաքրքիր գրույցներ Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերի մասին⁸: Քսենոփոնի պատմական երկերի մեջ նշանակալի տեղ է գրավում Անաբասիսը, Արտաքսեսի Մենմոնի դեմ սրա եղբոր՝ Կյուրոս Կրտսերի ձեռնարկած արշավանքի պատմությունը և, հիմնականում, արշավանքին ակտիվորեն մասնակցած իր իսկ Քսենոփոնի անմիջական ղեկավարությամբ 10000 հույն վարձկանների վերադարձը Հունաստան, որոնք եկել էին կռվելու Կյուրոսի բանակի կազմում: Հայրենիք վերադարձող հույների ճանապարհի մեծ մասը անցնում էր Հայաստանի միջով: 10000-ի արկածները նկարագրելիս Քսենոփոնը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի մասին, բայց, դժբախտաբար, նա չի տեսել և ոչ մի քաղաք: Ավելի հավանական է, որ հույները գիտակցաբար խուսափում էին քաղաքներից, դիմադրության չհանդիպելու համար և, հետևաբար, Քսենոփոնը տեսել ու նկարագրել է Հայաստանի գյուղական կյանքը միայն⁹:

Հունա-մակեդոնական էքսպանսիան, որն ավարտվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճողական արշավանքով և հույների կողմից օչլումենեի գրավումով, բաց արեց հելլենական աշխարհի առաջ արևելյան ժողովուրդների հետ մեր-

⁴ Հ. Հ. Մանանդյան, *Քսենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 362:

⁵ *Herod.*, II, 36.

⁶ *Xenoph.*, *Anab.*, IV, 5, 26.

⁷ *Herod.*, I, 72, 180, 194; III, 93, 94; V, 49, 52; VII, 73, 79.

⁸ *Xenoph.*, *Cyropaedia*, II, 1, 6; 4, 9—32, III, 1, 1—43; 2, 1—31; 3, 1—5; V, 3, 38; VIII, 4, 24.

⁹ *Xenoph.*, *Anabasis*, III, 5, 15—18; IV, 1, 1—28; 2, 1—28; 3, 1—34; 4, 1—22; 5, 1—36; 6, 1—27; 7, 1—27; V, 5, 1; 5, 16—17; 6, 36; VII, 8, 25.

ձեցման լայն հնարավորություններ: Բնական է, որ այդպիսի հանգամանքներում երևան գալին երկեր, որոնք վերաբերվեին այդ արշավանքին և այն երկրներին, որոնք հունա-մակեդոնացիների նվաճման օբյեկտ հանդիսացան: Ցավոք սրտի պիտի հաստատել այն փաստը, որ մեզ հասել են սուկ աճուրդները այն մարդկանց, որոնք անձամբ այդ դեպքերի մասնակիցը լինելով, գրել են Արևելքի երկրների վրայով մինչև Միջին Ասիայի խորքերը Ալեքսանդրի կատարած արշավանքների պատմությունը, իսկ նրանց երկերը կորել են:

Նրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է պատկանում Արիստոտելի ազգական և աշակերտ Կալլիսթենես Օլիմպացուն (370—328 մ. թ. ա.): Երբ մեծանուն փիլիսոփան հրավիրվեց Փիլիպպոս 2-րդի արքունիքը որպես Ալեքսանդրի դասուսուցիչ, Կալլիսթենեսը հետևեց Արիստոտելին և դարձավ ապագա զորավարի աշակերտակիցը և ընկերը: Մակեդոնացու արշավանքների ընթացքում Կալլիսթենեսը ուղեկցում էր նրան: Ըստ երևույթին սրան էլ հանձնարարված է եղել գրելու մեծ զորահրամանատարի արշավանքների պատմությունը: Կալլիսթենեսը այդ պատվերը կատարել էր հիանալի կերպով, շողոքորթությամբ, չմոռանալով խոսել նույնիսկ իր հերոսի աստվածային ծագման մասին¹⁰: Սակայն հետագայում նա իբր գտնվելիս է եղել Ալեքսանդրի դեմ դավ նյութողների խմբում և նետվել է բանտ, որտեղ էլ, հավանաբար, սպանվել:

Կալլիսթենեսի երկերից պետք է հիշատակել „Πράξις Ἀλεξάνδρου“ (Գործք Ալեքսանդրի), որում շարադրվել են արշավանքի սկզբից մինչև Գավգամելայի ճակատամարտն ընկած դեպքերը: Այս երկից պահպանվել են սուկ ոչ մեծ հատվածներ հետագա հեղինակների (Պոլիբիոս, Ստրաբոն, Պլուտարքոս) գործերում: Ամենայն հավանականությամբ Կալլիսթենեսի շարադրանքը հետո էր օբյեկտիվ և արժանահավատ լինելուց: Այսպիսին է. համեմատելու, Պոլիբիոսի գնահա-

տականը, որը Կալլիսթենեսի նկարագրած մի ճակատամարտի վերլուծության հիման վրա ցույց է տալիս, որ նրա պատմությունը չի կարող իրականության համապատասխան լինել և կասկածում է նրա հավաստիությանը: Կալլիսթենեսի պատմածները Պոլիբիոսը համարում է վրիպում, սխալ (ἀσχετὰ)¹¹: Իր երկի մեջ Կալլիսթենեսը դրսևորում է հակում դեպի պատմական վեպը: Նրա մահից հետո շուտով ստեղծվում է Ալեքսանդրի մասին սուտ-Կալլիսթենեսյան վեպը, որի հայերեն թարգմանությունը երևան է գալիս շատ վաղ, դեռևս հայ գրականության ստաջանման արշալույսին:

Ալեքսանդրի ժամանակակից հեղինակներից է նաև Արիստոկլեսի որդի Անաքսիմենեսը, որը գրել է պատմական երկ Մակեդոնացու արշավանքների մասին („Τὰ περὶ Ἀλεξάνδρου“): Պահպանված անընչաճ հատվածները հնարավորություն չեն տալիս դատելու այդ երկի նշանակության մասին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մերձավորագույն զինակիցներից և ընկերներից, Պտղոմեոսների Եգիպտական թագավորության հիմնադիր Պտղոմեոս Լագոսը, գերազանցապես իր սեփական հիշողությունների հիման վրա, կազմել է հաշվետվություններ դեպքերի ընթացքի մասին Ալեքսանդրի արքունիքում հրատարակվող լրագրերում: Արշավանքների այդ առավելապես ռազմական պատմության ճշգրիտ անվանումը մեզ հայտնի չէ: Այդ երկը կազմում է Արրիանոսի „Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου“ աշխատության հիմքը¹²:

Մակեդոնացու ուղեկիցներից մեկ ուրիշը, Արիստոբուլոս Կասսանդրեցին¹³, շարադրել է մեծ զորավարի պատմություն-

¹⁰ Հմմտ. Polyb., XII, 2, 3, 4.

¹¹ Հմմտ. Polyb., XII, 17—22.

¹² Հմմտ. վերահազմություն F. Jacoby, FGH, № 138:

¹³ Լ. Պիրսոնը նրան համարում է ֆոկեացի և գտնում է, որ նրա երկը գրված է եղել մ. թ. ա. 3-րդ դ. սկզբներին, քանի որ նա օգտվել է Եֆիպպոսի, Յենսիկրիտոսի և այլոց գործերից (L. Pearson, AJPh, 73, 1952 էջ 71 և հետ.): Տե՛ս նաև Ed. Schwarz, RE II (1896), էջ 911 և հետ.: F. Wenger, Die Alexandergeschichte des Aristobul von Kassandreia, Diss. Würzburg, 1914: W. W. Tarn, Alexander the Great. II (1948) index.

նը, որում նա հաղորդում է Արևելքի երկրների մասին աշխարհագրական և ազգագրական կարևորագույն տեղեկություններ: Նրա երկը մի յուրատեսակ լրացումն է Պտղոմեոս Լագոսի պատմությանը:

Ալեքսանդրի ուղեկիցներից, որոնք գրել են նրա արշավանքների պատմությունը, անհրաժեշտ է հիշատակել Կյուրսիոս Փարսլացուն և Մեդիոս Լարիսացուն. սրանք Սուրաբոնի վկայությամբ, իրենց գործերի մեջ հետաքրքիր տվյալներ են հաղորդել նաև Հայաստանի մասին¹⁴: Դժբախտաբար, այս երկու հեղինակների երկերից և ոչ մեկը չի հասել մեզ: Սակայն հետազայում ուրիշ հեղինակներ (Դիոդորոս Սիկիլիացի, Սուրաբոն, Արրիանոս) Մակեդոնացու արշավանքների և նրա դիադոխների, հետնորդների, միջև մղված պատերազմների պատմությունը շարադրելիս, օգտվել են այդ երկերից:

Այստեղ չի կարելի չհիշատակել Արրիանոս Փլավիոսին Նիկոմեդիայից, թեկուզ և նա ավելի ուշ շրջանի (2-րդ դ. մ. թ.) հեղինակ է: Մեզ հասել է նրա „*Ἀνάστασις Ἀλεξάνδρου*“ երկը, որում շարադրված է Մակեդոնացու ամբողջ կյանքի պատմությունը, ծննդից մինչև մահը: Արրիանոսը լայն կերպով օգտվել է Պտղոմեոս Լագոսի երկից:

Ալեքսանդրի հետնորդների պատմության վերաբերող հիմնական աշխատություններից է եղել Հիերոնիմոս Կարդիացու (350—260 մ. թ. ա.) երկը: Նա գերազանց տեղյակ էր դեպքերին, քանի որ հանդիսանում էր Եվմենեսի մերձավորագույն ընկերը և զինակիցը, իսկ նրա մահից հետո մտերիմն էր Անտիգոնոսի և սրա որդի Դեմետրիոսի: Հիերոնիմոսի, այդ մեծ պատմագրի, աշխատությունը¹⁵ ընդգրկել է Մակեդոնացու մահից մինչև Պիոսի մահն ընկած ժամանակա-

¹⁴ Strabo, XI, 14 12 (C 530).

¹⁵ Ժամանակակից հետազոտողները բարձր են գնահատում նրա աշխատությունը: Հմմտ. T. S. Brown, AHR, 52 (1946—47), էջ 684 և հետ. M. I. Rostovtzeff, SCHHW, էջ 2, 15, 141, 1008, 1151—1156, 1626:

շրջանը (272 թ.) և ընկած է Դիոդորոսի աշխատության համապատասխան գրքերի (18—20), ինչպես նաև աննշան քաղվածքներում պահպանված Արրիանոսի «Հետալեքսանդրյան» երկի հիմքում¹⁶: Հիերոնիմոսը հանդիսացել է միաժամանակ Պլուտարքոսի գրած մի շարք կենսագրությունների սկզբնաղբյուրը:

Այն բանից հետո, երբ Արևմտյան Միջերկրականում գերիշխանություն հաստատելու շուրջ Կարթագենի և Հռոմի միջև մղված դաժան ու երկարատև պայքարը ավարտվեց հռոմայեցիների փայլուն հաղթանակով, Հռոմեական հանրապետությունը իր հայացքը դարձրեց դեպի Արևելք, նպատակ ունենալով Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանում ևս իր տիրապետությունը հաստատելու և ամբողջ Միջերկրականը սեփական ծով դարձնելու: Այս ժամանակաշրջանում էլ, իրապես, երևան են եկել այնպիսի երկեր, որոնք այս կամ այն կերպ ընդգրկել են Հռոմի նվաճողական քաղաքականության ճանապարհին կանգնած երկրների պատմությունը: Իրանցից ամենաարժեքավորը Պոլիբիոսի՝ 40 գրքից բաղկացած աշխատությունն է: Պոլիբիոսը ծնվել է 210 թ. մ. թ. ա. Պելոպոնեսի Մեգալոպոլիս քաղաքում: Նրա հայրը՝ Լիկորտան, մոտիկ ընկերն էր Աքայական միության առաջնորդ Ֆիլոպեմենեսի և հանդիսանում էր քաղաքական և զինվորական ականավոր գործիչ, այնպես, որ, Ֆիլոպեմենեսի մահից հետո (183 թ.) ընտրվեց նրա փոխարեն Աքայական միության գորավար: Մանկությունից ապագա պատմագիրը աճեց այնպիսի մի շրջապատում, որտեղ նա կարող էր սովորել դիվանագիտություն և ռազմական արվեստը: 169 թ. նա ընտրվեց նույն այդ միության հիպարքոսի պաշտոնում և փաստորեն դարձավ Աքայական դաշնակցային պետության ղեկավարի անմիջական քաղաքական ու ռազմական տեղակալը: Այսպիսի բարձր պաշտոն գրավելով, Պոլիբիոսն արդեն ոչ միայն ճանարավորություն ուներ, այլ մինչև իսկ պարտավոր էր այդ

¹⁶ Հմմտ. A. G. Roos (Արրիանոսի հրատ.) հ. II, 1928, էջ 253 և հետ.:

Ժամանակի միջազգային բարդ հարաբերությունների ամբողջության հետ ծանոթանալու: Երբ մա ձեռնամուխ եղավ իր պատմական երկը գրելուն, արդեն հարուստ էր իր ձեռք բերած տեղեկություններով, գիտելիքների պաշարով և փորձով: Հանդիսանալով Աքայական դաշնակցության ղեկավարներից մեկը, Պոլիբիոսը Մակեդոնիայի վերջին թագավոր Պերսևսի դեմ Հռոմի մղած պատերազմի ժամանակ խիստ չեզոքության կողմնակից էր (168 թ.): Նա դեռևս չէր համակրում Հռոմին: Պերսևսի ջախջախումից հետո, Աքայական դաշնակցության ներսում հաղթանակեց հռոմեացիները: Հռոմեացիներն անբարյացակամ էին Պոլիբիոսի նկատմամբ և կասկածոտ: Հազար ականավոր աքայացիների թվում մա ևս 167 թ. որպես պատանդ ուղարկվեց Հռոմ, որտեղ մնաց 17 տարի: Այստեղ, Հռոմում, արմատապես փոխվեցին նրա կյանքի պայմանները: Պոլիբիոսը մտերմացավ հռոմեական ականավոր քաղաքական գործիչների հետ, դարձավ Պերսևս թագավորին հաղթող Լուկիոս Էմիլիոս Պալլոսի տանը դաստիարակ: Հենց այս տանն էլ մա մտերմացավ Կարթագենի ապագա նվաճող Սկիպիոն Էմիլիանոսի հետ¹⁷: Ըստ էության Պոլիբիոսը միապետության և ամեն տեսակի բռնապետության թշնամի էր, քաղաքային ազատության և ինքնավարության կողմնակից, բայց միևնույն ժամանակ մա սատիկատում էր ճնշված մասսաների հեղափոխական շարժումները. փաստ՝ նրա բացասական վերաբերմունքը Սպարտայի թագավոր Նաբիսի նկատմամբ¹⁸: Պոլիբիոսի քաղաքական հայացքների էվոլյուցիան բացատրվում է նրանով, որ երբ մա աշխատասիրում էր իր «Պատմությունը», Մերձավոր Արևելքում տեղի էին ունենում պատմական կարևորագույն իրադարձություններ, հռոմայեցիների կողմից Հունաստանի նվաճումը, Սելևկյան տերության քայքայումը, Արիստոնիկոսի ղեկավարությամբ ստրուկների ապստամբությունը Պերգամոն:

¹⁷ Հմմտ. Polyb., XXXI, 23 և Skene:

¹⁸ Հմմտ. Polyb., XIII, 6.

Իր շարադրանքի հենց սկզբում Պոլիբիոսը պարզաբանում է, որ 140-րդ օլիմպիադայից սկսած (219—216 մ. թ. ա.) պատմությունը դառնում է միասնական: «Նախկինում,— գրում է մա,—դեպքերը երկրի վրա տեղի էին ունենում կարծես անջատ իրարից, քանի որ նրանցից ամեն մեկն ուներ իր առանձին տեղը, առանձին նպատակները և վախճանը: Միմյեկեղ, սկսած այս ժամանակից, պատմությունն ասես դառնում է մի ամբողջություն, Իտալիայի և Լիբիայի իրադարձությունները միահյուսվում են ասիական և հելլենական դեպքերին, և բոլորը հանգում են մի վախճանի: Ահա թե ինչու հենց այդ ժամանակից էլ մենք կսկսենք մեր շարադրանքը»¹⁹: Սխալ կլիներ, սակայն, Պոլիբիոսի երկը համարել իր ժամանակի համաշխարհային պատմությունը, քանի որ այն ընդգրկում է միայն Հռոմեական ռեպուբլիկայի և հելլենիստական աշխարհի պատմությունը, մ. թ. ա. 220—145/4 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում²⁰: Պոլիբիոսը հանգամանորեն և քիչ թե շատ օբյեկտիվ կերպով շարադրում է դեպքերի ընթացքը Կարթագենում, հռոմեական աշխարհում և հելլենիստական առաջատար երկրներում: Դժբախտաբար, հելլենիստական աշխարհի արևելյան ծայրամասերում տեղի ունեցած դեպքերի մասին նրա հաղորդումները թերատ են և սակավաթիվ: Այսպես, մա Հայաստանի մասին գրում է սուկ Անտիոքոս 3-րդի արևելյան արշավանքի²¹ և կամ Փոքր Ասիայի հելլենիստական միապետների միջև կնքված հաշտության պայմանագրի կապակցությամբ²²:

Պոլիբիոսից հետո հելլենիստական ժամանակաշրջանի հաջորդ ականավոր պատմագիրը հանդիսանում է ստրիկյան փիլիսոփա Պոսիդոնոսը Սիրիայի Ապամեա քաղաքից (130—50 մ. թ. ա.): Պատմագրության տարիները մա անց է կացրել Աթենքում, որտեղ և լսել է անվանի ստրիկյան փի-

¹⁹ Polyb., I, 3, 3—5.

²⁰ 17-րդ գլխից ամբողջությամբ կորել է:

²¹ Նույն տեղում, VIII, 25, 1—6:

²² Նույն տեղում, XXVI, 6, 1—2:

լիտուիա Պանեոնոսին: Հետագայում նա ճանապարհորդեց Իտալիա և Իսպանիա, որից հետո բնակվեց Հոդոն կղզում, որտեղ և հիմնեց փիլիսոփայական դպրոց: Նրա աշակերտներն են եղել, ի թիվս ուրիշների, նաև Կիկերոնը և Պոմպեոսը: Հոդոնոսում նա եռանդուն կերպով մասնակցել է քաղաքական կյանքին: Պոսիդոնիոսը եղել է թեոմնավոր հեղինակ: Երկարատև ճանապարհորդություններից հետո, հարուստ գիտելիքներով զինված, նա գրել է 52 գրքից բաղկացած պատմական խոշոր երկ՝ «*Ἱστορίαι*» (Պատմություններ), որի մեջ շարադրել է Միջերկրածովյան աշխարհի և նախկինում Ալեքսանդր Մակեդոնացու լայնարձակ տերության մեջ մըտնող Առաջավոր Ասիայի երկրների դեպքերը, իր պատմությունն սկսելով 145/4 թվից և այն հասցնելով մինչև մ. թ. ա. 70-ական թվականները: Այսպիսով նա փաստորեն շարունակել է Պոլիբիոսի պատմությունը, որի համար էլ նրա գործը մի ժամանակ կոչվելիս է եղել «*Ἱστορίαι μετὰ τῶν Περσέων*» Հետ-Պոլիբիոսյան պատմություններ: Կարելի է միայն ասի, որ հելլենիստական երկրների պատմության ուսումնասիրման համար բացառիկ կարևորություն ունեցող Պոսիդոնիոսի այդ երկից մեզ հասել են սուկ առանձին թեկորներ, գլխավորապես հետագա դարերի անտիկ հեղինակների գործերի մեջ կատարված մեջբերումների ձևով: Պոսիդոնիոսի աշխատությունից նշանակալից չափով օգտվել են Դիոդորոս Միկիլիացին, Ստրաբոնը, Աթենեոսը, Տիտոս Լիվիոսը: Նրա պատմությունը իր գիտական մակարդակով զիջում է Պոլիբիոսի երկին, բայց միաժամանակ հագեցված է զանազան երկրներին վերաբերող աշխարհագրական և ազգագրական տեղեկություններով:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի ականավոր պատմագիրներից է նաև հելլեն Դիոդորոսը Միկիլիայից (շուրջ 90—20 մ. թ. ա.), հեղինակը 40 գրքից բաղկացած քաղաքական համաշխարհային պատմության, որը ինքն իսկ կոչել է «*Βιβλιοθήκη ἱστορίᾳ*» — Պատմական գրադարան: Առաջաբանում Դիոդորոսը պատմում է, թե այդ գործի վրա

ինքը աշխատել է 30 տարի, կատարել է երկար ու դժվարին ճանապարհորդություններ Ասիայի ու Եվրոպայի զանազան երկրներում: Նա եղել է նաև Եգիպտոսում:

Հեղինակել համաշխարհային պատմությունն այդ ժամանակ արտակարգ ծանր գործ էր, կապված այնպիսի մեծ դժվարությունների հետ, ինչպես, օրինակ, ճանապարհորդելը, տեսնելը, նյութեր հավաքելը, և այլն: Իր ճանապարհորդությունների ընթացքում Դիոդորոսը ուսումնասիրել է ամեն տեսակի արխիվներ և իր նախորդների բազմաթիվ պատմական ու աշխարհագրական երկեր, ինչպես նաև ծանոթացել է պատմական դեպքերի կատարված վայրերին: Նա հավաքել է առատ և բազմապիսի նյութ, որը վերաբերում է ոչ միայն պատմական դեպքերին և իրադարձություններին, այլ նաև տարբեր ժողովուրդների կենցաղին ու բարքերին: Վերջնականապես մշակել այդպիսի մեծ քանակությամբ տարբեր բնույթի նյութեր և դրանց հիման վրա ստեղծել ամբողջական միաձուլ մի աշխատություն՝ Դիոդորոսի ուժերից վեր էր: Նրա աշխատությունը դուրս չեկավ կոմպիլյացիայի շրջանակներից: Դաստիարակված լինելով հռետորական դպրոցներում, նա չուներ քաղաքական գործչի փորձ և զրկված էր քաղաքական սրատեսությունից ու դիտողականությունից, որպեսզի միշտ կերպով գնահատեր այս կամ այն անձնավորության գործունեությունն ու քաղաքական պայքարը: Դիոդորոսը լայն կերպով օգտագործել է իրեն նախորդած հեղինակների գործերը, դրանով իսկ պահպանելով թանկարժեք հատվածներ մեզ չհասած երկերից: Նրա գլխավոր աղբյուրներն են եղել Եֆորոսը և Սպուլլոդորոսը, Ագաթանգիոնը և Արտեմիդորոսը, Հեկատեոս Արքերագին և Կոնսիասը, Հերոդոտոսը և Թեոպոմպոսը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների պատմությունը շարադրելիս նա օգտագործել է նրա ողեկիցներից մեկի, Կլեյտարքոսի աշխատությունը, իսկ նրա հետևորդների պատմությունը գրելիս նա հիմնվել է Հիերոնիմոսի և Դուրիս Սաոնասացու վրա:

«Պատմական գրադարանը» բովանդակում է Միջերկրածովյան աշխարհի և Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների ամբողջ պատմությունը, սկսած հնագույն, առասպելական ժամանակներից մինչև Կեսարի Գալլական պատերազմները (շուրջ 60 թ. մ. թ. ա.): Դժբախտաբար, այդ հետաքրքիր երկից միայն մասեր են պահպանվել: Ամբողջությամբ մեզ են հասել առաջին հինգ գրքերը (Հունաստանի առասպելական շրջանի պատմությունը) և 11—15-րդ գրքերը (Հունաստանի և Հին Արևելքի երկրների պատմությունը 5—4-րդ դարի վերջերը): Մնացած գրքերի մեզ հասած հատվածներում հանդիպում են հույժ հետաքրքիր տվյալներ Մակեդոնացու հետևորդների, դիստոլիների միջև մղված պատերազմների, այդ ժամանակվա Հայաստանի մասին, դիստոլիների պատերազմներին Հայաստանի ասորապի ունեցած մասնակցության մասին, ինչպես նաև արժեքավոր տեղեկություններ Սելևկյան պետության պատմության, հատկապես նրա գոյության ու շրջանի պատմության մասին:

Ոչ միայն Հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության, այլև Փոքր Ասիայի և Առաջավոր Արևելքի քաղաքների պատմության հետ կապված մի շարք հարցերի պարզաբանման համար կարևորագույն աղբյուրներից է Ստրաբոնի պատմա-աշխարհագրական հանրահայտ «Γεωγραφικά» երկը, առանց որի հնարավոր չէ բավարար չափով կողմնորոշվել հելլենիստական ժամանակաշրջանի Արևելյան հասարակություններին վերաբերող զանազան հարցեր մշակելիս: Ստրաբոնը (շուրջ 64 մ. թ. ա.—20 մ. թ.) ծնվել է Հայաստանին սահմանակից պոնտական Ամասիա քաղաքում, արիստոկրատական ընտանիքում: Իր աշխատության մեջ նա մի անգամ չէ, որ խոսում է իր ծագման մասին, իր նախնիների թվում հիշատակելով Պոնտական թագավորության ամենահայտնի մարդկանց, որոնք Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ զբաղեցրել են բարձրագույն պետական պաշտոններ, եղել են զորահրամանատարներ, աստրապներ

և կամ քրմապետներ²³: Այս հանգամանքն էլ ապահովեց նրան այդ ժամանակի համար բարձր կրթություն ձեռք բերելու բոլոր պայմանները: Իր լայն կրթությանը նա ավելացրեց նաև իր ճանապարհորդություններից ստացած տպավորությունները: Իր կատարած ճանապարհորդությունների մասին նա պարծենալով գրում է. «Մենք շրջել ենք դեպի արևմուտք՝ Հայաստանից մինչև Տյուրենիայի այն վայրերը, որոնք զբնակվում են Սարդիսիայի դիմաց. իսկ դեպի հարավ՝ Եվբսինյան ծովից մինչև Եթովպիայի սահմանները: Ինչ վերաբերում է ուրիշներին, որոնք ևս նկարագրել են երկիրը, ապա չի գտնվի և ոչ մեկը, որը շրջագայած լինի մեր հիշատակած վայրերը առավել քան մենք»²⁴: Ստրաբոնի լայն էրոտիցիան, Հռոմի քաղաքական գործիչների հետ ունեցած կապերը (նա ողեկցում էր Օգոստոս կայսրի փոխանորդին Եգիպտոսում՝ Էլիոս Գալլոսին) և ճանապարհորդություններն արտացոլվեցին նրա երկերում: Ստրաբոնն առանձնապես հայտնի է իր աշխարհագրական երկով («Γεωγραφικά»), որում օգտագործված են լայնորեն ոչ միայն հեղինակի անձնական դիտողությունները իր ճանապարհորդությունների ընթացքում, այլև մեզ հայտնի գործերը այնպիսի հեղինակների, ինչպիսիք՝ Հերոդոտոսը²⁵, Պոլիբիոսը²⁶ և այլն, ինչպես նաև այլ հեղինակների (Էրատոսթենես²⁷, Հիպպարքոս²⁸, Արտեմիդորոս Եփեսացի²⁹, Թեոֆանես Միտիլենացի³⁰ և ուրիշներ) մեզ չհասած գործերը: Ստրաբոնի համար բնորոշ է քննադատական վերաբերմունքը իր օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ: Չի կարելի չհամաձայնվել Բ. Ա. Տուրանի ընդհանուր

²³ Strabo, XI, 2, 18 (C. 499); XII, 3, 33 (C. 557—558) և այլն:

²⁴ Strabo, II, 5, 11 (C. 117):

²⁵ Strabo, XI, 14, 13 (C. 531); XI, 14, 16 (C. 533):

²⁶ Strabo, XIV, 2, 29 (C. 663):

²⁷ Strabo, I, 3, 1 (C. 47); II 1, 11 (C. 71); II 1, 29 (C. 82):

²⁸ Strabo, XI, 14, 8 (C. 529):

²⁹ Strabo, XIV, 2, 29 (C. 663):

³⁰ Strabo, XI, 14, 4 (C. 528); XI 14, 11 (C. 530):

գնահատականի հետ, թե Ստրաբոնի երկը «արդեն ոչ թե կոմպիլացիա է, այլ քննադատական, գիտական երկ, որը համարվում է դասական»³¹: Ստրաբոնի աշխարհագրական երկը իր ժամանակի մասին լուրատեսակ մի համրագիտարան է: Այս կամ այն երկրի աշխարհագրական տվյալները նկարագրելիս Ստրաբոնը պատմական հեռավոր էքսկուրսներ է կատարում դեպի դարերի խորքը, և պատմում այդ երկրամասերի բնակչության հեռավոր անցյալի մասին, միաժամանակ նկարագրում նրանց վարքն ու բարքը, կենցաղը և այլն: Այս երկը բաժանված է 17 գրքի, որոնցից 11—16-րդը ծայր աստիճանի արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում Փոքր Ասիայի և Կովկասի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար: Մեզ համար ստանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա հաղորդած տեղեկությունները Հայաստանի և Փոքր Ասիայի մասին, որտեղ, անկասկած, ինքը եղել է և արձանագրել իր դիտումների արդյունքները: «Աշխարհագրությունը» Ստրաբոնի միակ երկը չէ: Մինչ այդ նա գրել է պատմական կարևորագույն աշխատություն «*Ἰστορία ὑπομνηματα*» (Պատմական հիշատակարաններ), որում շարադրել է մ. թ. ա. 145—27 թթ. դեպքերը: Այդ աշխատությունից մեզ հասել են սուկ աննշան բեկորներ, որոնք հնարավորություն չեն ընձեռում դատելու նրա մասին³²: Այնուամենայնիվ, Ստրաբոնի պատմական այս երկի կորուստը անփոխարինելի է, քանի որ նա իր «Աշխարհագրությունում» հաճախ ընդհատելով իր շարադրանքը, վկայակոչում է «Պատմական հիշատակարանները»:

Մ. թ. ա. 1-ին դարի Հայաստանի համար արժեքավոր տեղեկություններ կան մ. թ. 1-ին դարի հրեա մատենագիր, Եֆովայի տաճարի քրմապետ Հովսեպոս Փլավիոսի (Հովսեփ

բեն Մաթաֆիա) աշխատությունում, որը գրել է հունարեն «*Ἰστορίαι Ἰουδαίων παλιῶν*» (Հրեական պատերազմի մասին) և «*Ἰουδαίων ἀρχαίων*» (Հրեական հնախոսություն) երկերը: Այս երկերը գրելիս Փլավիոսը նպատակ է ունեցել ծանոթացնել հռոմայեցիներին հրեաների պատմական անցյալի հետ: «Հրեական հնախոսությունը» երկում հնագույն ժամանակներից սկսած հրեական պատմության շարադրման հետ միասին Հովսեպոս Փլավիոսը նկարագրում է նաև Սելևկյան թագավորների քաղաքականությունը Հրեաստանի նկատմամբ և հաղորդում է ոչ քիչ տեղեկություններ Սելևկյան տերության պատմության վերաբերյալ: Մեզ համար հատկապես հետաքրքրություն են ներկայացնում այն հատվածները, որտեղ Փլավիոսը խոսում է Տիգրան 2-րդի Պաղեստին կատարած արշավանքի մասին³³ և պարթևների արքայազուն Պակորոսի գլխավորությամբ Հրեաստան կատարված արշավանքի մասին³⁴:

Հելլենիստական ժամանակի ստանձին շրջանների պատմությունն ուսումնասիրելու, ինչպես նաև Հայաստանում Տիգրան 2-րդի և նրա հաջորդ Արտավազդի թագավորության փոթորկալից տարիների պատմությունը լուսաբանելու համար որոշակի արժեք են ներկայացնում Պլուտարքոսի (46—123 թթ.) գրած հին աշխարհի հայտնի գործիչների կենսագրությունների ստանձին մասեր: Ծնվել է Պլուտարքոսը Բեոտիայի Քերոնեյա ոչ մեծ քաղաքում, արիստոկրատական ընտանիքում, իսկ կրթությունն ստացել է Աթենքում, որից հետո նա տեղափոխվում է Հռոմ: Այստեղ Պլուտարքոսը դառնում է Տրայանոս կայսրի արքունիքին մոտիկ անձնավորություն և Ադրիանոսի, սպագա կայսրի, դաստիարակը: Այնուհետև իր ամբողջ կյանքի ընթացքում գրավել է բարձր պաշտոններ—Աքուլայում կայսերական կալվածների պրոկուրատոր, իր ծննդավայր Քերոնեյա քաղաքի արքուն,

³¹ Б. А. Тураев, История древнего Востока, т. I, М., 1936, стр. 18.

³² Հմմտ. F. Jacoby, FGH № 91; E. Honigmann, RE, IV A (1931), էջ 85 և հետո, Strabo բառի տակ: Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսություն» մեջ պահպանվել են բեկորներ Ստրաբոնի «Պատմական հիշատակարաններից»:

³³ Jos. Flav., *Ἰουδ. ἀρχ.*, XIII, 419—421.

³⁴ Նույն տեղում, XIV, 330—335:

Դեկիան տաճարի քուրմ: Այս հանգամանքով էլ բացատրվում է նրա հոռմեաւեր կողմնորոշումը և բացասական վերաբերմունքը Արևելքի ժողովուրդների, հատկապես Հռոմի թշնամիների, մանավանդ Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրան 2-րդի նկատմամբ: Պոտարքոսի ստեղծագործությունները զուտ պատմական երկեր չեն: Իրենց բնույթով և բովանդակությամբ բազմապիսի երկերից բացի, որոնք հայտնի են մի ընդհանուր *Ἡθὺς* (Բարոյախոսություններ) վերնագրով, Պոտարքոսը առավելապես հայտնի է իր գրած կենսագրություններով (*Βίος περὶ τῆς*), որոնք հունական և հոռմեական ռազմական ու քաղաքական գործիչների յուրատեսակ գրական դիմանկարներ են: Այս կենսագրությունները բոլորովին էլ այդ գործիչների պատմությունը չեն: Դրանք ավելի շուտ նրանց նկարագրի բնութագրումն են: Ծառ հաճախ իր հերոսների կյանքից վերցրած երկրորդական, բայց հետաքրքիր մանրուքներով Պոտարքոսը աշխատում է, և ոչ առանց հաջողության, իր պատմությունը դարձնել հետաքրքրաշարժ: Այնուամենայնիվ, մի քանիսը նրա գրած կենսագրություններից (Սուլլա, Լուկուլլոս, Պոմպեոս, Կրասսոս, Անտոնինոս) անհրաժեշտ աղբյուր են Հայաստանի և նրա հարևան երկրների պատմության ուսումնասիրման համար: Բայց դրանցից օգտվելիս երբեք չպետք է աչքաթող անել հեղինակի արխատկրատական ծագումը, նրա հոռմեաւեր դիրքորոշումը, ինչպես նաև նրա թշնամական վերաբերմունքը ժողովրդական մասսաների շարժումների և Հռոմին հակադրվողների նկատմամբ:

Ուշ հելլենիզմի պատմության ուսումնասիրման համար, ընդհանրապես, և մ. թ. ա. 1-ին դարի Հայաստանի և Պոնտական թագավորության պատմության ուսումնասիրման համար, մասնավորապես, կարևոր նշանակություն ունի մ. թ. 2-րդ դարի կեսերին ստեղծագործած Ապպիանոս Ալեքսանդրիացու «Հռոմեական պատմությունը»³⁵: Ապպիանոսի Հռո-

մեական պատմության շարադրման սկզբունքը արմատապես տարբերվում է Հռոմի պատմությունը գրած ուրիշ հեղինակներից: Եթե, օրինակ, Տիտոս Լիվիոսը շարադրում է Հռոմի պատմությունը ըստ տարիների կամ Պոլիբիոսը դեպքերի մասին պատմում է ըստ օլիմպիադաների, ապա Ապպիանոսը Հռոմի պատմությունը գրել է առանձին մենագրությունների ձևով, որոնց հիմքում մա դրել է տերիտորիալ կամ էթնիկական սկզբունքը, բայց յուրաքանչյուր մենագրության ներսում դեպքերը նկարագրելիս մա պահպանում է ժամանակագրական սկզբունքը³⁶: Ապպիանոսի երկը բաժանված է 24 գրքի, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին վերնագրի տակ ընդգրկում է այն երկրների ու ժողովուրդների պատմությունը, որոնք պատմական հարաբերություններ են ունեցել հոռմայեցիների հետ: Այդ գրքերի վերնագրերը իրենք են խոսում իրենց բովանդակության մասին: Այսպես, Գալլականը (4-րդ գիրք) շարադրում է Գալլիայի պատմությունը, 7-րդը, Հաննիբալականը, պատմում է Պունիկյան երկրորդ պատերազմի մասին, 11-րդը, Սիրիականը, ընդգրկում է Սելևկյանների պատմությունը, 12-րդը, Միհրդատականը, պատմում է հոռմայեցիների Միհրդատ Պոնտացու դեմ մղած պատերազմների մասին և այլն: Հենց այս տարբերիչ գծով էլ որոշվում է Ապպիանոսի Հռոմեական պատմության 11-րդ (*Συρική*) և 12-րդ (*Μιθριδατική*) գրքերի մեծ նշանակությունը: Այս կապակցությամբ իրավացի է Օ. Ի. Սեվաստյանովան, երբ գրում է, որ Ապպիանոսը Սիրիական պետության մասին իր գրքում «տալիս է, թեկուզ և կարճ, բայց ամբողջական և հետևողական ակնարկ Սելևկյան միապետության պատմության»³⁷: Հռոմայեցիների դեմ Միհրդատի մղած պատերազմ-

Аппиан, Гражданские войны, Л., 1935; О. И. Севастьянова, Введение к переводу: Аппиан, Митридатовы войны, ВДИ, 1946, № 4 стр. 231—238.

³⁶ С. А. Жебелев, *История историзма*:

³⁷ О. И. Севастьянова, *Изданные и не изданные*, էջ 232:

³⁵ Ապպիանոսի կենսագրական տվյալների մասին տե՛ս С. А. Жебелев, Аппиан и его „Гражданские войны“. Приложение к изданию:

ներին նվիրված 12-րդ գրքում Ապպիանոսը ոչ միայն պատմում է պատերազմական դեպքերի մասին, այլ նաև հաղորդում է «մի շարք կարևոր տեղեկություններ Փոքր Ասիայի հունական քաղաքների պատմությունից և նկարագրում է հականոմեական այն շարժումը և դասակարգային պայքարի այն արտահայտությունները, որոնք ուղեկցում էին այդ պատերազմներին»³⁸։ Ապպիանոսի, որպես պատմագրի, մի ուրիշ տարբերիչ գիծն էլ նրա ռեալիզմն է։ Ի տարբերություն անտիկ շրջանի մյուս հեղինակներից, որոնք աշխատում են դեպքերը բացատրել աստվածների կամքով կամ ճակատագրի կանխորոշմամբ, նա այս կամ այն փաստի պատճառը փնտրում է պատմական ռեալ դեպքերի և հարաբերությունների մեջ։ Կ. Մարքսը բարձր է գնահատել պատմագիր Ապպիանոսի այս հատկությունը։ Էնգելսին գրած 27-2-1861 թվակիր նամակում Մարքսը գրում է, որ Ապպիանոսը «ձեռք-տոմ է թափանցել մինչև նյութական աստիճանը այդ քաղաքացիական կռիվների»³⁹։ Ապպիանոսի Հռոմեական պատմության «Միհրդատական» գիրքը հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման անհրաժեշտ սկզբնաղբյուր է։ Այդ գրքի 67, 83—90, 104—105 գլուխները բովանդակում են Տիգրան 2-րդի Հռոմի դեմ մղած կռիվների պատմությունը, տեղեկություններ Տիգրանակերտի կառուցման մասին, ինչպես նաև արժեքավոր տվյալներ Տիգրանի որդիների բանասրկությունների մասին։

Ուշ անտիկ շրջանի վերջին ակնհայտ պատմագիրը Դիոն Կասսիոսը (155—235 թթ.), ծնվել է փոքրասիական Նիկիա քաղաքում։ Նրա հայրը եղել է սենատոր, հյուպատոս Կիլիկիայում և Դալմատիայում։ Ժամանակի ընթացքում ինքը Դիոն Կասսիոսը ևս, մտնելով քաղաքական ասպարեզ, դառնում է սենատոր և վարում մի շարք բարձր պաշտոններ Հռոմում։ 229 թ. ապագա պատմագիրը երկրորդ անգամ

նշանակվում է Հռոմի հյուպատոս։ Բայց շուտով նա հեռանում է Հռոմից և վերջնականապես բնակություն հաստատում իր հայրենի քաղաքում, որտեղ էլ իր ամբողջ ժամանակը տրամադրում է «Հռոմեական պատմությունը» (*Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*) հոշակավոր աշխատությունը շարադրելուն։ Այդ երկի բովանդակությունը հռոմեական տերության ամբողջ պատմությունն է, հնագույն ժամանակներից ի վեր, սկսած Էնեասի մասին եղած գրույցներից մինչև 229 մ. թ., այն է՝ մինչև Դիոնի երկրորդ հյուպատոսության տարին։ «Հռոմեական պատմությունը» բաժանված է եղել 80 գրքի, որոնցից լրիվ պահպանվել են 24-ը (36—60)։ Դրանք ընդգրկում են Հռոմի պատմության 68—47 թթ. մ. թ. ա.։ Մնացած գրքերի բովանդակությունը մեզ հայտնի է քաղվածներից, որ կատարել են բյուզանդական տարեգիրներ Քսիֆիլինոսը (11-րդ դար) և Ջոնարաթը (12-րդ դար)⁴⁰։ Իր պատմական բովանդակության տեսակետից Դիոն Կասսիոսի երկը մեծ արժեք է ներկայացնում, քանի որ հեղինակը, իբրև զորահրամանատար և քաղաքական գործիչ, որը բարձր պաշտոններ է վարել և՛ բուն Հռոմում և՛ զանազան մահաճգներում, լավատեղյակ է իր ժամանակի իրադարձություններին և հնարավորություն է ունեցել օգտվելու պաշտոնական փաստաթղթերից։ Մյուս կողմից նրա արխիտոկրատական ծագումը և զբաղեցրած բարձր պաշտոնները պայմանավորել են նրա պատմության միտումնավոր շարադրանքը հռոմեասիրական ոգով։ Այսուհանդերձ, մ. թ. ա. 1-ին—մ. թ. 2-րդ դարերի Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար Դիոնի «Հռոմեական պատմությունը» կարևոր տվյալներ է բովանդակում, իսկ առանձին դեպքերում, ինչպես օրինակ հռոմեական կայսրոսների դեմ, մայրաքաղաք Արտաշատի բնակչության 163 թ. ապստամբության մասին, Դիոն Կասսիոսի երկը հանդիսանում է մեր միակ սկզբնաղբյուրը⁴¹։

⁴⁰ *Sb'w* RE, III, (1849) M. Wellmann, s. v. Cassius, № 40.

⁴¹ *Cassii Dionis Cocceani, Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. Boisservain, Berolini, 1895, XXXVI, 1—2, 16—17, 48—50; LVIII, 26; LIX, 12; LXI, 3; LXII, 19; LXXI, 14.

³⁸ Նույն տեղում։

³⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 30, М., 1963, стр. 124—125:

Վերոհիշյալ հեղինակներով դեռևս չի սպառվում հունական այն պատմագիրների թիվը, որոնց երկերը այս կամ այն չափով կարող են նպաստել հին հայկական հասարակության պատմության ուսումնասիրմանը: Սակայն մեր քննարկած հեղինակների համար հատկանշական է մի ընդհանուր գիծ: Նրանք սերելով հունա-մակեդոնական, իսկ հետագայում՝ հռոմեական միջավայրից, պատմական դեպքերը շարադրել են հունասիրական և հռոմեասիրական ոգով, արհամարհանքով Արևելքի երկրների ժողովուրդների նկատմամբ: Այս իմաստով, որոշ չափով բացառություն է Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունը», որում հեղինակը ձգտում է առավել կամ պակաս չափով օբյեկտիվորեն մոտենալ ուսումնասիրվող հարցերին: Այնուամենայնիվ, ինչպես ցույց է տալիս է. Հոնիգմանը⁴², Ստրաբոնը ևս գերծ չէ արհամարհական վերաբերմունքից «քարքարոսների» նկատմամբ, որոնց անունները մա խուսափում է տալու⁴³:

Հունասեր և հռոմեասեր հեղինակներից բացի հելլենիստական Արևելքում հանդես են եկել նաև տեղական, չեզոք հեղինակներ, որոնք գրել են նույնպես հունարեն: Բայց, դժբախտաբար, նրանց երկերը փոքրաթիվ են եղել և մեզ հասել են շատ քեկորային վիճակում: Դրանցից ամենակարելիորը Մեմնոն Հերակլեացու (2-րդ դա՞ր) երկն է, որը գրել է իր հայրենի քաղաքի պատմությունը⁴⁴: Այս երկում կան Լուկուլլոսի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին այնպիսի տեղեկություններ, որոնք շատ բանով տարբերվում են Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի հաղորդումներից: Ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը Մեմնոնի հաղորդած տեղեկությունները ավելի վստահելի է համարում, «որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հռոմի հակառակորդների նկատմամբ չունի այն միտումնավորությունը և

աշատու վերաբերմունքը, որ հատուկ են հռոմեական պատմագիրներին»⁴⁵: Ստրաբոնի հաղորդման համաձայն, իրենից առաջ եղել են նաև ուրիշ փոքրասիական հեղինակներ, որոնք ևս գրել են Միհրդատի մասին (Τὰ Μιθριδατικὰ συγγράμματα)⁴⁶, սակայն նրանց մասին մենք ոչինչ չգիտենք:

Հին Հայաստանի պատմության վերաբերյալ անտիկ աղբյուրները չեն սահմանափակվում հույն հեղինակների գործերով: Գոյություն ունի դեռևս մի ամբողջ հույն լատինական հեղինակների, որոնք իրենց գլխավոր նպատակի—Հռոմի պատմությունը գրելու և հռոմեական հասարակությունը փառաբանելու հետ միասին, կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև Փոքր Ասիայի և Կովկասի ժողովուրդների, ինչպես նաև Հայաստանի մասին, որոնց հետ Հռոմն արդեն եկել էր քաղաքական մոտիկ շփման: Ինչպես արդեն նշել ենք, նրանցից և ոչ մեկը չի շարադրում արևելյան երկրների սիստեմատիկ պատմությունը: Նրանք, որպես կանոն, միայն պատահականորեն են գրում այդ երկրների մասին այն դեպքում, եթե այնտեղ կատարված դեպքերը անմիջական կապ ունեն Հռոմի և հռոմեական գործիչների հետ: Բացի այդ, նրանք ծայր սատիճան միտումնավոր են և թշնամաբար տրամադրված Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ: Նրանց միտումնավորությունը պայմանավորված է երկու պատճառով. 1) Նրանք սովորաբար արիստոկրատական ծագում ունեին և սերտորեն կապված էին հռոմեական պետության կառավարող շրջանների և քաղաքական գործիչների հետ: 2) Արևելքի իրադարձությունները նկարագրելիս, նրանք գե-

⁴² Հ. Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը*, Երևան, 1940, էջ 87: Նույնի, *Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 135: Հ. Հ. Մանանդյանը իր վերոհիշյալ աշխատություններում համեմատելով Մեմնոնի վկայությունները Պլուտարքոսի և Հոմերոսի այլ հեղինակների տվյալների հետ, հաճախ գալիս է բուրբուլին այլ եզրակացության, քան արևմտակրոնական հետազոտողները, որոնք Տիգրան 2-րդի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերը լուսարանում են հիմնականում Պլուտարքոսի հաղորդումների հիման վրա:

⁴⁶ *Strabo*, XI, 12, 14.

⁴³ E. Honigmann, *Strabo*, RE, s. 103.

⁴² «Ὁ δὲ Μέμνων δὲ τῶν ἱσθίων τὰ ἑσπερία τὰ πολλὰ». *Strabo*, XVI, 4, 18 (C. 777).

⁴⁴ *Memnonis Historiarum Heracleae Ponti*, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1896.

րազանցապես օգտվել են այն զեկուցագրերից ու մեմուարներից, որ գրել են հենց իրենք, հռոմեական զորահրամանատարները և հյուպատոսները, որոնց գլխավորությամբ տեղի էին ունենում արշավանքները Արևելքի երկրների դեմ: Ուստի այդ զեկուցագրերի և մեմուարների սուրբեկտիվությունը ապացուցման կարիքը չունի⁴⁷: Այնուամենայնիվ, մ. թ. առաջին դարերի Հայաստանի պատմությունն ուսումնասիրողը հաճախ ստիպված է լինում դիմելու լատինական պատմագիրների հաղորդումներին, քանի որ այդ շրջանի իրադարձությունների մասին ուրիշ տվյալներ կամ ի սպառ քաջակալում են, կամ խիստ սակավ են: Մենք կառնմանափակվենք հռոմեական մեծագույն պատմագիր Կոռնելիոս Տակիտոսի (շուրջ 55—120 թթ.) հիշատակությամբ, որը հատկապես հայտնի է պատմական երկու խոշոր երկերով—«Annales» (Ab' excessu divi Augusti) և «Historia»: Նրանցից առաջինը ընդգրկում է Հռոմեական կայսրության պատմությունը սկսած 14 թ., այն է՝ Օգոստոսի մահից, մինչև 69 թ., իսկ երկրորդը՝ 69—96 թթ. պատմությունը: Մեզ համար առանձնապես արժեքավոր է նրա «Annales» երկը, որում նա մանրամասն շարադրում է նաև Հոռն—պարթևական հարաբերու-

⁴⁷ «Զեկուցագրերի հեղինակները,—գրում է Թ. Ռեյնաքը,—վստահ լինելով, որ իրենց կեղծիքը չի մերկացվի՝ ուղեկցվում իրենց հաջորդությունները, թաքցնում էին իրենց ձախորդությունները, իսկ երբեմն իրենց պարտությունները հայտարարում իրեն հաղթանակներ: Մուրհան, օրինակ, որը պարտություն էր կրել, արժանացել էր տրիումֆի: Նրանք ծալր աստիճան չափազանցել են թշնամիների զորավորներ ու կորուստները, իսկ իրենցը համապատասխան չափերով պակասեցրել: Օրինակ, Տիգրանակերտի կռիվի մասին իր զեկուցագրում, Լուկուլոսը Տիգրանի զորքերի թիվը ցույց է տվել մոտ 250000 մարդ, մինչդեռ ուրիշ աղբյուրներ նույն զորքի թիվը հաշվում են միայն 80000: Նույն այս կռիվում իր կորուստը նա համարում է 5 սպանված և 100 վիրավոր, մինչդեռ թշնամու կորուստը՝ ոչ պակաս 30000 մարդուց: Եվ Լուկուլոսն այդ արել է, հետևելով Սուլլային, ու կարելի է վստահ լինել, որ Պոմպեոսը՝ միևնույն ուսուցչի աշակերտը, առավել ևս գերազանցել է իր նախորդին» Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, p. 418—419):

թյունների պատմությունը: Դեպքերի նկարագրության ընթացքում նա գրում է Հայաստանում քաղաքական գերիշխանություն հաստատելու շուրջ Հոռնի և պարթևների պայքարի մասին, հայ-պարթևական միացյալ ուժերի Հոռնի դեմ մղած կռիվների, հռոմեական զորքերի հրամանատար Կորբուլոնի կողմից Արտաշատի ավերման, հաշտության բանակցությունների և, վերջապես, պարթևական թագավոր Վաղարշի եղբոր՝ Տրդատի Հոռն կատարած ճանապարհորդության մասին, որպեսզի Ներոնի ձեռքից ստանար Հայաստանի թագը: Տակիտոսը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև մ. թ. առաջին դարի Տիգրանակերտի մասին⁴⁸:

Հռոմեական հեղինակների զուտ պատմական երկերից քացի կան նաև այլ բնույթի գործեր, որոնցում հանդիպում են մի շարք կարևոր հաղորդումներ Հայաստանի մասին: Մենք առաջին հերթին նկատի ունենք Գայոս Պլինիոս Ավագի քաղաքական, քայց և այնպես թանկարժեք աշխատությունը, որը հին աշխարհի գիտելիքների յուրատեսակ հանրագիտարան է: Հայաստանի մասին Պլինիոսի հաղորդած տեղեկությունները տարբեր բնույթի են: Այսպես, նա գրում է հայկական քաղաքների տեղագրության մասին, Տիգրան 2-րդի կողմից հարավային Միջագետքի վաշկատումներին Եդեսիայի շրջանում բնակեցնելու, Հայաստանի վարչական բաժանման, Տրդատի Հոռն ճամբորդելու, Տիգրան 2-րդի պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսացու, Հայաստանի բնական հարստությունների մասին և այլն⁴⁹:

Խոսելով հայ մատենագիրների մասին, մենք նրանց համար նշեցինք մի ընդհանուր երևույթ: Հայկական պատմական երկերը չէին կարող հանդես գալ նախ քան հայ գրերի գյուտը, այն է, հայկական հնագույն քաղաքների առաջացումից հարյուրամյակներ հետո: Նրանք գրվել են այն բանից

⁴⁸ Tacit., Annales, IV, 31—37; XII, 10—14, 44—51; XIII, 6—9, 34—41; XIV, 23—26; XV, 1—17; 24—31; XVI, 23—24.

⁴⁹ C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae, VI. 9—10, 28; XXX, 16; XXXIII, 54; XXXIV, 16; XIX, 15; XXIV, 102; XXXV, 28.

հետո, երբ հեթանոսական Հայաստանի գրավոր բոլոր հուշարձանները (եթե այդպիսիները գոյություն ունեցել են), քրիստոնեության ընդունումից հետո, ոչնչացվել էին, այն բանից հետո, երբ Հայաստանի կարևորագույն քաղաքներն արդեն ավերվել էին Ծապուհ 2-րդի (309—379 թթ.) արշավանքներից հետո և, վերջապես, այն բանից հետո, երբ երկիրը կորցրել էր իր քաղաքական անկախությունը:

Հայ անդրանիկ պատմիչների ամենալուստեղի կողմը, որպես պատմագիրների, ժամանակագրությունն է: Ազաթանգեղոսի և Փավստոս Բուզանդի մոտ այն իսպառ բացակայում է: Սրանցից բոլորովին տարբերվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմությունը», որում ամեն ինչ տեղադրված է որոշակի ժամանակագրական շրջանակների մեջ: Խորենացին առաջինն էր, որ հայ մատենագրության մեջ մտցրեց հետևյալի կամ ժամանակագրություն: «Ոչ է պատմութիւն ստոյգ, առանց ժամանակագրութեան», ասում է նա⁵⁰: Բայց Մովսես Խորենացու ժամանակագրական տվյալները արտաքին, հունա-հռոմեական աղբյուրների հետ համեմատվելիս ցուցաբերում են էական շեղումներ: Այսուհանդերձ, հայ պատմագրության մեջ Խորենացու ժամանակագրություն մտցնելը կարևորագույն նշանակություն ունեցավ, և նրանից հետո հայ պատմագիրները «աշխատում են ժամանակագրական թվեր տալ իրենց պատմած անցքերի ու գահակալությունների համար»⁵¹:

Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» մատյանը⁵² պատմում է Հայաստանում քրիստոնեության, որպես պաշտոնական կրոնի, հաստատման մասին: Չնայած իր վկայաբանական բնույթին, Ազաթանգեղոսի երկը պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում հին Հայաստանի տեղագրության, նա-

⁵⁰ Մովսես Խորենացի, Բ, 2Բ:

⁵¹ Ստ. Մավսոսյանց, *Ներածություն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» աշխարհարար թարգմանության, Երևան, 1940, էջ 4*:

⁵² Ազաթանգեղոսի մասին եղած ամբողջ բիրիդգրաֆիան տե՛ս Ն. Անասյան, *Հայկական Մատենագիտություն, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 151—213*:

խարարական կարգի, հայկական դիցաբանության ու պաշտամունքային կենտրոնների, ինչպես նաև երկրի ներքին կյանքի ուսումնասիրման համար:

Հեղինակի անձնավորությունը պարզելու ուղղությամբ հալագետների թափած բոլոր ջանքերը դեռևս մնում են ապարդյուն: Մինչև 19-րդ դարը որպես հավաստի ընդունում էին «Յատաշարան Ազաթանգեղայ Պատմութեան», որտեղ հեղինակն իր մասին ասում է, թե Հոռոմ քաղաքից էր, գիտեր լատինական և հունական դպրություն, եղել է Տրդատ թագավորի դպիրը և նրա հրամանով գրել է Խոսրովի և Տրդատի պատմությունը: Հետազոտողների մեծ մասն այժմ գտնում է, որ Ազաթանգեղոսը կեղծանուն է և հեղինակը 5-րդ դարի մատենագիր է, գրած հայերեն: Այդ երկը հետազայում թարգմանվել է նաև հունարեն: Բացի հայերենից կան նաև վերսիսներ և թարգմանություններ արաբերեն, եթովպերեն և այլ լեզուներով⁵³:

Հին Հայաստանի պատմության գլխավոր սկզբնաղբյուրներից է նաև Փավստոս Բուզանդի «Հայոց Պատմութիւնը»⁵⁴: Փավստոս Բուզանդի, ինչպես և Ազաթանգեղոսի անձնավորությունը ծածկված է խորհրդավորությամբ: Մինչև վերջերս Բուզանդի երկը ըստ արժանվույն չէր գնահատվում: Միայն 19-րդ դարի վերջում հայագետները հատուկ ուշադրություն դարձրին այս հեղինակի վրա: Այդ կապակցությամբ պատմաբանների առաջ ծառացան մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումը տեղիք է տվել բուռն վեճերի: Ոմանք (Մ. Չամչյան, Ա. Գուտշիդ, Ն. Ադունց) ենթադրում էին, որ երկի հեղինակը Փավստոս եպիսկոպոսն է, որը 380-ական թվականներին գրել է հունարեն: Ուրիշները (Գ. Ինճիճյան, Հ. Գաթրճյան) գտնում էին, որ հեղինակը հայ է, Սահառունիների նախարարական տոհմից, որն ստացել է հունաստան կրթություն և գրել է հունարեն:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 151—152:

⁵⁴ Փավստոս Բուզանդի *Հրատարակությունների բիրիդգրաֆիան տե՛ս* «История Армении Фавстоса Бузанда», Ереван, 1953, стр. 233—234.

Սակայն վերջին ժամանակներս հայագետները (Ստ. Մալխասյանց, Մ. Աբեղյան, Լ. Խաչիկյան) ցույց են տվել, որ այդ երկը գրվել է 470-ական թթ. հայերեն, հայ հեղինակի ձեռքով: Փավստոսի «Հայոց Պատմութիւնը» շարադրում է 55 տարվա դեպքերը, սկսած Խոսրով Կոտակի (332—338) թագավորությունից մինչև Հռոմի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի առաջին բաժանումը (387 թ.): Մեզ համար առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Տիգրան 2-րդի Պաղեստինից բերած հրեաներին Հայաստանի զանազան քաղաքներում բնակեցնելու մասին Բուզանդի հաղորդած տեղեկությունները⁵⁵:

Հին հայկական պատմագրության գազաթն է հանդիսանում Մովսես Խորենացին, որի «Հայոց Պատմութիւնը» դարեր շարունակ հսկայական ազդեցություն է ունեցել հայ պատմագիրների վրա: Առաջինը նա՝ է գրել Հայաստանի կապակցված պատմությունը, հնագույն ժամանակներից մինչև 5-րդ դարի կեսերը: 18-րդ դարից սկսած հայագետների մոտ երևան է գալիս քննադատական, նույնիսկ գերքննադատական վերաբերմունք պատմահոր նկատմամբ: Հայոց հին գրականությունն ու պատմությունն ուսումնասիրող բոլոր բանասերները և պատմաբանները չէին կարող չզբաղվել Խորենացու հարցով⁵⁶: Մեծագույն հայ պատմագրի մասին մեր ունեցած կենսագրական տվյալները ավելի քան աղոտ են: Այդ իսկ պատճառով հայագետները մեծ դժվարությունների առաջ կանգնեցին Խորենացու երկը թվագրելու գործում: Ոմանք այն վերագրել են 5-րդ դարի վերջերին, ուրիշներ՝ 6-րդ, 7-րդ և 8—9-րդ դարերին⁵⁷: Վերջին ժամանակներս իրավացիորեն գերիշխում է այն կարծիքը, որ Մովսես Խորենացին հանդիսացել է 5-րդ դարի վերջին քառորդի հեղին-

ակ⁵⁸: Դեռևս վերջնականապես չի պարզված նաև Մովսես Խորենացու օգտագործած աղբյուրների հարցը: Ելնելով այն բանից, որ Հայաստանի աշտարակի պատմության վերաբերյալ Խորենացու հաղորդածները հաճախ չեն համընկնում անտիկ հեղինակների վկայությունների հետ, մի շարք հայագետներ փորձեցին ժխտել պատմահոր մատյանի արժանահավատությունը: Սակայն գիտությունը աստիճանաբար պարզում է նրա երկի արժանահավատ լինելը, հատկապես այն մասերում, որտեղ խոսքը վերաբերում է Հայաստանի ներքին պատմությանը:

«Հայոց Պատմության» վրա աշխատելիս Խորենացին օգտագործել է ոչ միայն բազմաթիվ և բազմաբնույթ գրավոր աղբյուրներ, այլ նաև գուսանների բերանից լսած զրույցներն ու պատմումները: Խորենացու երկը հայ ժողովրդի պատմության ամենագլխավոր երկը չէ միայն: Այն միաժամանակ կարևորագույն աղբյուր է Անդրկովկասի և Հայաստանի հարևան երկրների ժողովուրդների պատմությունն ուսումնասիրելու:

Հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի պատմությունն ուսումնասիրել տակ պատմողական գրավոր աղբյուրների հիման վրա, արդեն բավական չէ: Հետազոտողի տրամադրության տակ կա մեծ քանակությամբ վիմագրական բազմապիսի նյութ, որը թույլ է տալիս ոչ միայն ճշտել և ստուգել պատմողական աղբյուրների տվյալները, այլ նաև լրացնել դրանք: Ներկայումս արձանագրությունների գերակշռող մասը, որոնք հայտնաբերվել են հելլենիստական պետությունների տերիտորիայում և վերաբերում են տվյալ երկրների պատմության առանձին հարցերին, հավաքել և հրատարակել է Վ. Դիտտենբերգերը⁵⁹:

⁵⁸ Նույն տեղում: Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 254—258:

⁵⁹ Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (OGIS) ed. W. Dittenberger, I—II, Leipzig, 1903—1905. Նորագյուտ համակների տեսությունը տե՛ս «Revue des Études grecques»-ի համաբնկում:

⁵⁵ Փավստոս Բուզանդ, Դ, Խն:

⁵⁶ Խորենացու պատմության բիրիոգրաֆիան տե՛ս «Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, էջ LIII—LXII:

⁵⁷ Ստ. Մալխասյանց, նշվ. աշխ., էջ LXIV—LXXII:

Թագավորների և հելլենիստական քաղաքների փոխառաքելությունների հարցն ուսումնասիրելու գործում հատուկ կարևորություն ունի հելլենիստական միապետների նամակագրությունը հպատակ քաղաքների հետ: Հպատակի անմիջական դիմումը թագավորին և հակառակը, աստիճանաբար ճանապարհ հարթեցին հատուկ, ավելի հատակ, ճշգրիտ տեղամիտաբանության և գրավոր դիմումի հատուկ ձևի—նամակի համար: Թագավորի կողմից զանազան անձերին և քաղաքներին ուղղված նամակները աստիճանաբար դառնում են թագավորական կարգադրությունների և հրահանգների հիմնական ձևերից մեկը: Քաղաքներին նամակների միջոցով կարգադրություններ անելու եղանակը լայնորեն տարածված էր հին աշխարհում, հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է Գ. Խ. Սարգսյանը, «նամակագրությունը թագավորների և քաղաքների միջև պայմանավորված էր որոշ գործոնների առկայությամբ: Հիմնական պայմաններից մեկը քաղաքների հարաբերական ինքնավարությունն էր, ինչպես նաև նրանց անմիջական կախումը թագավորից և ոչ թե տեղական կառավարիչներից...: Մյուս պայմանը՝ քաղաքային համայնքի ներսում ինքնավարության որոշ օրգանների գոյությունն էր, որոնք կառավարում էին տեղական գործերը և հանդիսանում էին թագավորական ուղերձների հասցեատերերը»⁶⁰:

Այդ նամակագրությունը թագավորներին պատճառում էր այնքան մեծ հոգսեր, որ մինչև իսկ գրույց հյուսվեց այն մասին, որ իբր Սելևկոս 1-ինը հաճախ ասել է, որ եթե շատերն իմանային, թե ինչքան ծանր է գրել ու կարդալ այսքան շատ նամակներ, ապա նրանք չէին վերցնի դեն չարտված թագավորական դիադեման: Սակայն դժվար թե թագավորները իրենք անմիջականորեն զբաղվեին լինեին նամակագրությամբ: Այսպես, Սելևկյանների արքունիքում կազմվում է հատուկ գրասենյակ, դիվան, որը գլխավորում է նամակագիրը

(ἐπιστολολόγος)⁶¹ — Դիոնիսիոսը՝ Անտիոքոս 4-րդի օրոք, Մեհոքարեսը՝ Դեմետրիոսի օրոք և այլն: Նամակագիրը բարձրաստիճան պաշտոնյա էր, որը նշանակվում էր թագավորի ընկերներից (φίλος)⁶²: Այդպիսի բարձրաստիճան պաշտոնյայի ղեկավարած գրասենյակն, անպայման, կառավարման կարևոր օրգան էր: Համապատասխան կերպով նույնպիսին էր դրությունը նաև հելլենիստական մյուս թագավորություններում:

Հայ առաջին թագավորները, Արտաշեսն ու նրա հաջորդները, ունեին՝ արդյոք իրենց նամակագիրը, դժվար է որոշակի ասել, քանի որ այդ մասին աղբյուրները մեզ ոչինչ չեն հաղորդում: Այնուամենայնիվ, հետագա շրջաններում, հայ Արշակունիների արքունիքում կար դպիրի պաշտոնը: Այսպես, Ագաթանգեղոսը իրեն անվանում է Տրդատ թագավորի դպիրը⁶³, իսկ Կորյունը և Մովսես Խորենացին վկայում են, որ հայ գրերի ստեղծողն սկզբնական շրջանում նշանակված է եղել դպիր արքունի դիվանում⁶⁴: Բացառված չէ, որ Արշակունիների մասն, Արտաշեսյանները ևս ունեցել են իրենց արքունի դպիրները:

Թագավորների նամակները, ուղղված քաղաքներին, արտագրվում էին վեմերի վրա քաղաքներում և նույնիսկ, ինչպես պարզվում է քուրմ Ատտիսի հետ Ատտալյան թագավորների ունեցած նամակագրությունից, տաճարներում: Քաղաքներին հասցեագրված թագավորների հայտնաբերված նամակների մեծ մասը հրատարակված և մեկնաբանված են Ք. Բ. Ուելսի կողմից⁶⁴:

⁶¹ Polyb., XXX, 25, 16.

⁶² Ագաթանգեղոս, ԺԲ (էջ 9):

⁶³ Կորյուն, Պատմության վարույց և մահուան Մեարոպայ վարդապետի, Վենետիկ, 1894, էջ 13—14: Մովսես Խորենացի, Գ, Խէ:

⁶⁴ C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period, New Haven, 1934 (այսուհետև՝ RC): Հմմտ. նաև A. Wilhelm, Griechische Königsbriefe, Klio, Beiheft 48, 1943: Նոր հայտնաբերված համակների տեսությունը տե՛ս Revue des Études grecques-ի և „Journal of Hellenic Studies“-ի համարներում:

⁶⁰ Г. Х. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, стр. 86.

Այդ նամակները անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են, որոնք մեծապես լուսաբանում են հելլենիստական պետությունների վարչական և դիվանագիտական հարաբերությունները իրենց հպատակների, պաշտոնյաների և հարևանների հետ: Դրանք հորինված չեն պատմիչների կողմից, որոնք գրել են հետագա սերունդների համար և շահագրգռված են եղել հարցերը ներկայացնել իրենց նախասիրություններին համապատասխան, այլ առաջին ձեռքից բխող ամենաճշմարիտ վավերագրեր են:

Պաշտոնական նամակների ձևը լայնորեն տարածված է եղել նաև Հայաստանում: Այդպիսի նամակների՝ «Թղթերի» մեքը հանդիպում ենք և՛ մեր մատենագիրների գործերում (միայն Խորենացու «Հայոց Պատմության» մեջ հիշատակված «Թղթերի» թիվը հասնում է երեք տասնյակի), և՛ Հայաստանում հայտնաբերված վիմական արձանագրություններում (Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը և Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը), որոնք առաջնակարգ նշանակություն ունեն հին Հայաստանի քաղաքների պատմությանը վերաբերող հարցերը ուսումնասիրելու գործում:

* * *

Համատոտ տեսության շրջանակները հնարավորություն չեն տալիս հանգամանորեն կանգ առնելու այն հսկայական գրականության վրա, որն ստեղծվել է բուրժուական և աավետական պատմագրության կողմից ինչպես հելլենիզմի ընդհանուր պատմության, այնպես էլ այդ ժամանակաշրջանի առանձին հարցերի ուսումնասիրման ուղղությամբ: Այսուհանդերձ չի կարելի չնկատել, որ բուրժուական հետազոտողների մեծամասնությունը դեռևս գտնվում է անտիկ այն հեղինակների բացարձակ ազդեցության տակ, որոնք Արևելքի ժողովուրդների վրա նայում էին որպես քարքարոսների, իսկ հունա-մակեդոնացիներին և հռոմայեցիներին համարում էին մշակույթի կրողներ, լուսավորիչներ: Այդ իսկ

պատճառով հելլենիզմի հարցերով զբաղվելիս, Արևելյան ժողովուրդների պատմությունը բուրժուական գիտնականների մոտ մնում է երկրորդ պլանի վրա: Բացառություն չի կազմում նաև անգլիացի պատմաբան Վ. Վ. Տաունը, որը համեմատած արևմուտքի մյուս պատմաբանների հետ, կանգնած է ավելի ճիշտ և առաջավոր դիրքերում: Վերջին հաշվով նա ևս միտումնավոր կերպով Արևելքի երկրների հելլենիստական շրջանի պատմությունը պատկերում է որպես հունա-մակեդոնացիների պատմություն: Նա գրում է, որ սելևկյանները «ձգտում էին հելլենականացնել Ասիան. հունա-մակեդոնացիները իրենց առավել բարձր քաղաքակրթությամբ նախաառնամոված էին տիրապետող ռասայի դեր խաղալու»⁶⁵: Նման մոտեցման պատճառով արտասահմանյան հելլենիստներից և ոչ մեկը հատկապես չի զբաղվել հին Հայաստանի, առավել ևս Հայաստանի հնագույն քաղաքների պատմությամբ: Այնպիսի խոշոր պատմաբաններ, ինչպիսիք Թ. Մոմզենը, Թ. Ռեյնաքը, Մ. Ի. Ռոստովցևը իրենց կապիտալ աշխատություններում հարևանցի հիշատակելով Հայաստանի մասին, անհրաժեշտ են համարել փոքր ինչ խոսել միայն Տիգրանի քաղաքի մասին⁶⁶: Վերջին տասնամյակներին հայրենական պատմագրության աչքի ընկնող մի շարք ներկայացուցիչներ նշանակալից աշխատանք են կատարել ինչպես հին Հայաստանի, ամբողջությամբ վերցրած, այնպես էլ նրա քաղաքների պատմությունն ուսումնասիրելու ուղղությամբ:

Այս տեսակետից առաջնությունը պատկանում է ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանին: Հայաստանի քաղաքներին և առևտրին նվիրված նրա արժեքավոր մենագրության առաջին գլուխները վերաբերում են հայկական հնագույն քաղաքներին և մեծ ավանդ են Հայաստանի քաղաքների պատմության ուսում-

⁶⁵ В. В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, стр. 143.

⁶⁶ Т. Момзен, История Рима, т. III, М., 1924, Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, p. 345; M. I. Rostovzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World (այսուհետև՝ SEHW), Oxford, 1941, V. II, p. 856.

նասիրման գործում⁶⁷: Սակայն Հայաստանում քաղաքների առաջացումն ու քաղաքային կյանքի զարգացումը նա դիտում է երկրի ներքին զարգացումից կտրված: Նա գտնում է, որ հայկական քաղաքները եղել են սուկ տարանցիկ առևտրի կենտրոններ, որի շնորհիվ էլ նրանք առաջացել են: Հայաստանի հնագույն քաղաքների պատմությունն ուսումնասիրելիս չի կարելի նաև Տիգրան 2-րդի մասին Հ. Հ. Մանանդյանի մեհագրության կողքով անցնել⁶⁸: Այս աշխատության մեջ ի միջի այլոց քննարկվում են նաև Արտաշատ և Տիգրանակերտ քաղաքների առաջացման, նրանց տեղագրության ու բնակեցման հարցերը:

Այս ուղղությամբ մեծ երախտիք ունի ակադ. Ս. Տ. Երեմյանը: Հին Հայաստանի ստրկատիրական հասարակության հարցերն ուսումնասիրելիս նա չէր կարող ուշադրություն չդարձնել նաև հայկական հնագույն քաղաքների առաջացման հարցին⁶⁹: Հին Հայաստանի քաղաքների առաջացումը Ս. Տ. Երեմյանը դիտում է հայկական հասարակության զարգացման ընդհանուր փուլի վրա, ցույց տալով, որ Հայաստանում քաղաքների երևան գալը պատմական երկարատև պրոցեսի արդյունք էր: Այդ բանին դրականորեն նպաստել է Առաջավոր Ասիայում հելլենիստական պետությունների առաջացումը, որի հետևանքով ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ միջազգային առևտրական փոխանակության համար, և հայկական քաղաքները դառնում են տարանցիկ առևտրի կենտրոններ: Հիմնվելով գրավոր աղբյուրների ոչ մեծաթիվ տվյալների վրա, Ս. Տ. Երեմյանը փորձել է ուսում-

⁶⁷ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань, 1930, 2-е изд.—Ереван, 1954.

⁶⁸ Հ. Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը և Հոմեր, Երևան, 1940*:

⁶⁹ С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период, *ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր»*, 1948, № 11. *Կույրի* О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1. *Կույրի* Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3. *Կույրի* Рабовладельческое общество древней Армении, Автореферат, М., 1953.

նասիրել հին Հայաստանի քաղաքների սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը: Նա հանգում է այն եզրակացության, որ այդ ժամանակաշրջանի հայկական քաղաքի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը վերարտադրում էր հելլենիստական քաղաքի ընդհանուր պատկերը:

Հին հայկական քաղաքների պատմությամբ զբաղվել է նաև Գ. Խ. Սարգսյանը⁷⁰: Նա իր ուշադրությունը քննել է Հայաստանի քաղաքային համայնքի ուսումնասիրման վրա: Գ. Սարգսյանի բերած նորությունն այն է, որ նա առաջին հերթին ուսումնասիրելով Արևելքի, հատկապես Միջագետքի նախահելլենիստական շրջանի քաղաքների պատմությունը, հանգել է մի շարք հետաքրքիր եզրակացությունների այն մասին, թե այդ քաղաքները դեռևս հունա-մակեդոնացիների հալոնվելուց առաջ ունեցել են իրենց ինքնավարության օրգանները և վայելել են որոշակի առանձնաշնորհումներ՝ տրված արևելյան տերությունների արքաների կողմից: Այնուհետև Տիգրանակերտ քաղաքին վերաբերող նյութերի հիման վրա Գ. Սարգսյանը ցույց է տալիս, որ հայկական քաղաքներում ևս կազմակերպված էին իրական և պոտենցիալ ստրկատերերի համայնքներ, որոնք հալոն թագավորի սոցիալական կարևոր հենարաններից էին: Մինչև վերջերս աղբյուրների սակավության պատճառով բաց էին մնում այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են՝ հին հայկական քաղաքի սոցիալական կազմը, հալոն թագավորի և բնակչության տարբեր խավերի փոխհարաբերությունը, ինչպես նաև սիմոկլիսմոսի հարցերը: Այս հարցերը արծարծել է Գ. Սարգսյանը իր աշխատություններում:

Վերջին հարցերին է նվիրված նաև սույն աշխատությունը: Հայաստանի քաղաքների մասին եղած տվյալների անբա-

⁷⁰ Г. Х. Саркисян, Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев, *ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր»*, 1935, № 2; *Կույրի* Из истории городской общины в Армении, ВДИ, 1955, № 3; *Կույրի* Тигранакерт, М., 1960; Գ. Խ. Սարգսյան, *Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, էջ 55—62*:

վարար լինելը, ինչպես նշվեց վերը, ստիպել է մեզ դիմելու հարևան երկրների քաղաքներին վերաբերող նյութերի հատուկ ուսումնասիրմանը: Այդ նյութերի և նրանց ուսումնասիրման արդյունքների համադրումը հին Հայաստանի քաղաքներին վերաբերող տվյալների հետ մեզ հնարավորություն է տվել հանգելու մի շարք դրական եզրակացությունների, որոնց մասին էլ խոսք կլինի ստորև:

Գ Լ ՈՒՅ Ե Ր Կ Ր ՈՐ Գ

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՆԵՐԻ ՀԵՏ

Անտիկ աշխարհում ամեն մի բնակավայր չէ, որ քաղաք էր համարվում: Հույների պատկերացմամբ որևէ բնակավայր քաղաք էր համարվում միայն այն դեպքում, եթե ուներ քաղաքային ինքնավարության և կորպորատիվ կյանքի մի շարք օրգաններ: Քաղաքը պետք է ունենար իր քաղաքացիական համայնքը, իր ղեկավար խորհուրդը (βουλευτή) ընտրված ֆիլաների բաժանված քաղաքացիների կողմից, վիճակահանությանը ընտրված իր պատասխանատու պաշտոնյաները՝ մագիստրատները, լիիրավ քաղաքացիներից կազմված իր սեփական բանակը, իր քաղաքային մշակելի հողերը (γαιοκτήματα) իր հատուկ օրենքները և ֆինանսները: Սրանցից բացի՝ քաղաքների մեծ մասի համար հատկանշական էին պաշտպանական քաղաքային պարիսպները, քաղաքացիների ընդհանուր ժողովը, քաղաքային տերիտորիայի տեղական ստորաբաժանումները (դեմեր): Այս հատկանիշներից զուրկ բնակավայրը հույների հասկացողությամբ սուկ գյուղ էր (χωριον):

Վերոհիշյալ պայմանների ստեղծումով որևէ բնակավայր հեշտությամբ դառնում էր պոլիս, քաղաք: Հենց դրանով էլ մասամբ բացատրվում է քաղաքների մեծ թիվը, որոնց հիմնադրումը վերագրվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և նրա հետևորդներին: Մյուս կողմից հունա-մակեդոնացիների՝

Արևելքում նոր քաղաքներ հիմնելու գործը հեշտանում էր մի հանգամանքով ևս: Ինչպես պարզվել է սուլեոսական պատմաբանների վերջին հետազոտություններից, դեռ հունա-մակեդոնական նվաճումներից առաջ էլ Արևելքին անձանող չէր պոլիսային կազմակերպության ձևը: Արևելքում արդեն գոյություն ունեին քաղաքներ, որոնց կառուցվածքը մոտիկ էր պոլիսայինի: Դրանք տաճարական քաղաքներ էին, որոնցում քաղաքացիական կազմակերպությունը համընկնում էր տաճարայինի հետ, կազմելով տաճարա-քաղաքացիական համայնք¹: Ուստի դժվար չէր լինի Ալեքսանդրին և նրա հաջորդներին, այդ քաղաքների առանձնաշնորհումներն ընդունելով, դրանք վերածել պոլիսի: Հունա-մակեդոնացիները չէին կարող չօգտագործել այս հանգամանքը, քանի որ Մակեդոնացու առանց այն էլ ոչ մեծաթիվ զորքը չէր բավականացնի թեկուզ մի մեծ քաղաք հիմնադրելուն և բնակեցնելուն, իսկ արշավանքների սկզբնական շրջանում Հունաստանից եկող վերաբնակիչները այնքան էլ մեծ թիվ չէին կազմում, որպեսզի հնարավորություն տային շատ քաղաքներ հիմնելու և բնակեցնելու: Ինչպես նշում է Մ. Մ. Դյակոնովը, «Ալեքսանդրի և նրա հաջորդների Ասիայում կիրառած ընդարձակ քաղաքաշինությունը չի կարող բացատրվել սուկ հունական գաղութացմամբ: Այդ բոլոր քաղաքները բնակեցնելուն չէր բավականացնի ամբողջ Հունաստանի բնակչությունը»²: Մյուս կողմից, ինքը՝ Ալեքսանդրը զբաղված չլինելով հեռավոր տարածությունների վրա պատերազմական գործողություններով, բավականաչափ ժամանակ չէր ունենում նոր քաղաքների հիմնադրմամբ զբաղվելու: Բայց ինչպե՞ս բացատրել այն փաստը, որ Արևելքում առաջացան Ալեքսանդրի անունը կրող բազմաթիվ քաղաքներ: Բոլորից հավանականն այն է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին տեղական

¹ Г. Х. Саркисян, Самоуправляющийся город Селевкидской Вавилонии, ВДИ, 1952, № 2.

² М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.

բնակչության եթե ոչ օժանդակությունը, գոնե բարյացակամությունն ապահովելու համար քաղաքական և ուղղափառ նշանակություն ներկայացնող խոշոր բնակավայրերին քաղաքի իրավիճակ էր շնորհում, մեծ մասամբ վերանվանելով դրանք իր իսկ անունով, Ալեքսանդրիայի: Ալեքսանդրի անունը կրող այդպիսի քաղաքներ աղբյուրներում հիշատակված են տասից ավելի: Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ ինքը, Ալեքսանդրը հիմնել է ավելի քան 70 քաղաք: Այս թիվը, սակայն, թվում է չափազանցված³: Մակեդոնացու հետևորդները այս գործում ետ չմնացին մեծ գորավարից: Նրա դիպրոքսներից և էպիգոններից բոլորից շատ Սելևկյաններն են հոգ տարել քաղաքների ամբողջ մի ցանց ստեղծելու ուղղությամբ:

Հունա-մակեդոնական քաղաքները, բնակավայրերը և ուղղափառ գաղութները, որոնց հիմնադրումը վերագրվում է Սելևկյան թագավորության հիմնադրին և նրա սուաջին հաջորդներին, ձգվում էին Միջերկրական ծովի փոքրասիական ափերից մինչև Բակտրիան⁴: Դրանք ցրված են եղել Հյուսիսային Սիրիայում և Եփրատի միջին հոսանքի վրա, որտեղ Սելևկոս 1-ինը ստեղծել էր քաղաքների և այլ բնակավայրերի մի ամբողջ խումբ, անվանելով դրանք մակեդոնական հին տեղանուններով, ինչպես՝ Եդեսսա, Բերրեյա, Պելլա, Պերինթոս, Խալկիս և այլն: Անտիոքոս 1-ինը Իրանական սահմանադրի շուրջը ստեղծել էր քաղաքների կիսաբոլորակ մի ցանց: Անտիոքոս 2-րդը քաղաքաշինության ասպարեզում իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Փոքր Ասիայի միջով անցնող առևտրական և քարավանային ճանապարհների, հատկապես մերձեփրատյան հանգույցի (Փոքր Ասիայից, Սիրիայից և Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Պարսկաստան) ապահովման վրա, այդ ճանապարհի երկարությամբ

³ Замет. М. М. Дьяконов, *Ист. зап.*, т. 2, 158; М. I. Rostovtzeff, SEHW, p. 477.

հիմնելով հունա-մակեդոնական նոր բնակավայրեր ու գաղութներ⁵։

Ապպիանոսը⁶ Սելևկոս 1-ինի կողմից հիմնված 59 քաղաք է հիշատակում։ Դրանցից 34-ը կրում են թագավորի ընտանիքի անդամների անունները։ 16 Անտիոքիա, 9 Սելևկիա, 5 Լատոկիեա, 3 Ապամեա և մեկ Ստրատոնիկեա։ Բայց այդ քաղաքներից շատերի մասին մենք համարյա ոչինչ չգիտենք։ Այս առնչությամբ պրոֆ. Ա. Բ. Ռանովիչը իրավացիորեն նշում է, «որ հիմնադիր (αὐτοκράτωρ) կարող էր համարվել նաև նա, ով տակ ընդարձակում կամ թեկուզ վերանվանում էր արքեն մայսկինում գոյություն ունեցող քաղաքը»⁷։ Հավանաբար է, որ հին քաղաքը «հիմնադրի» անունով վերանվանվելով, նրանից ստանում էր նոր՝ պոլիսային կառուցվածք, այլ խոսքով ասած, վերածվում էր ինքնավար քաղաքի։

Այս առիթով կարևոր է նշել, որ համանման երևույթ նկատվում է նաև հին Հայաստանում։ Բազմիցս հրատարակված և տարբեր մեկնաբանությունների ենթարկված Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ խոսվում է այն մասին, որ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատը պայծառ թագուհու համար կառուցեց (ΑΙΚΤΙΣΕΝ — պետք է լինի ΕΚΤΙΣΕΝ) անտիկ ամրոց⁸։ Հնագիտական պեղումները⁹, ինչպես նաև Տակիտոսի հաղորդումները մ. թ. 40—50-ական թվականներին Գառնիի բերդապարիսպների տակ տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների մասին¹⁰, ցույց են տալիս, որ Տրդատ Արշակունին ոչ թե հիմնադրել կամ կառուցել է Գառնիի ամ-

⁵ M. Cary, A History of the greek world from 323 to 146 B. C., London, 1932, p. 258.

⁶ Appian., Syr., 97.

⁷ А. Б. Ранович, Эллинизм..., стр. 98, прим. 1.

⁸ Ս. Մ. Կելյաշաշյան, *Եվս մի անգամ Գառնիի հունարեն արձանագրության մասին*։ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3, էջ 235—236։

⁹ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, Ереван, 1951.

¹⁰ Tacit., Annal., XII, 45, որտեղ նշված է, թե դեռևս 51 թ. Հայաստանում թագավորող Միհրդատ Իրերացին ամրացել էր Գառնի բերդում (in castellum Gorneas), որի վրա հարձակվել էր նրա Եղբորդի Հռադամիկը։

րոցը, այլ վերակառուցել է հինը։ Այս վերջին հանգամանքը այնքան ակնհայտ իրողություն է, որ Հ. Մանանդյանը անդրադառնալով Գառնիի հունարեն արձանագրությանը, անիմաստ է համարում այնտեղ հստակ կարդացվող «կառուցեց» արտահայտությունը և առաջարկում է այն ուղղել «վերստին կառուցեց»¹¹։

Քաղաքների հիմնադրումով և քաղաքային կյանքի զարգացման խրախուսումով դեռևս սկսվում էր միայն հելլենիստական միապետների գործունեությունը քաղաքաշինության բնագավառում։ Թագավորների համար դեռևս անհրաժեշտ էր այդ քաղաքները յուրացնել քաղաքականապես և տնտեսապես, ու միավորել դրանք իրենց տերության կազմում։ Ասկայն նրանց այդպես էլ չհաջողվեց վերջնականապես հարթել հարաբերությունները քաղաքների հետ և նրանց դնել լրիվ ստորադրյալ վիճակում։ Խուլ հակամարտությունը թագավորական իշխանության և քաղաքային ստրկատիրական համայնքի միջև չէր դադարում, բայց քանի որ երկու կողմերը կապված էին ընդհանուր շահերով, ապա բանը չէր հանգում պատակտման։ Քաղաքը հանդիսանում էր նրան կցագրված հողային տարածության վարչական և տնտեսական կենտրոնը։ Այդ շրջանի բնակչությունը քաղաքային գանձարանն մտնում էր ամենամյա կանոնավոր հողահարկ, որի ատուծի բաժինը մտնում էր թագավորական գանձարանը։ Հետևաբար, հելլենիստական միապետությունների տերիտորիայի վրա գտնվող քաղաքները պետք է որ երկակի դեր խաղային... պետության համար ապահովել նյութական եկամուտ և կենսագործել տվյալ տերիտորիայի քաղաքական և տնտեսական վերահսկողությունը։ Քաղաքային համայնքի (տեղական իշխանություն) և թագավորի (կենտրոնական իշխանություն) սոցիալական շահերը ևս համընկնում էին։ Երկու կողմերն էլ

¹¹ Հ. Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 6։ Ակադ. Հ. Մանանդյանը հետազոտում ևս պաշտպանում էր նույն տեսակետը (Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, *ՀՍՍՀ ԳԱ հանդես* (Հաս. գիտ.), 1952, № 4, էջ 14)։

ձգտում էին հնազանդ պահել անմիջական արտադրողների ճնշված զանգվածներին, ստրուկներին և կիսակալայալ, ոչ լիիրավ հողագործներին: Քաղաքային համայնքը, լինելով ստրկատերերի շահագործող դասակարգի լայն կազմակերպություն, հանդիսանում էր ստրկատիրական պետության տոցիպական կարևոր հենարանը: Մյուս կողմից քաղաքների համար միանգամայն ձեռնտու էր ընդգրկվել միասնական խոշոր տնտեսության կազմում, որը կարող էր ավելի լավ ապահովել ստրկատեր քաղաքացիների առևտրի շահերը: Փոխադարձ շահերի այս համընկնումը քաղաքների աճի և քաղաքային կյանքի զարգացման ուղղությամբ թագավորների ցուցաբերած հոգատարության պատճառներից մեկն էր:

Առաջին Սելևկյանների ինտենսիվ քաղաքաշինությունը մեկն էր այն միջոցառումներից, որոնք պիտի հեշտացնեին իրենց լայնածավալ և բազմաթիվ տնտեսության համամիացման քաղաքականությունը: Քաղաքաշինությունը և արևելյան քաղաքներին պոլիսային իրավիճակ շնորհելը, մյուս կողմից, նպատակ ուներ դեպի Արևելք հրապուրել միշտ նորանոր հունա-մակեդոնական գաղութարարների: Արևելյան քաղաքների պոլիսային իրավիճակի ճանաչումով Սելևկյան առաջին թագավորները ձգտում էին, և այդ նրանց հաջողվում էր, ապահովել այդ քաղաքների չեզոքությունը և, հետագայում, հնազանդությունը: Դրան զուգընթաց «Արևելքի առևտրական քաղաքները և առաջին հերթին բնակչության հարուստ խավերը արագորեն հեղինակահանում էին, դառնալով հենարան նվաճողների համար»¹²: Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա հաջորդների, հատկապես Սելևկյանների, քաղաքաշինության բնագավառում ծավալած գործունեությամբ նշագծվում է նոր երևույթ՝ քաղաքների առաջացման պատմության մեջ: Եթե մինչ այդ քաղաքները, ինչպես բուն Հունաստանում, այնպես էլ Արևելքում, առաջանում էին տարերային կերպով, հասարակության աստիճանական ներքին զարգացման հետևանք

ով, ապա Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով և նրա հաջորդների տիրապետությամբ սկսվում է թագավորների անմիջական միջամտությունը, որոնք իրենց ցանկությամբ, նույնիսկ բռնի կերպով, այստեղ և այնտեղ հիմնում էին նոր քաղաքներ և բնակավայրեր: Նոր քաղաքներ հիմնելու ժամանակ նրանք միշտ չէ, որ նկատի էին առնում տվյալ վայրում հասարակության ներքին զարգացումը և այդ զարգացման հեռանկարները: Դրանով էլ, գլխավորապես, կարելի է բացատրել այն փաստը, որ բացի անունից ոչ մի հետք չի մնացել այդ քաղաքների մի մեծ մասից: Կենսունակ դուրս եկան այն քաղաքները, որոնց հիմնադրումը համապատասխանում էր տվյալ շրջանի հասարակության առաջընթացին և նպաստում էր տնտեսության հետագա զարգացման: Այդպիսի քաղաքներ հանդիսացան Եգիպտոսի Ալեքսանդրիան, Սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքը Օրոնտ գետի վրա, Սելևկյանների ռազմական կենտրոն Ապամեան, նրանց նավահանգստային քաղաքներ Լաոդիկեան և Սելևկյան Պիտիայում, Առտալյանների մայրաքաղաք Պերգամոնը, ավելի ուշ՝ Արմավիրը և Արտաշատը Հայաստանում և մի շարք ուրիշ քաղաքներ:

Նոր քաղաքների, նոր բնակավայրերի, զինվորական նոր գաղութների հիմնադրումով հեղինակալական միապետները շարունակում էին զբաղվել նաև հետագայում, երբ արդեն նրանք հիմնավոր կերպով հաստատվել էին Արևելքում: Այսպես, Պերգամոնի թագավորներից մեկը մ. թ. ա. 2-րդ դարում զինվորական նոր գաղութ է հիմնում ռազմիկներին հողային տիրույթներ պարգևելու միջոցով¹³:

Ինչպիսի՞նք նկատառումներով էին առաջնորդվում Ալեքսանդրը և նրա հաջորդները Արևելքում: Ինչո՞ւ նրանք այդպիսի ձեռնբեռնություն էին ցուցաբերում քաղաքներ հիմնադրելու գործում: Քաղաքները հարկավոր էին նրանց ոչ միայն որպես քաղաքական և ռազմական, այլև տնտեսական, տ-

¹² А. Б. Ранович, Эллинизм..., էջ 24:

¹³ C. B. Welles, RC, 51.

ցիալական և մշակութային հեճարան: Արևելքի հունական քաղաքների օժանդակությունն ապահովելու ճանապարհին Ալեքսանդրի և նրա հաջորդների կատարած առաջին քայլը եղավ այդ քաղաքների «ազատության» (ἐλευθερία) ճանաչումը: Փոքր Ասիայում Ալեքսանդրը հանդես էր գալիս որպես դեմոկրատիայի կողմնակից և օլիգարխիայի թշնամի, օլիգարխիա, որին պաշտպանում էր Պարսից թագավորը: «Դրանով նա իր կողմը գրավեց հունական քաղաքների բնակչության լայն խավերը և պարսկական թագավորի համար լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեց, առավել ևս, որ Հզեյան ծովի նավամատույցները պաշարած պարսկական նավատորմի անձնակազմը նշանակալից չափով կազմված էր փոքրասիական քաղաքների բնակիչներից»¹⁴: Ընդհանրապես քաղաքներին արտոնություններ շնորհելու միջոցով դրանցում հեճարան ապահովելու ձգտումը, սակայն, օբյեկտիվորեն բախվում էր այն փաստի հետ, որ քաղաքների ինքնավարությունը (αὐτονομία) և պոլիսային կազմակերպությունը խախտում էին այս կամ այն հեղինակության պատշաճ վարչական միասնությունը: Է. Բիկերմանը¹⁵ և նրան հետևելով Վ. Էհրենբերգը¹⁶ փորձել են ժխտել աներկբայելի այն փաստը, որ Ալեքսանդրը վերադարձրեց փոքրասիական հունական քաղաքների ազատությունը: Ա. Բ. Ռանովիչը խիստ քննադատության ենթարկելով այդ տեսակետը, գրում է, որ «Բիկերմանի դատողությունները վկայում են սույն այն մասին, թե ինչպիսի ոչ ճիշտ եզրակացությունների կարող է հանգեցնել պատմական դեպքերի նկատմամբ ձևական-իրավաբանական մոտեցումը»¹⁷: Անհիմա առ է կասկածել սկզբնաղբյուրների հավաստիությանը, որոնք վկայում են Ալեքսանդրի կողմից Փոքր Ասիայի հունական քաղաքներին

շնորհված ազատության մասին, քանի որ այդ քաղաքների նկատմամբ կիրառած լիբերալ քաղաքականությունը միայն կապահովեր երիտասարդ միապետի թիկունքը:

Բայց ի՞նչ էր նշանակում իրականում Ալեքսանդրի՝ հունական քաղաքներին շնորհած «ազատությունը»: Այդ արդեն դասական ժամանակաշրջանի անկախ և սուվերեն քաղաքի նախկին ազատությունը չէր: Դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու հոր՝ Փիլիպպոս 2-րդի ժամանակ Հունաստանի ազատ քաղաքների Քերոնեայի մոտ կրած պարտության հետևանքով (338 թ.), վերջիններս, մտնելով Փիլիպպոս 2-րդի գլխավորությամբ կազմակերպված Կորինթական միության մեջ, դադարեցին ըստ էության անկախ և սուվերեն պետական միավորումներ լինելուց: Ալեքսանդրի օրով հունական քաղաքների ազատությունը պետք էր ավելի ևս սահմանափակվեր: Այդ քաղաքները պայքարում էին, մույնիսկ զենքով, հանուն իրենց ազատության: Ազատության համար քաղաքների մղած պայքարի լավագույն օրինակ կարող է ծառայել այսպես կոչված լամիական պատերազմը: Միապետական իշխանության ուժեղացմամբ քաղաքները գնալով ավելի էին զրկվում իրենց ազատությունից: «Բայց համաշխարհային միասնական միապետության ստեղծման ուղղությամբ կիրառած քաղաքականությունը հենց,—գրում է Ա. Բ. Ռանովիչը,—փոխելու էր «ազատություն» (ἐλευθερία) բառի բովանդակությունը, որը իր նախկին իմաստով անհամատեղելի էր միապետի գերիշխանության հետ, նվաճված ամբողջ տերիտորիան Հունաստանի հետ միասին մի միասնական պետության մեջ ներգրավելու հետ»¹⁸:

Փոքր Ասիայի հունական քաղաքների (πολεῖς ἐλλήνωνες)^{*} ազատության կարգախոսը Ալեքսանդրի համար նախ և առաջ ուներ քաղաքական նշանակություն: Այդ ազատությունը նշանակում էր ոչ ավելի քան քաղաքական ազատագրում պարսկական լծից: Ելեւթերիա բառի ձևական լինելը քաղաքի համար Ալեքսանդրի նկատմամբ զգացվում է 334 թ.

¹⁴ М. М. Дьяконов, *История Азии*, т. 2, 140:

¹⁵ E. Bickerman, *Alexandre le grand et les villes d'Asie*, REG, 47, 1934.

¹⁶ V. Ehrenberg, *Alexander and the Greeks*, Oxford, 1938.

¹⁷ А. Б. Ранович, *История Азии*, т. 2, 51:

¹⁸ А. Б. Ранович, *История Азии*, т. 2, 58:

պրիենյան արձանագրության տեքստից, որում Պրիենե քաղաքի բնակիչներին Ալեքսանդրը հռչակում է ինքնավար և ազատ (*αὐτονομία εἶναι καὶ ἐλευθερία*), բայց տեղն ու տեղը այնպիսի վերապահությունն է արվում, որը համարյա ոչնչ է հավասարեցնում հայտարարված ինքնավարությունն ու ազատությունը: Մակեդոնացի երիտասարդ միապետը հայտարարում է, որ Պրիենե քաղաքի շրջակայքում գտնվող հողը (*χώρα*) պատկանում է իրեն, Ալեքսանդրին, իսկ դրա գյուղերի (*ὁμοῖα*) բնակչությունը պարտավոր է իրեն տուրք (*φοροῖ*) վճարել¹⁹:

Պոլիբիոսի մոտ կա մի հետաքրքիր վկայություն այն մասին, որ Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպպոս 5-րդը, երբ նրան չհաջողվեց պաշարումով կոտրել էլեյցիների դիմադրությունը և վերցնել քաղաքը, առանց փրկագնի ազատ արձակեց գերված Ամֆիդամոսին, էլեյցիների պարագլուխներից մեկին, միաժամանակ խոստանալով ազատ արձակել իր կողմից գերված բոլոր էլեյցիներին, ազատ ճանաչել քաղաքի քաղաքացիներին, ազատել նրանց քաղաքը կայազոր պահելուց, տուրքերից և թույլատրել օգտվելու սեփական քաղաքական կարգերից (*...αὐτὸς ἐλευθερώσας, ἀφροσύχοντας, ἀφροπόρχοντας, γρομένοντας τοὺς ἰδίους πολίτας καὶ διατρέχοντας*): Բայց այս դեպքում նրա ջանքերը հաջողություն չունեցան: Էլեայի քաղաքացիները, ի հեճուկս թագավորի գայթակղեցուցիչ խոստումներին, չհամաձայնեցին այդ պայմաններին²⁰: Դժվար չէ էլեյցիների այդ արարքի մեջ տեսնել նրանց անվստահությունը թագավորի խոստումների նկատմամբ:

Քաղաքները, սակայն, միշտ չէ, որ հեռատես էին գտնվում: Նրանք հաճախ հրապուրվում էին թագավորի խոստումներից: Այսպես, հենց նույն Պոլիբիոսի պատմելով, Թասոս քաղաքի բնակիչները, Փիլիպպոս 5-րդի հետ բանակցու-

թյունների ժամանակ հայտարարեցին, որ կհանձնեն քաղաքը, եթե թագավորը խոստանա ազատել իրենց կայազոր պահելուց, տուրքերից, ռազմական օթևանի պահանջից և թույլ տա իրենց ապրելու սեփական օրենքներով: Փիլիպպոս 5-րդը, իհարկե, խոստանում է այս բոլոր արտոնությունները և տիրում քաղաքին: Թասոսի բնակիչները, հավանաբար, շուտով հիասթափվեցին, քանի որ նույն առիթով Պոլիբիոսը ցավով գրում է, որ «...թվում է, թե թագավորները իրենց գահակալության հենց սկզբում սիրում են ճառի մեջ օգտագործել «ազատություն» բառը, ...բայց շուտով, իրենց նպատակին հասնելուց հետո, նրանք իրենց վստահած մարդկանց հետ վերաբերվում են ոչ որպես բարեկամներ, այլ տիրակալներ»²¹:

Ինքնին հասկանալի է, որ *ἐλευθερία* «ազատություն» հասկացությունը, որպես հունական պոլիսների քաղաքական ազատություն, անհամատեղելի էր հելլենիստական միապետի բացարձակ իշխանության հետ: Հունական քաղաքի նմանօրինակ ազատության ճանաչումը կնշանակեր իշխանության թուլություն այն թագավորի, որի տերիտորիայի վրա էր գտնվում տվյալ քաղաքը: Պոլիսի նույնիսկ սահմանափակ ազատության ճանաչումը թագավորը դիտում է որպես մեծ զիջում, որպես կորուստ: Այս տեսակետից հատկանշական է Հոնիական Լիգայի (*τὸ τὸν Ἰόνων κράτος*) անդամ հունական քաղաքներին Անտիգոնոս Միականու ուղղած մանիֆեստը:

Այդ մանիֆեստի օրինակի մի մեծ մաս, ուղղված Սկեպսիս քաղաքին, հասել է մեզ: Դրանում Անտիգոնոսը ուղղակի հայտարարում է. «Մենք հոգ տարանք հելլենների ազատության մասին, որի համար ոչ քիչ զիջումներ ենք արել, և դրա հետ միասին փող հատկացրել...»²²:

Հանդիպում են գիտնականներ, որոնք չեն կասկածում Փոքր Ասիայի հունական քաղաքներին ազատություն շնոր-

¹⁹ OGIS, 1, 11—14: *Մա, հավանաբար, առաջին ակտն է, որով որոշակի տերիտորիա հայտարարվում է χώρα διακρίσει (արքունի երկիր):*

²⁰ Polyb., IV, 84, 3—6.

²¹ Polyb., XV, 24, 2—4: *Հմմտ. հտե Liv., XXI, 31 և XXXIII, 30:*

²² OGIS, 5; C. B. Welles, RC, 1, 1—4:

հելու մասին Անտիգոնոսի վերոհիշյալ հայտարարությունների անկեղծությանը²³։ Բայց Ք. Բ. Ուելսը Անտիգոնոսի այդ նամակի առթիվ գրած իր մեկնություններում իրավացի է, երբ կասկածում է միապետի անկեղծությանը և այդ փաստաթուղթը դիտում է որպես պրոպագանդայի փայլուն օրինակ²⁴։ Եվ իսկապես, տվյալ մանիֆեստում Սկեպսիս քաղաքի ազատության և ինքնավարության հռչակումը հակասում է այն փաստին, որ քառացիորեն մի քանի տարի հետո նույն այդ Սկեպսիսի բնակչությունը բռնադատվեց լքելու իր քաղաքը և վերաբնակրվելու Տրովադայում Անտիգոնոսի հիմնած նոր քաղաքը, Անտիգոնեյա²⁵։

Այսպիսով, հունական քաղաքների ազատությունը հելլենիզմի շրջանում այլևս նման չէր նախկինում՝ տվերեն քաղաքի ազատությանը։ Ազատությունն արդեն, որպես կանոն, ձեռք էր բերվում և պահպանվում ոչ թե զինված պայքարի միջոցով, այլ առավել կամ պակաս խոշոր գումարի վճարումով թագավորին, որի տերիտորիայի վրա գտնվում էր տվյալ քաղաքը։ Այս երևույթը բավականին պարզ կերպով կարելի է հետազոտել վիմագրական նյութերի տվյալներով։ Չանագան քաղաքների որոշումների մեջ (*ῥησιμα*) քաղաքային խորհուրդն ու դեմոսը (*ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος*) թագավորին պատկանում են թանկագին ոսկե պսակով և ուղարկում հարուստ նվերներ այն քանի համար, որ թագավորը ճանաչել է քաղաքի ազատությունը (մենք արդեն խոսել ենք այն մասին, որ քաղաքները թագավորին վճարում էին ամենամյա կանոնա-

վոր տուրք)։ Ծիշտ նույնպիսի փաստի մասին վկայում են հելլենիստական միապետների մի քանի նամակներ²⁶։

Հելլենիզմի դարաշրջանում *ἐλευθερία* բառի բովանդակությունը լավագույն դեպքում կազմում էր քաղաքի ներքին ինքնավարությունը (*αὐτονομία*) և պատահական չէ, որ այդ ժամանակին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում, ինչպես նաև թագավորների՝ քաղաքներին ուղղած նամակներում *ἐλευθερία* և *αὐτονομία* բառերը հաճախ համադրվում են, իսկ երբեմն այդ հասկացությունները նույնիսկ միահյուսվում են իրար։

Հայտնի է, որ լիկիացիները մ. թ. ա. 3-րդ դարում գտնվում էին Հռոդոսի գերիշխանության տակ, որը հելլենիստական ժամանակաշրջանում անելով հասավ առաջնակարգ տերության աստիճանի։ Պոլիբիոսը հաղորդում է, որ լիկիացիները օգտվեցին հռոմայեցիների դժգոհությունից հռոդոսցիների նկատմամբ և դարձյալ ապստամբեցին, պատրաստ լինելով ամեն ինչի, հանուն ինքնավարության և ազատության (*ὅτι τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἐλευθερίας*)²⁷։ Այս երկու տերմինների վաղ հելլենիստական շրջանում ունեցած նշանակությունը բացահայտելու տեսակետից հետաքրքրական է Ստրաբոնի մի վկայությունը, որի մեջ *αὐτονομία* և *ἐλευθερία* բառերը միևնույն նշանակությունն ունեն։ «Երբ թագավորական գերդաստանը Կապպադովկիայում ընդհատվեց,—գրում է Ստրաբոնը,—հռոմայեցիները, ժողովրդի նկատմամբ բարեկամության և դաշնակցության հիման վրա, նրանց ինքնավարություն շնորհեցին (*αὐτονομία*) Բայց դեսպանները հրաժարվեցին ազատությունից (*ἐλευθερία*)»²⁸։ *Ἐλευθερία* և *αὐτονομία* բառերը համադրվում են և հանդիսանում նույնիմաստ նաև քաղաքներին հասցեագրված թագավորների մի

²³ Անգլիացի պատմաբան Մ. Caryl-ն գրում է, որ Անտիգոնոսի այդ հայտարարությունները «չէին հանդիսանում սոսի գաղաքի ֆրազ, որովհետև Անտիգոնոսը բավականաչափ հեռավոր էր հասկանալու համար, որ հույները ավելի լավ զաշնակիցներ էին քան հպատակներ և զգուշանում էր կաշաղորներով ապահովելուց այն բաղաժները, որոնցից նա զուրկ էր վաճում կասանդրոսի ուժերը» (M. Cary, նշված աշխ., էջ 29)։

²⁴ C. B. Welles, RC, p. 21.

²⁵ Strabo, XIII, 1, 52 (c. 607).

²⁶ OGIS, 6 և 11; C. B. Welles, RC, 15 և 22; Հմմտ. Polyb., XVIII, 9, 5.

²⁷ Polyb., XXV, 5, 3.

²⁸ Strabo, XII, 2, 11 (c. 540).

շարք նամակներում, ինչպես նաև քաղաքային խորհուրդների որոշումներում²⁹: Այլ դեպքերում հանդիպում է *ἐλευθέροις* (*ὑπάρχουσιν καὶ νόμοις γοῦσθαι τοὺς ἰδίους*) (ազատ լինել և օգտվել սեփական օրենքներից) արտահայտությունը³⁰: Պարզ է, որ *αὐτονομίαν* *εἶναι* և *νόμοις γοῦσθαι τοὺς ἰδίους* արտահայտությունների ներքին բովանդակությունը միևնույնն է:

Հետագայում *ἐλευθερία* բառը արձանագրություններից աատիճանաբար անհետանում է և նրա փոխարեն օգտագործվում են նոր տերմիններ (*αὐτόνομος*, *ἀφροσύνητος*, *ἀφροσύνητος*, *ἐξῆς* և *ἄσπλος*), որոնք հատկանշական են հելլենիստական միապետների և քաղաքների փոխհարաբերությունների մեջ առաջացող նոր երևույթների համար:

Ἐλευθερία և *αὐτονομία* տերմինների բովանդակությունը, անկասկած, ժամանակի ընթացքում փոփոխվում է: Այս տերմինների զարգացմանը զգալի չափով կարելի է հետևել հելլենիստական միապետների՝ քաղաքներին ուղղած նամակների բովանդակության մեջ: Մեզ հասել է Անտիգոնոսի նամակ-հրահանգը Լեբեդոսի և Տեոսի սինդիկատոսի մասին: Այդ նամակին մենք դեռ կանոնադաշտանք: Բայց այն հետաքրքիր է դրանով, որ նրանում երկու անգամ խոսվում է ազատության (*ἐλευθερία*) և մի անգամ ինքնավարության (*αὐτονομία*) մասին: Առաջին դեպքում, ինչպես ենթադրում են Ուելսը և Ա. Բ. Ռանոլֆը, խոսքն այն մասին է, թե քաղաքները պետք է ազատ լինեն պարտքերից (*ὅπως ὦν ὁφείλουσιν αἱ πόλεις ἐλευθεραὶ γένοιενται*)³¹: Երկրորդ դեպքում *ἐλευθερίας* և *αὐτονομίας* բառերը գործածված են ուղղակի իմաստով, որպեսզի նրանք դառնան ազատ և ինքնավար (*εἶναι τῶν ἐλευθέρων καὶ αὐτόνομων πεποιγμέναι*)³²: Բայց հրահանգի ամբողջ բովանդակությունը, որտեղ նկատելի է

Անտիգոնոսի միջամտությունը քաղաքի ներքին կյանքի բոլոր բնագավառներում, վկայում է խոստացված ազատության և ինքնավարության ձևական լինելու մասին: Խոստացված ինքնավարության ձևական լինելը աչքի է զարկում նախ նրանով, որ Անտիգոնոսը ստիպում է այդ երկու քաղաքների բնակիչներին միաձուլվել և կազմել մի համայնք, մի քաղաք. ապա այն բանից, որ Անտիգոնոսը իր կամքը պարտադրում է թեև ոչ ուղղակի հրամանների, բայց, համեմատելի, *οἰόμεθα ὅτι δεῖν* — «կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է» ֆորմուլայով³³:

Ինչպես մատենագրական աղբյուրներում, այնպես էլ արձանագրություններում քաղաքների ազատության սահմանափակման հետ կապված *ἐλευθερίας* տերմինի փոխարեն աստիճանաբար երևան է գալիս *αὐτόνομος* տերմինը: Դիողորոսի մոտ *αὐτόνομος* բառը հանդիպում է իմաստի երկու տարբեր նրբերանգով: Այսպես, օրինակ, խոսելով Փոքր Ասիայի կենտրոնական մարզերի լեռնային ցեղերի մասին, նա վկայում է, որ նրանք դեռ հին ժամանակներից ինքնավար են եղել (*αὐτόνομοι γὰρ ὄντες ἐκ παλαιῶν χρόνων κατεκτισθὲν ἐν σπηλαίοις*)³⁴: Այս դեպքում ինքնավարությունը նույնացի է ազատության, անկախության: Ստրաբոնը նույնպես *αὐτονομία* բառով հաճախ հասկանում է իսկական ազատություն: Այսպես, հայտնի է, որ Էտոլիացիները և նրանց դաշնակիցները մինչև հռոմայեցիների կողմից նվաճվելը բացարձակապես անկախ էին և ազատ: Խոսելով այդ մասին, Ստրաբոնը գրում է. «սակայն շատ երկար ժամանակ Էտոլիացիները ակառնանցիների հետ միասին ուժգին դիմադրեցին մակեդոնացիներին և մյուս հույներին, իսկ ավելի ուշ՝ հռոմայեցիներին, պաշարելով ինքնավարության համար» (*περὶ τῆς αὐτονομίας ἀγωνίσαντο*)³⁵: Իսկ երբ Դիողորոսի մոտ խոսքը վերաբերում է հելլենիստական քաղաքներին,

²⁹ C. B. Welles, RC, 1, 55—56: 2, 89: SIG³, 330, 25.

³⁰ Polyb., XVIII, 44, 2.

³¹ C. B. Welles, RC, 3, 87—88: A. B. Ранович, *История Азии*, т. 2, 52.

³² C. B. Welles, RC, 3, 89.

³³ C. B. Welles, RC, 3, տողեր 4, 15, 17, 36 և 50.

³⁴ Diodor., XIX, 19, 3.

³⁵ Strabo, X, 2, 23 (c. 460):

ապա դա արդեն նշանակում է ոչ ավելի, քան ինքնավարություն քաղաքային համայնքի ներքին գործերին վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում է թագավորական նամակներին, ապա *ἐπιστολὴ* բառը հետզհետե չքանում է նրանցից, իսկ *ἀποστολὴ* բառը մի անգամ ևս է հանդիպում: Այսպես, Էրիթրե քաղաքին Անտիոքոս 2-րդի ուղղած նամակում (261 թ. հետո) ասվում է այն մասին, որ քաղաքին շնորհվում է ինքնավարություն և հարկերից ազատություն (*ἀποστολὴ γυγιῶς*)³⁶:

Վերոհիշյալ նամակը շատ բանով լուսաբանում է Էրիթրեի քաղաքական և իրավական դրությունը մինչև Անտիոքոս 2-րդի (261—246 թթ.) գահակալությունը: Նամակի մեջ հիշատակվում է այն մասին, թե քաղաքի ղեկավարները հաղորդել են Անտիոքոսին, որ Էրիթրեն Ալեքսանդրի և Անտիգոնոսի ժամանակ ինքնավարություն էր վայելում և հայտարարված էր տուրքերից ազատ: Նամակում չի հիշվում քաղաքին Անտիգոնոսից հետո տիրացած Լիսիմաքոսի անունը, այդ իսկ պատճառով մեզ հայտնի չէ, քաղաքը վերջինիս տիրապետության տակ վայելո՞ւմ էր արդյոք այդ արտոնությունները թե ոչ: Ինչքանով որ քաղաքը հավատարիմ էր մնացել Լիսիմաքոսի թշնամի Անտիգոնոսին և, հետագայում, սրա որդի Դեմետրիոսին, պիտի ենթադրել, որ Լիսիմաքոսը զրկեց Էրիթրեն իր նախկին արտոնություններից: Այն բանից հետո, երբ Էրիթրեն անցավ Սելևկյանների տիրապետության տակ, ըստ երևույթին քաղաքի դրությունը շարունակում էր մնալ նույնը—այն է, առանց ինքնավարության իրավունքի և, հավանաբար, այդ էր պատճառը, որ Էրիթրեցիների ղեկավարները անհրաժեշտ են համարում հիշեցնել Անտիոքոս 2-րդին այն մասին, թե իրենց քաղաքը Ալեքսանդրի և Անտիգոնոսի ժամանակ եղել էր ինքնավար (*ἀποστολὴς γυγιῶς*) և ապահարկ (*ἀπορροὴ γυγιῶς*): Անտիոքոս 2-րդը իր պատասխան նամակով ի գիտություն է ընդունում այդ և խոստանում է վերա-

կանգնել իրերի նախկին դրությունը, այն է՝ քաղաքը նախնայել ինքնավար և տուրքերից ազատ:

Սելևկյանների տիրապետության վերջին շրջանում, երբ կենտրոնական իշխանությունը ժամանակի ընթացքում հետզհետե թուլանում էր, թագավորն ստիպված էր լայնորեն ճանաչել քաղաքների ազատությունը, ոչ միայն վերադարձնել նրանց նախկին արտոնությունները, այլև նորերը շնորհել: Այսպես, Անտիոքոս վերջիններից մեկը (հավանաբար 8-րդը կամ 9-րդը) Պտղոմեոս 9-րդ Ալեքսանդրին և Պիերիայում գտնվող Սելևկիա քաղաքին իր ուղղած նամակներում հաղորդում է, որ Սելևկիայի բնակիչներին հոչակում է առհավետ ազատ (*ἐξστρέψεν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον ἐλευθέρους εἶναι*)³⁷:

H. Seyrig-ը ուսումնասիրելով սելևկյան թագավորության մեջ հատված դրամները, պարզել է, որ Սելևկյանների տիրապետության տակ գտնված մի շարք քաղաքներ (Լատդիկես, Բերիտ ևն.) զրկված են եղել *ἐλευθέρια* «ազատություն» կոչված արտոնությունից: Այդ քաղաքները *ἐλευθέρια* ստացել են միայն Տիգրան 2-րդի կողմից՝ 81 թ. այն բանից հետո, երբ հայոց թագավորը նվաճել է Սելևկյանների երկիրը և գահակալել Անտիոքոս: Այդ արտոնության հետ պայմանավորված էր այն հանգամանքը, որ հիշյալ քաղաքները իրավունք են ստանում հատել սեփական դրամ: Նույնպիսի իրավունք 76 թ. ստանում է նաև Ասորիքի հայտնի քաղաքներից Ապամեյան³⁸:

Հելլենիստական քաղաքների իրավագրությունը զգալի էր հատկապես արտաքին հարաբերությունների բնագավառում: Չունենալով արդեն իրենց ինքնուրույն բանակը, այստեղ նրանք ստիպված էին լիովին ենթարկվել միապետի կամքին: Իրենց ներքին ինքնավարության վերաբերյալ հար-

³⁶ C. B. Welles, RC, 71, 13, 72:

³⁸ H. Seyrig, Antiquités syriennes, 42. Sur les éres der quelques villes de Syrie, „Syria“, 1940, էջ 26 և հաջ.: Տե՛ս նաև Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 50:

³⁹ C. B. Welles, RC, 15, 22—26:

ցերը ևս լուծելիս քաղաքային համայնքն ու խորհուրդը (ինչ-պես նաև մյուս օրգանները) առաջին հերթին պարտավոր էին հաշվի նստել միապետի կամքի, նրա «խորհրդի» հետ: Բերենք մի օրինակ: Առաջին քաղաքը, որին Մակեդոնացու հաջորդներից միապետ Անտիգոնոս Միականին դիմում է «քաղաքային խորհրդին և դեմոսին» (τῇ βουλῇ καὶ τῷ δῆμῳ)՝ ֆորմուլայով, դա Էրեսոս քաղաքն է, որը գտնվում էր Էգեյան ծովի կղզիներից մեկում: Աթենական Ծովային 2-րդ միության անկումից հետո (355 թ.) Էրեսոս քաղաքը հավանաբար գտնվում էր տեղական բռնակալների տիրապետության տակ, որոնց հովանավորում էր Պարսից արքայից արքան: Նրանցից հայտնի են Ապոլլոդորոսի, Հերմոնի և Հերալոսի անունները³⁹: Անտիգոնոսի վերոհիշյալ նամակում հիշատակված Ագոնիպպոսին տապալել ու վտարել էր ինքը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Բոլոր վտարանդիների վերադառնալու մասին Ալեքսանդրի հայտնի հրովարտակից հետո (324 թ.) Ագոնիպպոսը ևս դիմում է Ալեքսանդրին, թույլ տալ իրեն վերադառնալու Էրեսոս: Մակեդոնացին, սակայն, հարցի լուծումը թողնում է քաղաքային համայնքի հալեցողությանը, որը և մերժում է ընդառաջել բռնակալին: Հետագայում Ագոնիպպոսի որդիները ևս փորձում են վերադառնալ: Նրանք ըստ երևույթին դիմում են Անտիգոնոսին, որը և միջնորդում է քաղաքային համայնքի և խորհրդի առաջ Ագոնիպպոսի որդիների օգտին, թույլատրելու նրանց վերադարձը քաղաք: Այնուամենայնիվ մենք չգիտենք, թե բանն ինչն է վերջացավ:

Մի շարք նամակներ ևս վկայում են այն մասին, որ հելլենիստական միապետները զանազան առիթներով միջամտում էին իրենց տիրության սահմաններում գտնվող քաղաքների ներքին գործերին, պարտադրելով նրանց իրենց կամքը: Մի շարք նամակներում միապետներն իրենց հալեցողությամբ լուծում են քաղաքային հողերին վերաբերող այս կամ այն

հարցը⁴⁰: Մի ուրիշ դեպքում թագավորը «դիմում է» քաղաքին, որպեսզի վերջինս պատշաճը հատուցի իր հոր վետե-րաններից մեկին⁴¹: Միապետը իր վրա է վերցնում նաև հաշտարարի դերը և միջամտում երկու քաղաքների միջև ծագած հողային վեճերին⁴²: Ինչպես հայտնի է, հելլենիստական քաղաքներում պաշտամունքի հարցերը հետին պլանում չէին: Թագավորը իրեն իրավունք է վերապահում այս հարցում ևս միջամտելու քաղաքի ներքին կյանքին⁴³:

Հելլենիստական միապետությունների կազմում ընդգրկված ինքնավար քաղաքներն ունեին ինքնավարության իրենց տարբեր օրգանները: Այդ օրգաններից մեկի կամ մյուսի առկայությունը, կամ բացակայությունը ցուցանիշն էր տվյալ քաղաքի ունեցած այս կամ այն չափի ինքնավարությանը: Բ. Բ. Ուելսի հրատարակած միապետների նամակներում իրենց արտահայտությունը գտել են թե՛ այդ քաղաքների ինքնավարությունը կենսագործող օրգանները և թե՛ այդ ինքնավարության աստիճանը: Հիշյալ նամակներից 46-ը ուղղված են տարբեր քաղաքների: Այդ նամակների առաջին տողերում միապետի քաղաքին դիմելու եղանակն էլ բացահայտում է այս կամ այն քաղաքի ինքնավարության բնույթը և տվյալ քաղաքի՝ միապետից ունեցած քաղաքական և տնտեսական կախվածության աստիճանը: Բոլորից հաճախ հանդիպող «քաղաքային խորհրդին և համայնքին» (τῇ βουλῇ καὶ τῷ δῆμῳ) դիմելու եղանակի կողքին երկու անգամ հանդիպում է դիմում «իշխանավորներին և խորհրդին և համայնքին» (τοῖς ἀρχαῖσι καὶ τῇ βουλῇ καὶ τῷ δῆμῳ), երկու անգամ «իշխանավորներին և քաղաքին» (τοῖς ἀρχαῖσι καὶ τῇ πόλει) և մեկական անգամ դիմում՝ «համայնքին» (τῷ δῆμῳ), «Հոնիական լիգային» (Ἱωνῶν τῷ κοινοῦ) և «քաղաքին ու ձերերի խորհրդին» (τῇ πόλει καὶ τοῖς γειτοῖσι):

³⁹ C. B. Welles, RC. 10—13 և 18—20.

⁴¹ Նույն տեղում, 45:

⁴² Նույն տեղում, 46:

⁴³ Նույն տեղում, 66 և 67:

Հելլենիստական այս կամ այն միապետության կազմում ներգրավված քաղաքների ինքնավարության հիշյալ օրգանները—ընդհանուր ժողով, քաղաքային խորհուրդ, իշխանավորներ, ծերերի խորհուրդ—անցյալի անկախ քաղաք-պետության նույնանուն օրգանների արձագանքներն էին լինելու: Ծառ քաղաքներում ինքնավարության նշված օրգանների կողքին կային նաև էպիստատեսներ, վերակացուներ (ἐπιστάτης)⁴⁴, որոնք թագավորական իշխանության ներկայացուցիչներն էին տեղերում և առաքելություն ունեին հետևելու թագավորական շահերի պաշտպանությանը տվյալ քաղաքում:

Խոսելով հելլենիստական թագավորների կողմից քաղաքներում նշանակված վերակացուների մասին, Գ. Ն. Սարգսյանը նշում է, որ նրանց «ֆունկցիաները մեզ ոչ լրիվ են հայտնի և, հավանաբար, տարբեր երկրներում միանման չեն եղել: Բայց, ըստ երևույթին, հարկ եղած պահին վերակացուն կարող էր քաղաքային խորհրդին ու ժողովրդական ժողովին թեկադրել թագավորի կամքը»⁴⁵: Ի դեպ նշենք, որ հին Հայաստանի քաղաքներում ևս եղել են հայոց թագավորի կողմից նշանակված վերակացուներ, որոնք, ինչպես հիշտ նկատում է Գ. Սարգսյանը, բացի քաղաքականից, ունեին նաև զինվորական իշխանություն⁴⁶: Այդ երևույթը վկայող առնվազն երկու փաստ կա սկզբնաղբյուրներում. առաջինը՝ Պլուտարքոսի հաղորդումն է այն մասին, որ Մծբին (հուն. Νίσεις) քաղաքի վրա նշանակված էր Տիգրանի եղբայր Գուրսար⁴⁷: Երկրորդ փաստը հանդիպում է Խորենացու մատյանի այն հատվածում, որտեղ նկարագրվում է Տիգրանակերտի բնակիչների դիմադրությունը պարսից Ծապուհ արքային: Պատմահայրը գրում է. «Կան ընդդեմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սի-

նեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդդեմ Ծապուհոյ»⁴⁸: Այս հատվածի «վերակացու» բառը լրիվ համապատասխանում է հունարեն ἐπιστάτης բառին և վերջինիս ճշգրիտ պատճենավորումն է հայերեն թարգմանությամբ (ἐπί=վերա-, իսկ տατης-ի արմատը τανης «կանգնել» բայն է):

Այս հարցին անդրադարձել է նաև Ս. Տրեմյանը, որի կարծիքով Հայաստանի քաղաքներում թագավորի նշանակած աստիճանավորը կոչվել է «շահապ», որը պարտավոր էր հարկեր հավաքել քաղաքի առևտրից և արհեստներից⁴⁹: Գ. Սարգսյանը հավանական է համարում, որ քաղաքի կառավարչին տրված «շահապ» տիտղոսը միաժամանակ գոյություն է ունեցել «վերակացու» տիտղոսի կողքին⁵⁰:

Մյուս կողմից քաղաքներն իրավունք ունեին անմիջական շփման մեջ մտնել թագավորի հետ, նրա մոտ ուղարկելով իրենց դեսպաններին⁵¹: Թագավորի պատասխանը սովորաբար շարադրվում էր քաղաքային ինքնավարության օրգաններին ուղղված նամակի ձևով, որն ունենում էր հրամանի ուժ:

Հելլենիստական աշխարհում քաղաքների և միապետների փոխհարաբերության ձևերից մեկն էլ հարկումն էր: Այդ մասին ավելի քան պարզ կերպով վկայում է Պոլիբիոսը: Նա հաղորդում է, որ Մագնեզիայի նախատմարտից հետո (190 թ.) Հռոմի և Անտիոքոս 3-րդի միջև Ապամեյա քաղաքում կնքված պայմանագրի համաձայն «ինքնավար քաղաքներից նրանք, որոնք նախապես հարկատու էին Անտիոքոսին (ὑπετέλουν Ἀντιόχῳ φόρον), իսկ այն ժամանակ (այսինքն, Հռոմի և Անտիոքոսի պատերազմի ժամանակ—Ս. Կ.) հավատարիմ մնացին հռոմայեցիներին, ազատվում էին հարկերից: Իսկ այն քաղաքները, որոնք հարկատու էին Ատտալոսին» (Ἀττάλῳ δυνάξεν ὑπέλουν), պարտադրեցին նույն

⁴⁴ Polyb., V, 48, 12: V, 60, 1:

⁴⁵ Գ. Մ. Սարգսյան, Կոնստանդնուպոլիս, էջ 11:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 98—100:

⁴⁷ Plut., Lucull., XXXII.

⁴⁸ Մովսես Խորենացի, Գ, ԻԶ:

⁴⁹ Ս. Տրեմյան, Развитие городов и городской жизни..., էջ 25:

⁵⁰ Գ. Մ. Սարգսյան, Կոնստանդնուպոլիս, էջ 98, ծան. 45:

⁵¹ Ս. Տրեմյան, RC, 2, աղբյուր 6, 7, 9, 15, 22, 25, 26, 31—35 և հաջ.

հարկերը վճարել Եվմենեսին: Եթե այլ քաղաքներ խախտել են քարեկամությունը հռոմայեցիների հետ և կոչվել են Անտիոքոսի հետ դաշնակցած, նրանց հրամայեցին վճարել Եվմենեսին այն հարկը, ինչ վճարում էին Անտիոքոսին»⁵²: Այս վկայությունից հետո չի կարելի կասկածել այն մասին, թե ինքնավար բոլոր քաղաքները հարկատու էին կա՛մ Սելևկյաններին, կա՛մ Պերգամոնի թագավորներին:

Հարկման և հարկերի ու տուրքերի գանձման եղանակից ու չափից կարելի է որոշել թագավորական իշխանությունից տվյալ քաղաքի ունեցած կախման աստիճանը: Քաղաքական և սոցիալական տեսակետից հունական պոլիսի քաղաքացին ազատ անձնավորություն էր և նրա ազատությունը պայմանավորված էր ամբողջ քաղաքային համայնքի ազատությամբ: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում պոլիսներն արդեն գտնվում էին կենտրոնական իշխանության քաղաքական տիրապետության տակ: Հունական պոլիսի թագավորից ունեցած սկզբնական քաղաքական կախվածությունը աստիճանաբար վերածվում է տնտեսականի: Սելևկյանների գերիշխանության տակ գտնվող նույնիսկ առանձին մարզերի ու երկրների կախվածությունը, ինչպիսիք էին Կապպադովկիան, Ծովքը, հարավային Հայաստանը, Ատրպատականը, արտահայտվում էր հարկերի գանձման մեջ: Տուրքերով հարկվել էին նաև հելլենիստական միապետությունների սահմաններում գտնվող քաղաքները: Քաղաքների վրա դրված հարկը, ըստ երևույթին, բավական ծանր է եղել: Մյուս կողմից, տուրքերից ազատ լինելը համարվում էր ազատության հատկանիշներից մեկը. քաղաքները ամեն կերպ փորձում էին ազատ դառնալ հարկերից (*ἀποφοροποιήσεως, ἀπελθέσθαι*): Քաղաքները հարկումից կարող էր ազատել միայն ինքը՝ թագավորը, որը հատուկ հրամանով քաղաքը ազատ էր հռչակում հարկերից: Այդպիսի առաջին փաստը արձանագրված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Նավոքոսի և Պրիենեի բնակիչներին ուղղած

հրահանգի մեջ, որով Պրիենե քաղաքը ազատ է հայտարարվում հարկերից (*τῆς δὲ πανταχῆσος ἀφοίηται τῆς Πριηνέως πόλεως*)⁵³:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրական են հելլենիստական թագավորների նամակները: Նրանք այս կամ այն քաղաքի քաղաքացիների օժանդակությունը ապահովելու նպատակով տվյալ քաղաքը հայտարարում էին ապահարկ (*ἀφοροποιήσεως*): Նրանք հարկերի ազատություն (*ἀπελευθερία*) էին շնորհում ոչ միայն քաղաքներին, այլև արքավայրերին: Այսպես, օրինակ, ի պատասխան արծմբրացիների⁵⁴ դեսպանների դիմումի, Սելևկոս 1-ինը և նրա որդի ու գահակից Անտիոքոսը (հետագայում թագավոր Անտիոքոս 1-ինը) ուղարկում են նամակ պաշտոնյա Սոպատերին, որով հաղորդում են նրան Պլուտոնի տաճարի⁵⁵ անձեռնմխելիությունը (*ἀσυσία*) և հարկերից ազատ լինելը (*ἀπελευθερία*) ճանաչելու մասին դեսպանների խնդրանքը և այն, որ բավարարել են արծմբրացիների այդ խնդրանքը⁵⁶:

Պտղոմեոս 2-րդ Ֆիլադելֆոսի նամակը, ուղղված Միլետ քաղաքին (262/1 թ.), համարյա ամբողջությամբ վերաբերվում է քաղաքի հարկման հարցին⁵⁷: Էգեյան ծովում կրած անհաջողություններից հետո Պտղոմեոս 2-րդը բոլոր միջոցներով աշխատեց ապահովել իր՝ Եգիպտոսից դուրս գտնվող անդրծովյա տիրույթների լույսությունը, սիրաշահել Փոքր Ասիայի հունական քաղաքները: Այս նպատակով նա պարգևում է Միլետ քաղաքին ինչ-որ հողակտոր: Այնուհետև նա հիշեցնում է Միլետի բնակիչներին, որ դեռևս իր հայրը ազատ է թողել նրանց խիստ և ծանր տուրքերից (*φόρων τε πλεονέκτην καὶ γαλεπὸν ἀπολύτωση*)⁵⁸, որ նախապես նրանք

⁵³ OGIS, 1, 13—15:

⁵⁴ Արժեքը ոչ մեծ միավորում էր, որը շուտով, Անտիոքոս 1-ինի ժամանակ միավորվեց երկու փոքր քաղաքների հետ, կազմելով Նիսս քաղաքը (Strabo, XIV, 1, 46):

⁵⁵ Այս տաճարը գտնվում էր Աքարակա կոչված ոչ մեծ բնակավայրում, Նիսսայից ոչ հեռու (Strabo, XIV, 1, 44):

⁵⁶ C. B. Welles, RC, 9.

⁵⁷ Ibid., 14.

⁵⁸ Ibid., 14, 5—6.

⁵² Polyb., XXI, 48, 2—3:

պարտադիր վճարում էին մյուս թագավորներին (Ակատի ունի Լիսիմաքոսին, Սելևկոսին և Անտիոքոս 1-ինին): Այս նամակում առանձնապես հետաքրքրական է զանազան կարգի տուրքերի հիշատակումը: Այսպես, ռազմական սխտեմատիկ հարկը, որը վերցվում էր քաղաքից, նշանակված է *φόρος* տերմինով, իսկ տարանցիկ առևտրից գանձվող հարկը — *παροργία*:

Մի շարք արժեքավոր փաստեր կան Անտիոքոս 2-րդի Էրիթրե քաղաքին ուղղած նամակում (261 թ. հետո), որի մասին մենք արդեն հիշատակել ենք: Այդ նամակում փաստանշվում է, որ Ալեքսանդրի և Անտիգոնոսի ժամանակ քաղաքը ազատ էր տուրքերից: Ակներև է, որ հետագայում Լիսիմաքոսը և Սելևկյանները քաղաքի վրա զանազան հարկեր դրեցին, ինչպես նաև տուրք, որը գանձվում էր գալլերի ներխուժումից նրանց պաշտպանելու պատրվակով (*τῶν τε ἁλλῶν ἀπάντων καὶ τῶν εἰς τὰ Γαλατικὰ συναγμένων*)⁵⁹: Անտիոքոս 2-րդը, հավանաբար, Էրիթրե քաղաքի դեսպանների խնդրանքից հետո, վերահաստատեց քաղաքի նախկին իրավիճակը, որպեսզի ապահովի Էրիթրե քաղաքի համակրանքը:

Հետաքրքիր երևույթ է նկատվում Աթամանիայի թագավորներ Թեոդորոսի և Ամինանդրոսի Տեոս քաղաքին ուղղած նամակում (205—201 թթ.): Աթամանները (*Ἀθαμανοί*) ապրում էին Եպիրոսում: Նրանց թագավոր Ամինանդրոսը Անտիոքոս 3-րդի դաշնակիցն էր Փիլիպպոս 5-րդ Մակեդոնացու դեմ: Հալկանաբար աթամանների թագավորը իբրև պարզև Անտիոքոս 3-րդից ստացել էր փոքրասիական Տեոս քաղաքը: Եվ ահա Տեոսի քաղաքային խորհուրդը Աթամանիա ուղարկել էր իր դեսպաններին, որպեսզի խնդրեն իրենց քաղաքը հայտարարել տուրք, անձեռնմխելի և ապահարկ (*ἱερὰν, ἄσυλον καὶ ἀφορολογητόν*)⁶⁰: Աթամանիայի թագավորներն իրենց պատասխան նամակով հայտնում են, որ սի-

րով են ընդառաջում Տեոսի բնակիչների խնդրանքին հեղեների նկատմամբ տաժաժ սիրուց դրդված⁶¹: Բայց ավելի ուշ, նրանք ի վիճակի չէին իրենց տիրապետությունը կենսագործել այնքան հեռու ընկած քաղաքի նկատմամբ, և այդ նամակով սույն արձանագրում էին այն, ինչ իրականում արդեն գոյություն ուներ:

Թագավորը երբեմն մասնակիորեն էր քաղաքը ազատում հարկերից ու տուրքերից: Այսպես է երևում, օրինակ, Սելևկիա (Տրալլես)⁶² քաղաքին Անտիոքոս 3-րդի հասցեագրած նամակից, որը հասել է մեզ խիստ վնասված վիճակում: Այստեղ հիշատակվում է գանձվող տասանորդից ազատելու մասին (*δεκάζτην ἀφεῖναι*)⁶³: Այնուհետև ասվում է այն մասին, որ այդ տասանորդը վճարվում էր թագավորական գանձարանին (*εἰς βασιλικὴν δεκάζτην*): Տուրքերից մասնակի ազատելու մասին խոսվում է Եվմենես 2-րդի եղբոր Ատտալոսի (հետագայում թագավոր Ատտալոս 2-րդ) 185 թ. նամակում: Տարսեմյան Ապոլլոնի⁶⁴ տաճարի քրմապետի և նրան ուղեկցող բնակիչների (*ἐκτεταῖ*) խնդրանքով Ատտալոսը ոչխարներից գանձվող տասանորդից ազատում է նրանց (*δεδωκήμεν... ἀτέλειαν προβάτων ὥστε μηκέτι τελεῖν τὴν ἀπὸ τούτων προσδοκῆν τὴν δεκάζτην*)⁶⁵: Տասանորդ հարկից ազատելու մի այլ դեպքի մասին հիշատակություն կա Եվմենես 2-րդի Տեմնոս քաղաքին ուղղած նամակի մեջ, որը մեզ հասել է խիստ թերատ վիճակում⁶⁶:

Նոր գաղութի հիմնելու նպատակով, Պերգամոնի թագավորներից մեկը, Ատտալոսը, ինչպես երևում է իր մի նամակից, մի խումբ ռազմիկների պարգևում է, չորաքանչյուրին երկու կարգի հող—վարելահող և խաղողի այգի: Նամակում *

⁵⁹ Ibid., 15, 27—28.

⁶⁰ Ibid., 35, 5—8.

⁶¹ Ibid. 35, 9—10.

⁶² Մ. Բ. ա. 3-րդ դարի վերջում Տրալլես քաղաքը վերանվանվեց Սելևկիայի:

⁶³ C. B. Welles, RC, 41, 5.

⁶⁴ Ապոլլոնի «Տարսեմյան» մականվան մասին տե՛ս C. B. Welles, RC, p. 192.

⁶⁵ C. B. Welles, RC, 47, 5—7.

⁶⁶ Ibid., 48, D, 38, 15.

նշտությամբ որոշվում է յուրաքանչյուր ռազմիկ-կլերովսին պարգևված հողային տարածությունը: Տարբեր կարգի ռազմիկներ ստանում են տարբեր մեծության հողակտորներ: Ճշտությամբ որոշված են նաև հարկերի քանակը, որ կլերուխը պետք է վճարեր վարելահողից՝ բերքի 1/20-րդը, իսկ խաղողի այգիներից՝ բերքի 1/10-րդը: Նամակում այնուհետև ասվում է հարկերից ազատելու մասին, բայց, դժբախտաբար, արձանագրությունը այնքան է բեկորային, որ հնարավոր չէ պարզել, թե ինչի՞ն է վերաբերում կարդացվող ἀτέλεια բառը⁶⁷:

Նույն այդ Ատտալոսի մի ուրիշ նամակ դարձյալ վերաբերում է հարկերից մասնակի ազատելու հարցին: Այս անգամ մասնակի կերպով ապահարկ է հայտարարվում ոչ-հունական Ամվադա քաղաքը⁶⁸: Այդ քաղաքը Եվմենես 2-րդի օրով սահմանամերձ ամրացված կետ էր Գալատիայի կողմում, որտեղ հաստատված էր Պերգամյան թագավորի կայազորը: Երբ մ. թ. ա. 168 թվին գալատները ներխուժեցին Պերգամոնի թագավորության սահմանները, Ամվադան անցավ գալատների կողմը, բայց 162 թ. վերջիններս պարտություն կրեցին: Իր տարած հաղթանակից հետո Եվմենես 2-րդը պատժեց նրանց, վերցնելով պատանդներ ու ռազմատուգանք, նրանց վրա տարեկան հարկ նշանակեց: Հավանաբար այս պայմանները շատ էին ծանր և փոքրիկ քաղաքը ի վիճակի չէր վճարել նշանակված տուրքը: Ուստի Ատտալոսը թեթևացնում է հարկերը, միաժամանակ ազատ արձակում վերցրած պատանդներին:

Երբեմն ապահարկ էին հայտարարվում ոչ թե իրենք, քաղաքները, այլ դրանցում գտնվող սրբավայրերը: Դրանով, ակներևաբար, շահագրգռված էին տվյալ քաղաքի բնակիչները, որոնք դիմում էին թագավորին, խնդրելով շնորհել իրենց տաճարին անձեռնմխելիության իրավունք և ապահարկ հայտարարել այն: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք

2-րդ դարի հելլենիստական միապետներից մեկի Նիսա քաղաքին ուղղված նամակից: Թագավորը (արձանագրությունը վնասված լինելու պատճառով նրա անունը չի վերականգնվում) հայտարարում է, որ քաղաքի հետ քարեկամական հարաբերությունները ուժեղացնելու նպատակով ինքը ևս հաստատում է Նիսա քաղաքում գտնվող Պլուտոնի տաճարի հին իրավունքները՝ անձեռնմխելիություն և ապահարկ դրություն, որ շնորհել էին նախկին թագավորները⁶⁹: Հավանաբար յուրաքանչյուր նոր թագավոր իրեն լիովին իրավասու էր համարում ճանաչել կամ չճանաչել իրերի նախկին վիճակը: Այդ պատճառով ամեն անգամ քաղաքային համայնքը պարտավոր էր լինում հատուկ դիմումով խնդրել նոր գահակալից հաստատել այն արտոնությունները, որ մինչ այդ վայելում էր քաղաքը:

Հարկերից ազատություն (ἀτέλεια) ստանում էին ոչ միայն քաղաքները և նրանց քաղաքացիները, այլև երկրագործական շրջանների բնակիչները (χῆται): Ամենայն հավանականությամբ այդ մասին է խոսվում Ատտալոս 3-րդի իր կառավարիչներից մեկին ուղղած նամակում, որտեղ հայտարարվում է Կարիական Հիերակոմեի բնակիչներին (χῆται) շնորհված մի շարք արտոնությունների մասին: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ նամակը հասցեագրված է այդ շրջանի կառավարչին, հավանաբար, այն պատճառով, որ Հիերակոմեն պոլիս չէր և չունեի իր մունիցիպալ հաստատությունները⁷⁰:

Հարկերից ազատելու հարցին է վերաբերվում նաև 2-րդ դարի վերջերին գահակալած Սելևկյան թագավորներից Անտիոքոսի (պարզ չէ ո՞րերորդի) նամակը, ուղղված սատրապության կառավարիչ Եվֆեմոսին, թագավորական մատուցից կատարված քաղվածքով, Բայտոկայելում գտնվող Զևսի

⁶⁷ Ibid., 51.

⁶⁸ Ibid., 54.

⁶⁹ Ibid., 64.

⁷⁰ Ibid., 69.

տաճարին շնորհված արտոնությունների և նվերների վերաբերյալ⁷¹: Սելևկյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում, երբ կենտրոնական իշխանությունը դեռևս բավականին ուժեղ էր, թագավորը կամայականորեն բռնագրավում էր տաճարական հողերը և պարզևում դրանք իր մերձավորներին⁷²: Այսպես, օրինակ, Բայտոկայկելում գտնվող Զևսի տաճարը զրկվեց իր հողային տիրույթներից: Այդ տիրույթները Սելևկյան թագավորը (հայտնի չէ թե որ մեկը) պայմանական տիրույթի իրավունքով շնորհեց իբրև *δωρεά* (պարգև) մակերոնացի պետական ծառայող Դեմետրիոսին (տող 6/7): Բայց արդեն մ. թ. ա. 2-րդ դարի վերջերին դրությունը փոխվում էր: Կենտրոնական իշխանությունը գնալով դատնում էր ավելի ու ավելի թույլ, իսկ թագավորն արդեն ստիպված էր ետ վերադարձնել տաճարին այդ հողերը, տաճարի սպասավորներին սիրաշահելու նպատակով: Նա միաժամանակ *ἀσλία* — սպաստանի իրավունք շնորհեց տաճարին և, բացի այդ, թույլատրեց, որպեսզի ամսական երկու անգամ տեղի ունենա սպասարկ տոնավաճառ (*πανηγύρις ἀτσλεια*): Սրբավայրերի հետ կապված տեղական տոնավաճառները սովորական երևույթ էին հեղինակության կյանքում և նպաստում էին առևտրի զարգացմանը⁷³: Սպաստանի, անձեռնմխելիության իրավունքը — *ἀσλία* — մի տեսակ գրավական էր անձի անվտանգությունը երաշխավորող, իսկ հարկերից ազատ լինելը — *ἀτσλεια* — տոնավաճառում շահավետ էր և առևտրականներին և տաճարի տնտեսությանը:

Ապահարկ դրության հասնելը մեծ նշանակություն ուներ քաղաքի համար, քանի որ այդ կարևոր քայլ էր ինքնավարություն ձեռք բերելու ճանապարհին: Այսպես, Ապսիանոսը

⁷¹ Ibid., 70.

⁷² Թագավորի կողմից տաճարական հողերի բռնագրավման մասին վկայություն է պահպանվել նաև Խորենացու մոտ. «Ընկենու (Տիգրան.— Ս. Կ.) զնոսա (Վահոնիներին.— Ս. Կ.) ի քրմութենէն, և զգեղն յարքունիս առևու յորում պատկերքն կանգնեցան» (Մ. Խորենացի, Բ, ԺԳ):

⁷³ «H τε πανηγυρίς ἐμπορεύων τε πρῶτα ἐστὶ» (Strabo, X, 5, 4).

գրում է, թե Ապամեայում կնքված պայմանագրով հետևյալն էր որոշված. «Այն քաղաքները, որոնք հարկատու էին Եվմենեսի հորը, Ատտալոսին, պարտավորեցին (հոռմայեցիները.— Ս. Կ.) հարկ վճարել Եվմենեսին: Այն քաղաքները, որոնք նախկինում հարկատու էին Անտիոքոսին, ազատ հայտարարեցին հարկերից և թողեցին ինքնավար (*ἀπελευσαν τὸν πόρον, καὶ ἀὐτονόμους ἀφ᾽ ἑαυτῶν*)»⁷⁴: Ահա թե ինչու քաղաքները միշտ աշխատել են ազատվել հարկերից: Մեծապես իրավացի է Վ. Տառնը, երբ գրում է, որ «ժամանակի ընթացքում հարկումը գնալով ավելի ու ավելի դառնում էր հպատակության ցուցանիշ, մինչդեռ հարկման բացակայությունը՝ ազատության ցուցանիշ»⁷⁵:

Անտիկ քաղաքների ունեցած կարևորագույն արտոնություններից մեկն էլ սպաստանի իրավունքն էր (*ἀσλία*): Այս հետաքրքիր երևույթի արմատները հասնում են մինչև հեռավոր անցյալի խորքերը, երբ սկզբնական շրջանում ամրացված, բայց դեռ ոչ մեծ բնակավայրը հանդիսանում էր բնական սպաստարան շրջակա բնակչության համար: Ժամանակի ընթացքում, արտադրողական ուժերի հետագա զարգացման և պոլիսային կարգերի առաջացման ու զարգացման հետևանքով, շատ քաղաքներ, ինչպես նաև համահունկան սրբավայրեր, հայտարարվում են սուրբ և անձեռնմխելի (*ιερά καὶ ἀσλία*): Դեռևս հուներույան Էպոսի մեջ զոհասեղանը (*βωμό*) համարվում էր անձեռնմխելի սպաստարան, որտեղ՝ հալածվող մարդը կարող էր սպաստանելով փրկել իր կյանքը⁷⁶: Չէր կարելի սպանել այն մարդուն, որը սպաստան էր գտնում սրբավայրում, տաճարում: Հետագայում անձեռնմխելիության իրավունքից օգտվում էին Օլիմպիական համահունկական խաղերի բոլոր մասնակիցներն ու հանդիսականները տոնախմբության բոլոր օրերի ընթացքում: Անձեռնմխելի սպաստարաններ էին նաև համահունկա-

⁷⁴ Appian., Syr., XLIV.

⁷⁵ В. Тарн, *Узловое слово*, էջ 77:

⁷⁶ Homer., Odys., 22, 333—335.

կան սրբավայրերը, ինչպես, օրինակ, Դելֆյան Ապոլլոնի տաճարը: Ընդհանրապես տաճարի տերիտորիան համարվում էր արգելված վայր ուղղակի գործողությունների համար: Սկզբնական շրջանում այն քաղաքը, որի տերիտորիայում գտնվում էր *ἱερὸς καὶ ἄσπιλος* հայտարարված տաճարը, ձգտում էր իրեն և իր տերիտորիան դարձնել սրբազան և անձեռնմխելի, նշանակում է՝ ուղղակի գործողությունների համար արգելված վայր: Հետագայում, հելլենիստական ժամանակաշրջանում, այդ օրինակով զանազան քաղաքներ նույնպես ձգտում էին դառնալ անձեռնմխելի բոլոր հույների և հելլենիստական թագավորների համաձայնությամբ: «Մի շարք քաղաքներ «սրբազան և անձեռնմխելի» ճանաչելու շարժումը,—գրում է Վ. Տաունը,—պատերազմը սահմանափակելու լուրջ փորձ էր»⁷⁷: Չհամաձայնել նրա հետ չի կարելի: Մյուս կողմից, այս կամ այն տերիտորիան անձեռնմխելի ճանաչելը և դրան ապաստանի իրավունք շնորհելը կարելիորագույն պայման էր առևտրական գործարքների նորմալ կատարման համար, քանի որ պատերազմական գործողությունները միշտ էլ խանգարել են առևտրական հարաբերություններին:

Անձեռնմխելիության իրավունք շնորհելու շատ փաստեր կան հելլենիստական միապետների քաղաքներին ուղղած մամակներում: Անձեռնմխելիության, ապաստանի իրավունքի (*ἀσπλία*) առաջին հիշատակումը այդ մամակներում վերաբերում է Պլուտոնի տաճարին, Պլուտոնեոնին: Սելևկոս 1-ինը և նրա որդին Անտիոքոսը 281 թ. իրենց կառավարիչներից մակեդոնացի Սուպատերին ուղղած մամակով հաղորդում են, թե ապաստանի իրավունք (*ἀσπλία*) շնորհում են Նիսա քաղաքից ոչ հեռու, Աքարակայում գտնվող Պլուտոնի տաճարին⁷⁸, աթիմբրացիների կողմից եկած դեսպանների խնդրանքով⁷⁹: Հետագայում, մ. թ. ա. 2-րդ դարում մի ուրիշ հելլենիս-

տական թագավոր Նիսա քաղաքին ուղղած իր մամակում դարձյալ հաստատում է Պլուտոնի տաճարի այդ և ուրիշ արտոնությունները⁸⁰:

Կոս կղզուց ժամանած դեսպանները խնդրում են Բիթանիայի Ջիեղաս թագավորից *ἀσπλία* շնորհել Ասկլեպիոսի հայտնի տաճարին՝ Ասկլեպեյոնին, որը գտնվում էր քաղաքի պարիսպներից դուրս: Այստեղ դեռևս խոսք չկա քաղաքին *ἀσπλία* շնորհելու մասին: Իր պատասխան մամակում (240 թ.) Ջիեղասը հայտնում է Կոսի ժողովրդին ու քաղաքային խորհրդին (*βουλῆ*) այն մասին, որ ճանաչում է այդ տաճարը որպես անձեռնմխելի: Այդ մամակում հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ Բիթանիայի թագավորը դարձյալ նույն դեսպանների խնդրանքով խոստանում է ապահովել Կոսի քաղաքացի ծովագնաց-առևտրականների կյանքը, որոնք կժամանեն Բիթանիայի թագավորի տիրապետության տակ եղող տերիտորիան: Թագավորի այդպիսի վերաբերմունքը միանգամայն շահավետ էր առևտրականների համար, որոնց կյանքը անվտանգության մեջ կլիներ և՛ Կոսում և՛ Բիթանիայում⁸¹: Կոսի քաղաքային համայնքի այդ միևնույն դեսպանները հելլենիստական մյուս թագավորներից ևս, Սելևկյաններից, Պտղոմեոսյաններից և Ատտալոսներից⁸², ձեռք բերեցին իրենց Ասկլեպեյոնի անձեռնմխելիության ճանաչումը: Այդ փոխադարձաբար շահավետ էր նաև վերոհիշյալ տերությունների առևտրականների համար, քանի որ վերջիններս, օգտվելով ապաստանի իրավունքից, կարող էին իրենց ապրանքներով անարգել երևալ վաճառաշահ Կոս քաղաքում:

Վերևում մենք արդեն խոսել ենք Աթամանիայի թագավորներ Թեոդորոսի և Ամինանդորոսի Տեոս քաղաքին ուղղած մամակի մասին: Այս կապակցությամբ ուզում ենք ավելացնել, որ սրբազան, անձեռնմխելի և ապահարկ հայտարար-

⁷⁷ B. Tarn. *Նշված աշխ.*, էջ 82:

⁷⁸ *Հմտ. Strabo*, XIV, 1, 44 (C. 650)

⁷⁹ C. B. Welles, RC, 9, 2—3 և 12.

⁸⁰ *Ibid.*, 61:

⁸¹ *Ibid.*, 25:

⁸² *Ibid.*, 26, 27, 28:

վում էր ոչ միայն տաճարը, այլև Տեոս քաղաքի ամբողջ տերիտորիան (και τήν πύλον ὁρίων και τήν χώραν)⁸³:

Եթե որևէ քաղաք անձեռնմխելի էր ճանաչվում, ապա թագավորը չէր կարող բռնի ուժ գործադրել նրա վրա: Ուստի քաղաքը հալտարարել անձեռնմխելի և ապահարկ, փաստորեն նշանակում էր հրաժարվել տվյալ քաղաքի վրա ունեցած իրենց իշխանությունից: Եթե նկատի առնենք Տեոս քաղաքի և Աթամանիայի հետավորությունը և այդ երկրների կտրվածությունն իրարից, ապա մեզ համար պարզ կլինի, որ Աթամանիայի թագավորները փաստորեն ի վիճակի չէին Տեոսի նկատմամբ իրենց տիրակալության իրավունքը կենսագործելու: Ակնհերև է, որ նրանց այդ հալտարարությունը սոսկ պրոպագանդիստական նպատակ էր հետապնդում, հեղինակաւորական աշխարհը սիրաշահելու համար:

Տաճարի կամ քաղաքի այն տերիտորիան, որը հալտարարվում էր անձեռնմխելի, անկասկած, սահմանափակված էր և նրա սահմանները բոլոր դեպքերում խստիվ որոշված: Այսպես, Ասկլեպեյոնին *ἀσκληῖα* շնորհելու մասին Պտղոմեոս 3-րդ Եվերգետեսի Կոսի քաղաքային համայնքին ուղղած նամակում հիշատակություն կա սահմանաքարերի մասին, որոնք սահմանադրված են անձեռնմխելի ճանաչված տերիտորիան (*ἀσκληῖον ἡγεῖσθαι τὸ ἱερὸν ὡς τὸν ὁρὸν τειθεῖχατε*)⁸⁴: Մի այլ նամակում ասված է, թե թագավորը ճանաչում է տաճարի տերիտորիայի անձեռնմխելիությունը այն սահմաններում, որ նշված են նախորդ թագավորների կողմից (ὡς οἱ περὶ ἐστῆς ὁρίωνοι ὅροι ὑπὸ ἑμπεροσθῆεν βασιλέων)⁸⁵: Անձեռնմխելիության իրավունք վայելող տերիտորիայի սահմանները անկալուն էին: Դրանք փոփոխվում էին այս կամ այն տիրակալի կամքին համեմատ: Ստրաբոնը, օրինակ, խոսելով Եփեսոսում գտնվող Արտեմիսի հռչակավոր տաճարի մասին, գրում է. «Անձեռնմխելի է մնում տաճարը և հիմա, ինչպես

էր նախկինում: Բայց անձեռնմխելի ճանաչված տերիտորիայի սահմանները շատ անգամ են փոփոխության ենթարկվել: Այսպես, Ալեքսանդրի ժամանակ այն տարածվել էր մի ստադիոնի վրա, իսկ Միհրդատի ժամանակ՝ կտորից արձակված մի նետընկեց, երևի ստադիոնից փոքր-ինչ ավելի, մինչդեռ Անտոնիոսը կրկնապատկեց այդ տարածությունը, անձեռնմխելի տերիտորիային միացնելով նաև քաղաքի մի մասը: Սակայն այդ իրավունքը վնասակար դուրս եկավ և քաղաքը չարագործների վայր էր դառնում, այնպես, որ Օգոստոս Կեսարը չեղյալ արեց այդ իրավունքը»⁸⁶:

Այս կամ այն քաղաքին շնորհված անձեռնմխելիության և ապաստանի իրավունքի ճանաչումը թագավորի կողմից ուներ ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այս եղանակով թագավորը ձգտում էր իր համար սոցիալական հեճարան ստեղծել հանձինս տվյալ քաղաքի բնակիչների: Այդ բանում համոզվելու համար բավական է բերել երկու օրինակ: Այսպես, Պոլիբիոսը հաղորդում է, որ Սպարտայի թագավոր Նաբիսը «ասես բաց արեց սրբազան ապաստարան նրանց համար, որոնք փախել էին իրենց հայրենի երկրից անօրենության և նեղության պատճառով, դրանով իսկ Սպարտայում կենտրոնացրեց չարագործ մարդկանց բազմություն»⁸⁷: Այս հաղորդման վերջին մասը բացահայտում է հեղինակի դասակարգային դեմքը և դրսևորում նրա բացասական վերաբերմունքը այդ ժամանակի Հունաստանում տեղի ունեցող սոցիալական բոլոր շարժումների նկատմամբ, ընդհանրապես, և պարտքերի մարման ու հողի վերաբաժանման ուղղությամբ (*γροῶν ἀποστῆναι և γῆς ἀναδασυῖς*) Նաբիսի արմատական բարեփոխումների նկատմամբ, մասնավորապես: Բայց դրանից գործի էությունը չի փոխվում: Իրավագույն բոլոր մարդիկ, որոնք փախչում էին Սպարտա, Նաբիսի մոտ, ապաստան էին գտնում և հեճարան դառնում Նաբի-

⁸³ Ibid., 35, 5—8:

⁸⁴ Ibid., 27, 10—12:

⁸⁵ Ibid., 64, 11—12:

⁸⁶ Strabo, XIV, 1, 23 (C. 641):

⁸⁷ Polyb., XVI, 13, 2:

սի իշխանության և նրա ձեռնարկած արմատական բարեփոփոցումների կիրառման գործում:

Համանման երևույթ մեզ հայտնի է Հայաստանի 4-րդ դարի պատմությունից: Այդ Հայոց Արշակ 2-րդ թագավորի օրով էր, երբ նա կենտրոնախույս նախարարների դեմ մղած իր պայքարի ժամանակ փորձեց հենվել բնակչության ստորին, իրավագործ խավերի վրա, վերջիններիս ապաստանի իրավունք տալով իր նորակառույց Արշակական քաղաքում, որը հայտարարվել էր անձեռնմխելի և այնտեղ ապաստանողները ազատվում էին ամեն տեսակի հետապնդումներից:

Հարկերից ազատելու և *ἀστυα* շնորհելու հարցը սերտորեն կապված է քաղաքում արքայական կայազորի առկայության հարցի հետ: Հասկանալի է, որ ոչ մի ազատության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, եթե խաղաղ ժամանակ ինքնավար հայտարարված այս կամ այն քաղաքում հաստատվում են թագավորական կայազորներ: Ե՛վ գրավոր աղբյուրներում և՛ վիճակագրական նյութերում համարյա միշտ *ἀφροσύνης* (առանց կայազորի, կայազորից ազատ) և *ἀνεπίσταθμους* (օթևան տրամադրելու պարտավորությունից ազատ) բառերին ուղեկցում են *ἀφροσύνης* (սպանարկ), *ἀστυς* (անձեռնմխելի) *ἐλευθερος* լինելը (ազատ լինել) բառերը: Աղբյուրներում միասին հանդես գալով հանդերձ, իրարից խստորեն տարբերվում են *ἀφροσύνης* և *ἀνεπίσταθμους* (արձանագրություններում՝ *ἀνεπίσταθμους*) բառերը: Պոլիբիոսը գրում է, որ Թասոսի բնակիչները հաղորդեցին Փիլիպպոս 5-րդի զորահրամանատար Մետրոդորոսին այն մասին, որ կհանձնեն իրենց քաղաքը, եթե «խուսառնում է նրանց ազատել կայազորից, հարկերից, օթևան տրամադրելու պարտավորությունից և թույլատրի ապրելու սեփական օրենքներով»⁸⁸:

Քաղաքներին ուղղած հելլենիստական թագավորների համակներում հանդիպում են *ἐπίσταθμους*⁸⁹ (տեղավորված լինել օթևաններում) և *ἀνεπίσταθμους* (օթևան տրամադրելու պարտավորությունից ազատ) բառերը: Քաղաքների համար ոչ պակաս ծանր էր թագավորի զորքերին օթևան տրամադրելը (*ἐπίσταθμους*, *ἐπίσταθμους*) քաղաքի տերիտորիայում: Գավառային կառավարչին ուղղված մի համակից (հավանաբար Պտղոմեոս 4-րդ Ֆիլոպատրոսի) իմանում ենք, որ Ալեքսանդրի ժամանակ Կիլիկիայի Սոլի քաղաքում զորքեր չէին տեղավորվել (*ὅθεν ἐπὶ ἐπίσταθμους*), բայց արդեն 3-րդ դարի վերջին դրությունը փոխվել էր: Թագավորի զորքերը տներ էին զբաղեցրել ոչ միայն քաղաքի պարիսպներից դուրս, արվարձանում (*τῶν ἐξω πόλεως*), այլ նաև օթևանել էին քաղաքի այն մասում, որը գտնվում էր պարիսպների ներսում (*ἐντὶ τῶν εἰσὼ κατὰ γέφυρας*): Դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակ հունական քաղաքներում հաստատվել էին մակեդոնական կայազորներ (*φύλαξις*) և ամեն մի քաղաքային համայնք պարտավոր էր իր միջոցներով հոգալ կայազորի կարիքները⁹⁰: Զորքերին քաղաքի բնակարաններում տեղավորելը շատ էր ծանր նստում քաղաքի վրա. մի հանգամանք, որը ստիպված էր ընդունել նույնիսկ թագավորն ինքը: Այսպես, Պտղոմեոսներից մեկը⁹¹, որոնք ընդհանրապես զինվորական գաղութներ չեն հիմնել, այլ թույլ են տվել, որպեսզի զորքը ժամանակավոր զորանոցներ կառուցի քաղաքի շրջակայքում կամ տեղավորվի ուղղակի քաղաքում, հրահանգում է իր կառավարիչներից մեկին հոգ տանել քաղաքը ազատելու այդ ծանր պարտավորությունից:

Ամփոփելով ասվածը, մենք կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացություններին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճում-

⁸⁸ Polyb., XV, 24, 2.

⁸⁹ C. B. Welles, RC, 30, 7.

⁹⁰ Ibidem, 70, 13.

⁹¹ W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum graecarum, ed. 3, 283.

⁹² C. B. Welles, RC, 30, 2—5.

ներից հետո Արևելքում նկատվում է քաղաքաշինության բուռն պրոցես, առաջանում են մեծ թվով նոր քաղաքներ: Նրանք առաջանում են հիմնականում երկու եղանակով. 1) Արևելքի հին քաղաքներին և մի շարք բնակավայրերին հելլենիստական միապետները շնորհում են հունական պոլիսի ստատուտ, միաժամանակ տալով նրանց դինատոիական կամ հունական նոր անուններ: 2) Իրենք՝ թագավորները կառուցում էին նոր քաղաքներ: Այդ քաղաքները նրանց անհրաժեշտ էին որպես վարչական, ռազմական և տնտեսական բազաներ: Արևելքի հելլենիստական քաղաքները իրենց իրավական դրությամբ արդեն խստորեն տարբերվում էին հին հունական սուվերեն քաղաք-պետություններից: Փոխարաբերությունները հիշյալ քաղաքների և հելլենիստական միապետների միջև իրենց արտահայտությունն են գտել ինչպես գրավոր աղբյուրներում, այնպես էլ արձանագրություններում հանդիպող *ἐλευθερία*, *αὐτονομία*, *ἀτέλεια*, *ἀσλία*, *ἀφροδότης*, *ἀφροδότης* և *ἀνεπιστάμμευτος* տերմիններում, որոնց բովանդակությունը փոխվում էր թագավորական իշխանության ուժեղացումով կամ թուլացումով: Կենտրոնական իշխանության ուժեղացումով քաղաքների արտոնությունները սահմանափակվում էին: Մյուս կողմից, քաղաքներն ամեն կերպ ձգտում էին օգտվել թագավորական իշխանության թուլացումից, հնարավորին չափ ավելի ազատություն ձեռք բերելու համար: Այդ էլ հանդիսանում էր թագավորների և քաղաքների միջև գոյություն ունեցող խուլ պայքարի բովանդակությունը: Սակայն բանը չէր հանգում բացահայտ խզման: Նրանց միջև պատակտումը կանխվում էր նրանց դասակարգային, քաղաքական, հաճախ և տնտեսական շահերի ընդհանրության պատճառով:

Գ. Լ. ՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Մ. Թ. Ա.
2-ՐԴ ԴԱՐԻՑ—Մ. Թ. 3-ՐԴ ԴԱՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհում առաջին քաղաքներն առաջացել են դեռևս նախահայկական, ուրարտական ժամանակաշրջանում: Այդ շրջանից հայտնի են ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպան (այժմ՝ Վան), Վանա լճի արևելքում ափին, Արգիշտիխիլին՝ ուրարտացիների վարչական կենտրոնը հյուսիս-արևելքում, Այրարատյան դաշտում և բազմաթիվ այլ քաղաքներ:

Ուրարտական քաղաքները ռազմա-վարչական և պաշտամունքային կենտրոններ լինելով հանդերձ, ունեցել են նաև խոշոր տնտեսական նշանակություն: Այդ մասին են վկայում Կարմիր բլուրի (Թելշերայինի) և Արին-բերդի (Էրեբունի) պեղումները¹: Ուրարտական պետության վերջնական անկումից հետո (մ. թ. ա. 6-րդ դարի սկիզբը) աստիճանաբար իրենց նախկին նշանակությունը կորցնում են նաև ուրարտական քաղաքները:

Ն. Ադոնցը և ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը ենթադրում են, որ այդ ժամանակ Հայաստանում քաղաքներ ընդհանրապես գոյություն չեն ունեցել, այլ եղել են միայն գյուղեր²: Այդ բա-

¹ Б. Б. Piotrovский, История и культура Урарту, Ереван, 1944; Նույնի, Ванское царство, М., 1959; А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1961.

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908. Հ. Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Խ, Երևան, 1944, էջ 82:

նի առաջուցը նրանք տեսնում են Քսենոփոնի հաղորդումներում, որը նկարագրել է 10 հազար հույն վարձկանների նահանջը Կունաքսայի ճակատամարտից հետո (401—400 թթ.): Իսկապես, Հայաստանի միջով հույների ուղևորությունը նկարագրելիս, Քսենոփոնը չի հիշում և ոչ մի քաղաք, այլ միայն գյուղեր (χωρία): Նույնիսկ Հայաստանի սատրապի նստավայրը (βασιλειαν) գտնվում էր ոչ թե քաղաքում, այլ մեծ գյուղում (μεγαλή πόλις), Կենտրիոնս գետի մոտ³: Ուսումնասիրողները, սակայն, աչքաթող են արել այն, որ, մի կողմից, թշնամի երկրի միջով նահանջելիս, ամենայն հավանականությամբ, իրենք հույները խուսափում էին քաղաքներից և խոշոր բնակավայրերից, որտեղ նրանք կարող էին դիմադրության հանդիպել: Մյուս կողմից չի կարելի մոռանալ շատ էական մի հանգամանք: Հին հույները քաղաք չէին համարում այն բնակավայրը, որը շրջապատված չէր պարիսպով: Նույնիսկ 15 դար անց բյուզանդական հեղինակ Գեորգիոս Կեդրենոսը միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից, առևտրի հայտնի կենտրոն Արծնը համարում է *πολιτεία* — գյուղաքաղաք⁴, հակառակ որ այդ քաղաքի բնակչության թիվը հաշվվում էր ավելի քան 100.000: Եվ այդ, ըստ երևույթին, սոսկ նրա համար, որ Արծնը չէր շրջափակված քաղաքային պարիսպներով: Այսուհանդերձ, Հայաստանի սատրապի նստավայրը նկարագրելիս, Քսենոփոնը նշում է, որ տների մեծ մասի վրա կային աշտարակներ (τῶσσι): Համենայն դեպս, եթե քաղաքների գոյությունը Աքեմենյանների տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում կասկածելի է, ապա քաղաքատիպ բնակավայրերի գոյությունը կարելի է համարել ավելի քան հստակահամար: Այս ենթադրությունը հաստատվում է Արին-բերդի (Էրեբունի) պեղումների արդյունքներով, որտեղ վերջին տարիներս բաց-

վել են աքեմենյան շրջանին վերաբերող պալատական կառույցներ:

Հայկական բարձրամակարդ Արմավիրի և մի շարք այլ քաղաքների (Արշամաշատ, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Կարկաթոկերտ, Տիգրանակերտ և այլն) առաջացումն ու զարգացումը մ. թ. ա. 3-րդ—1-ին դդ. կապված էր մի կողմից անկախություն և ազատություն ձեռք բերելուց հետո երկրի ներսում արտադրողական ուժերի և, մյուս կողմից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Արևելքում նկատված քաղաքային կյանքի աշխուժացման հետ: «Հայաստանի համար,—գրում է Ս. Տ. Երեմյանը,—դա հանդիսանում էր ստրկատիրական մասնավոր սեփականության և ապրանքադրամային շրջանառության զարգացման ժամանակաշրջան, գյուղատնտեսությունից արհեստների անջատման և միջազգային ապրանքափոխանակության, միջազգային քարավանային առևտրի մեջ Հայաստանի ներգրավման ժամանակաշրջան, որը իր հերթին խթանում էր ապրանքային արտադրության զարգացմանը»⁵:

Աքեմենյան տիրապետության անկումից հետո Հայաստանում ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ արտադրողական ուժերի հետագա զարգացման համար: Հատկապես դրա մեջ է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների առաջադիմական նշանակությունը. Հայաստանի համար: Աքեմենյանների վերջնական տապալումից հետո, հայկական ցեղերով բնակեցված երկրները քաղաքական անկախություն ձեռք բերեցին: Մյուս կողմից, Մակեդոնացու ստեղծած միապետությունը, Արևմուտքն ու Արևելքը միավորելով մի իշխանության տակ, լայն հնարավորություն ստեղծեց միջազգային առևտրի հետագա զարգացման համար, որի հիմնական մղվածիկները Արևելքում անցնում էին Հայաստանի միջով: Բնական է, որ քարավանային այդ առևտրի հանգուցային կենտ-

³ Xenoph., Anabasis, IV, 4.

⁴ Georgius Cedrenus, Historiarum, t. II, Bonnae, 1839, p. 577.

⁵ С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3, стр. 11.

րունը դառնալու էր երկրի վարչա-քաղաքական կենտրոնը: Այդպիսին հանդիսանում էր Արմավիրը, հաշկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասում, Այրարատյան դաշտում, որը դարձել էր Երվանդունիների պետության քաղաքական ու պաշտամունքային կենտրոնը: Երվանդունիների այս պետությունը մեկն էր այն պետական միավորումներից, որոնք Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո, օգտվելով դիադոքոսների միջև ծագած երկպառակություններից, առաջացան պատմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա⁶:

Արմավիր քաղաքի հիմնադրման ստույգ պատմությունը դեռևս մեզ անհայտ է: Անտիկ հեղինակներից միայն աշխարհագետ Պտղոմեոս Վլավդիոսն է հիշատակում Արմավիրի մասին⁷:

Հայ մատենագիրներից առաջինը Մովսես Խորենացին է հիշատակում Արմավիր քաղաքի մասին, թե այն հիմնել է Հայկի սերնդից Արամայիսը՝ Արամանյակի որդին. «Իսկ որդի նորա (Արամանեկայ—Ս. Կ.) Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաիր»⁸: Սեբեոսին վերագրված մատչանում նույնպես կարդում ենք. «Զկնի Արամանեկայ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր ի վերայ գետեզրն տուն բնակութեան, և անուանէ զանուն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիր»⁹:

Հայ պատմագիրների այս վկայությունները, սակայն, առասպելական են. ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների տվյալների համաձայն այդ վայրում դեռևս ուրարտական շրջանում գոյություն է ունեցել բերդաքաղաք և կոչվել է Արգիշտիխիլի: Այսուհանդերձ այդ հաղորդումները հետաքրքիր են նրանով, որ քաղաքը իր անունը ստանում է

առասպելական հիմնադրից և, ինչպես իրավացի կերպով նշում է Կ. Վ. Տրեվերը, «հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արամայիսը, ըստ ավանդության, Հայկի թոռն էր, մենք հիմք ունենք եզրակացնելու, որ ժողովրդական հիշողությունը Արմավիրի հիմնադրումը կապում էր խորը հնության հետ...»¹⁰: Այդպիսի հնության մասին վկայում են Արմավիրում հայտնաբերված մ. թ. ա. 8-րդ դարի ուրարտական սեպագիր մի արձանագրության առաջին բառերը. «Արգիշտին, Մեհնուայի որդին, ապում է. հզոր ամրոց էս կառուցեցի, այն անվանեցի Արգիշտիխիլի»: Այդ հաստատվում է նաև Արմավիրի բլուրի վրա գտնվող բերդի մնացորդներով, որոնք պատկանում են ուրարտական ժամանակաշրջանին: Արգիշտիխիլիին դառնում է ուրարտացիների վարչական կենտրոնը տեղության հյուսիսային կեսում, ինչպես նաև կարևոր հենարան ուրարտացիների դեպի հյուսիս-արևելք առաջխաղացման համար¹¹:

Ուրարտական մի այլ բերդի՝ Կարմիր-բլուրի պեղումների շնորհիվ բավականին ուսումնասիրված է ուրարտական քաղաքային կենտրոնի արտաքին տեսքը: Կարելի է վստահ աւել, որ Արգիշտիխիլին շատ ընդհանուր բան ունեւ Թելշեքայինի հետ: Արմավիրում հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունները նշում են ամրությունների, տաճարների կառուցման, այգիների մշակման մասին և այլն¹²: Արգիշտիխիլի—Արմավիր քաղաքը շրջափակված է եղել պարիսպով: Այդ մասին պահպանվել է Խորենացու հետաքրքիր վկայությունը: Պատմելով Հայաստանի առասպելական թագավոր Արամի մղած պատերազմի մասին մարերի դեմ, որոնց առաջնորդում էր Նյութար Մադեսը, պատմահայրը գրում է. «...յանկարծօրէն ի վերայ հասնալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգական՝ սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն, և զնոյն ինքն Նիւթարն զկոչեցեալն Մադէս ձերբակալ արա-

⁶ С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, „Вопросы истории“, 1957, № 7, стр. 107.

⁷ Ptol., 5, 13, 8.

⁸ Մովսես Խորենացի, Ա, ԺԲ:

⁹ Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլէն, Ս-Պետ., 1879, Ա, 1:

¹⁰ К. В. Тревер, Очерки... стр. 104.

¹¹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 74.

¹² Նույն տեղում, էջ 66:

րեալ ածէ յԱրմաիր, և անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ, ի տեսիլ անցատրաց և ամենայն եկելոց անդր»¹³: ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից վերջին տարիներս Արմավիրի բլրում կատարված պեղումներն իրոք որ բացահայտել են քաղաքի հզոր պարիսպները՝ շարված սրբատաշ որձաքարով:

Դժվար է պատկերացնել, որ ուրարտական պետության անկումից հետո Արգիշտիխիին իսպառ կորցրած լինե՞ր իր նշանակությունը, քանի որ աղբյուրները նույն տեղում հիշատակում են Արմավիրի գոյության մասին: Արգիշտիխիին և Արմավիրի նույնության մասին վկայում են և Արգիշտի թագավորի սեպագիր արձանագրությունները, և հունարեն արձանագրությունները, որոնք հայտնաբերվել են Արմավիրի բլրում:

Այն բանից հետո, երբ հայերը տապալեցին Արեւելյան Պարսկաստանի լուծը, Արմավիրը դառնում է Երվանդունիների նորաստեղծ պետության քաղաքական կենտրոնը: Եվ քանի որ Հայաստանի միջով էին անցնում միջազգային առևտրի հիմնական մայրուղիները, ապա բնական է, որ Արմավիրը դառնալու էր նաև տարանցիկ առևտրի կենտրոն: Արմավիրի համար հատուկ նշանակություն ուներ քարավանային հյուսիսային ճանապարհը, որը Արևելքի երկրները կապում էր Սև ծովի հետ: Հյուսիսի հետ Արմավիրը կապ էր պահպանում երկու հիմնական մայրուղիներով՝ Artaxata — Sebastopolis (Phasis) և Artaxata — Armastica — Sebastopolis: Արմավիրի նշանակությունը որպես տարանցիկ առևտրական կենտրոնի ավելի է բարձրանում այն բանից հետո, երբ Սելևկյանների թագավորության խոշորագույն հելլենիստական կենտրոններից մեկը՝ Սելևկիա քաղաքը Տիգրիսի վրա դառնում է իր ժամանակի միջազգային առևտրի կարևոր հանգույց¹⁴: Այլ կերպ չի կարելի հասկանալ Սուրբոցնի հաղոր-

դումն այն մասին, թե մի կողմից Բուսպորյան թագավորության և Պոնտոսի, մյուս կողմից Հնդկաստանի և Պարթևական պետության վաճառականների միջև որպես միջնորդներ հանդես են գալիս Կովկասյան տարբեր ցեղերը և հայերը մարերի հետ¹⁵:

Արմավիրի, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ քաղաքների առաջացումը Արաքսի հովտում պատահական չէ: Վաղ հելլենիստական շրջանում սկսվել էր հայկական տարրերի համախմբման պրոցեսը, որը բացել էր Այրարատյան դաշտի և ընդհանրապես Հայաստանի համար տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման ժամանակաշրջան: Միջազգային առևտուրը և տիրող դասակարգի աճող պահանջները խթանում էին արտադրողական ուժերի զարգացումը, աշխատանքի հառարակական բաժանումը և ապրանքային արտադրության զարգացումը: Դրա պերճախոս վկայությունը ինտենսիվ քաղաքաշինությունն էր: Ահա թե ինչպես է բնութագրում Կ. Մարքսը առևտրի՝ քաղաքային կյանքի զարգացման հետ ունեցած փոխադարձ կապը. «...երբ քաղաքային արդյունաբերությունն իբրև այդպիսին անցատվում է հողագործականից, նրա արդյունքները հենց այն գլխից երևան են գալիս իբրև ապրանքներ, և ուրեմն նրանց վաճառքի համար առևտրի միջնորդության պահանջ է զգացվում: Ըստ այնմ առևտրի հեղուկը քաղաքի զարգացման վրա ու մյուս կողմից վերջինիս պայմանավորվածությունը առևտրով, այստեղ հասկանալի են ինքնըստինքյան»¹⁶:

Շուտով, Արաքս գետի հունը փոխվելու պատճառով, Երվանդունիներից վերջինը ստիպված էր իր նստավայրը Արմավիրից տեղափոխել նորակառույց Երվանդաշատ քաղաքը: Այդ մասին մանրամասն գրել է Մովսես Խորենացին:

¹⁵ «Καὶ σχεδὸν τι τῆς Κασπίων παραλίας τῆς πλείστης ἔρχοντο. ὅσοι καὶ ἐνεπορεύοντο καρχηδονίαν τὸν Ἰνδικὸν φόρτον καὶ τὸν Βαβυλωνίαν παρά τοις Ἀρμενίων καὶ Μήδων διαδεχόμενοι» (Strabo, XI, 5, 8, c. 506).

¹⁶ Կ. Մարքս. Գ. 3, Ժ. 1, Երևան, 1947, էջ 319:

¹³ Մովսես Խորենացի, Ա, ԺԳ:

¹⁴ С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни..., ст. 12.

«Յատուրս սորայ (Երուանդայ.—Ս. Կ.) փոխին արքունիքն յԱրմավիրն անուանեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և ի յերկարել ձմեռայնոյն, և ի դառնահոտ փշմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ուստեք արքունցունն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխէ զարքունիսն յարևմտս կոյս, ի քարակտոր մի բլոր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլորն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորումն, յըմպելեաց պատրաստութիւն: Զմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր ցրտանն»¹⁷: Մայրաքաղաքը Երվանդաշատ փոխադրելուց հետո էլ Արմավիրը շարունակում էր մնալ Երվանդունիների Հայաստանի պաշտամունքային կենտրոնը, որտեղ քրմապետը Երվանդ Վերջին թագավորի եղբայր Երվազն էր¹⁸:

Արտաշէս 1-ինի կողմից Երվանդունիների տապալումից հետո, և հատկապէս Արտաշէսյանների նոր նստավայրի,

¹⁷ Մովսէս Խորենացի, Բ, 1Թ:

¹⁸ Հայտնի է Մ. Խորենացու հաղորդումը, թե Երվանդը կառուցելով իր քաղաքը, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուտերից. իսկ այդ քաղաքից 40 ասպարեզ դեպի հյուսիս, Ախուրյանի ափին կառուցեց մի փոքր քաղաք, Բաղարանը, որտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուտերը և իր եղբոր Երվազին նշանակեց ջրմապետ (Մ. Խորենացի, Բ, Խ): Մինչդեռ Հ. Մանանդյանը, հիմնվելով Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների վրա, գտնում է, որ «հակառակ Խորենացու ցուցման, Երվանդյանների մայրաքաղաքը Արմավիրից Երվանդաշատ փոխադրելուց հետո էլ իրեն Երվանդյանների թագավորության կրոնական կենտրոն մնում էր դարձյալ Արմավիրը...» (Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, էջ 15) և որ այնտեղ «իշխում էր իրեն զերգույն քուրմ և թագավոր Երվանդ Վերջինի եղբայր Միթրատը» (նույն տեղում, էջ 29): Իսկ արձանագրության այս Միթրատը, Հ. Մանանդյանի ենթադրությամբ, Խորենացու մոտ հիշատակված Երվազն է, Երվանդի եղբայրը (նույն տեղում, էջ 19):

Արտաշատի առաջացման կապակցությամբ, Երվանդաշատը, ճիշտ է, կորցրեց իր նախկին փառքը, բայց դեռևս պահպանում էր իր նշանակությունը մինչև մ. թ. 4-րդ դարի կեսերը և ապրում էր լիարյուն կյանքով: Փալատոս Բուզանդը նկարագրելով Հայաստանի ավերումը և ամաչացումը Սասանյան Շապուհ 2-րդ Երկարակյացի կողմից 364—367 թթ., հաղորդում է, որ Սասանյան թագավորը կործանեց հայկական ութ քաղաք՝ Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Արտաշատ, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Վան և Նախիջևան: Այս կապակցությամբ հայ մատենագիրը Երվանդաշատը բնութագրում է որպես «քաղաքն մեծ»¹⁹:

Մովսէս Խորենացու մի շարք վկայություններ թույլ են տալիս մեզ ենթադրելու, որ հնագույն ժամանակներում, դեռևս Արտաշէսյան թագավորության հաստատումից առաջ, Արմավիրից բացի Հայաստանում գոյություն ունեին ուրիշ խոշոր բնակավայրեր ևս, ինչպես Աշտիշատը, Անի-Վանախը, Երիզան, Բագահատիճը, Թիլը, որոնք նույնպես միաժամանակ եղել են պաշտամունքային կենտրոններ²⁰: Նրանցից ոչ մեկը Խորենացու մոտ չի անվանվում քաղաք, այլ տակ գյուղ կամ ամրոց: Ծատ հավանական է, որ այդ կենտրոններից մեկը, Աշտիշատը, մի ժամանակ եղել է քաղաք, բանի որ ինքը՝ Աշտիշատ անունը նշանակում է «զոհերի քաղաք»²¹: Հայ մատենագրի ապրած ժամանակաշրջանում այդ բնակավայրերը ևս ըստ երևույթին կորցնելով իրենց քաղաքային բնույթը, վեր էին ածվել գյուղերի: Մենք ոչինչ չգիտենք ոչ այդ բնակավայրերի առաջացման ժամանակի, ոչ էլ դրանց հիմնադիրների մասին: Անկասկած է, սակայն, որ դրանք առաջացել են հեռավոր ժամանակներում:

¹⁹ Փալատոս Բուզանդ, Դ, ԾԵ:

²⁰ Մովսէս Խորենացի, Բ, ԺԲ—ԺԴ:

²¹ Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ում (հատ. 4, էջ 285) կարգում ենք.—ՇԱՏ—«քաղաք», արմատ առանձին անգործածական, որ գտնվում է բազմաթիվ տեղանունների ծայրին. ինչպես՝ Արտաշատ, Երուանդաշատ, Զարիշատ, Վասակաշատ, Վարդանաշատ և այլն:

Երվանդյանների դինաստիան, որի ձեռքին էր գտնվում իշխանությունը Հայաստանում Կյուրոս Մեծի ժամանակից, (մ. թ. ա. 6-րդ դար)²² մինչև մ. թ. ա. 3-րդ դարի վերջը կամ 2-րդ դարի սկիզբը, տապալվեց Արտաշեսի (հուն. *Ἀρταξίας*) կողմից, որի մասին վկայում են Ստրաբոնն ու Խորենացին²³: Իշխանությունը Մեծ Հայքում անցնում է Արտաշեսյաններին: Այդ կարևորագույն ժամանակաշրջան է հալ ժողովրդի պատմության մեջ: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Մագնեսիայի մոտ Անտիոքոս 3-րդի կրած պարտությունից հետո (190 թ.) դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես 1-ինը, որը Ստրաբոնի վկայությամբ, մինչև այդ հանդիսանում էր Սելևկյանների ստրատեգոսը Մեծ Հայքում²⁴, իրեն հայտարարեց Սելևկյաններից անկախ կառավարիչ: Ինչպես հաղորդում է դարձյալ Ստրաբոնը, Արտաշես 1-ինի օրինակին հետևեց նաև Զարեհը (հուն. *Ζαριδρής*), Սելևկյանների ստրատեգոսը Հայաստանի մի այլ մասում՝ Ծոփքում (*Σοφρυά*): Քաղաքական անկախության ձեռք բերումից հետո սկսվում է պետական այս երկու միավորումների բուռն վերելքի շրջանը: Առանձնապես ուժեղանում է Մեծ Հայքի թագավորությունը, որն սկսում է լուրջ դեր խաղալ Փոքր Ասիայի պետությունների միջազգային հարաբերությունների հարցերում²⁵:

Մեծ Հայքի առաջին թագավորին հաջողվեց միավորել հայկական ցեղերով բնակեցված շրջանները, բացի Ծոփքից, որն իր անկախությունը պահպանեց մինչև Տիգրան 2-րդի կողմից նվաճվելը, և Փոքր Հայքից, որը չհաջողվեց Հայաստանին միացնել ո՛չ Արտաշեսյաններին, ո՛չ էլ Արշակունի-

²² Հմմտ. Xenoph., Anab., III, 5, 17.

²³ Strabo, XI, 14, 15 (C. 531): Մովսես Խորենացի, *Բ.*, ԼԵ—ԿԲ:

²⁴ Հին Հայաստան. Տրապիզոն տեղմինի մասին տե՛ս Գ. Ա. Տի-րացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. 3—2-րդ դարերի պատմության մասին: Բանբեր Մատենադարանի, № 6, 1962, երևան, էջ 21—23:

²⁵ Հմմտ. Polyb., XXVI, 6.

ներին: Պատմական այս կարևոր իրադարձությունների մասին աղբյուրներում պահպանվել են ոչ քիչ վկայություններ: «Պատմում են թե,—գրում է Ստրաբոնը,—Հայաստանը նախապես փոքր, ամեց Արտաշեսի և Զարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի ստրատեգներն էին, իսկ հետագայում, նրա պարտությունից հետո, թագավորեցին սա՛ Մոփքի, Ակիսենեսի և Օդոմանտիսի²⁶ և մի քանի այլ գավառների վրա, նա էլ՝ Արտաշատի շրջակայքում: Երկուսն էլ ամեցին շրջակա ազգերից հողեր գրավելով. Մարերից՝ Կաապիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, Իբերներից՝ Պարիսպոնես լեռան ստորոտները և Խորգենեն և Գուգարքը, որ ընկած է Կուրի մյուս կողմը, Խալիբներից և Մոսինոլկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք Փոքր Հայքի սահմանակից են, կամ էլ նրա մասն են կազմում, Կատտոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի շրջանը, Ասորիներից՝ Տալոնիտիսը²⁷, այնպես, որ հիմա բոլորը միավելու դարձան»²⁸: Ստրաբոնի այս վկայությունը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ դեռևս նախորդ դարերում սկսած հայկական տարրերի

²⁶ Հ. Աստուրյանը գտնում է, որ Acisene=Հանձիթ (Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմ-մա, Վենետիկ, 1912, էջ 19): Ակադ. Հ. Աճառյանը առաջարկում է 'Ακιστην, ուղղել 'Ακιστην, իսկ 'Οδομαντιδος ուղղել 'Οδομαντιδος, վկայելով աշխարհագիր Պազմոսի կապիտուլին, որը Հայաստանի դավաճներից մեկը կոչում է 'Οδομανδος (տե՛ս Օտար աղբյուրներ հայերի մասին, Ստրաբոն, բաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 57):

²⁷ Ն. Ազոնցը իրավացի կերպով մերժում է այդ ընթերցվածք. «Ֆոսենտիսի նկարագրությունից երևում է, որ այս շրջանը հայերի ձեռքին էր արդեն հույների նահանջի ժամանակ 400 թ.: Ավելի ճիշտ է կարգալ Տարսուտիս=Տմոփք» (Н. Азунц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 395, ծանոթ. 2): Նույն կարծիքին է նաև Հ. Աստուրյանը (տե՛ս Հ. Աստուրյան, Նշվ. աշխ., էջ 20): Սակայն, ավելի համոզիչ է Ս. Տ. Երեմյանի ենթադրությունը, թե զա պետք է լինի Տարսուտիս=Թման, կորզվաց աշխարհում (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 53):

²⁸ Strabo, XI, 14, 5 (C. 528):

համախմբման և հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը Արտաշես 1-ինի ժամանակ թևակոխել էր իր եռուն շրջանը:

Հափազանց կարևոր է Ստրաբոնի «միալեզու դարձան» արտահայտությունը: Այն բացատրելու համար նորից դիմենք Ստրաբոնին: Խոսելով Հայաստանին հարևան Ադվանքում ապրող 26 ցեղերի մասին, որոնցից ամեն մեկն ուներ իր լեզուն, նա չի օգտագործում «ցեղ» կամ «ժողովուրդ», և կամ «թագավորություն» նշանակող որևէ բառ, այլ ուղղակի գրում է. «...նախապես ամեն մի լեզուն ուներ իր թագավորը, իսկ լեզուները քսանվեցն էին»^{28ա}: Կասկածից վեր է, որ այս դեպքում Ստրաբոնի մոտ «լեզու» (γλῶττα) տերմինը հոմանիշ է էթնիկական միավորի հասկացողության:

Նկատենք, որ հույնախի առումով է օգտագործում նաև «խօսք» բառը Մովսես Խորենացին իր մատյանի հետևյալ հատվածներում.

«Քանզի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմունան Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս, և սա ի դրան արքունի: Իսկ ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ, իշխան բիրոց և հագարաց յարևմտից կուսէ»^{28բ}: «Եւ յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանս և որ ի Կադմեայ տանէն...»^{28գ}:

Ադվանքի ցեղերին վերաբերող Ստրաբոնի վերոհիշյալ հաղորդման, ինչպես նաև Խորենացու վկայությունների ուշադիր քննարկումից հետո դժվար չէ եզրակացնել, թե «միալեզու դարձան» ասելով հույն աշխարհագետը հասկանում է այն, որ բոլորը արդեն դարձան մի ժողովուրդ: Հետևաբար կարելի է վստահ ասել, որ հայ ժողովրդի կազմավորման երկարամյա պրոցեսն արդեն իր ավարտին էր հասել Արտաշեսի և Զարեհի թագավորության ժամանակ:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև, որ Մեծ Հայքի և Ծոփքի սահմանների ընդարձակման ընթացքը նկարագրելիս, Ստրաբոնը ոչ միայն չի տարանջատում հայկական ցեղերով բնակեցված մարզերի միավորման ուղղությամբ Արտաշեսի և Զարեհի ունեցած հաջողությունները, այլ ընդհակառակը, դրանք դիտում է որպես մի միասնական պատմական երեվոյթ: Նկատի ունենալով այս կարևոր հանգամանքը, մենք հակված ենք եկնադրելու, որ Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսի և Ծոփքի թագավոր Զարեհի հարաբերությունները եղել են դաշնակցային և նրանք գործել են փոխադարձ համաձայնությամբ՝ հավանաբար մինչև վերջինիս մահը (շուրջ 163 թ.), որից հետո Արտաշեսը փորձում է իր արդեն ընդարձակված թագավորությանը միացնել նաև Ծոփաց երկիրը:

Ա. Բ. Բոլտունովայի կարծիքով, չի կարելի հայկական հողերի միավորումը վերագրել միայն Արտաշեսին: «Զի կարելի վստահ լինել,—գրում է նա,—որ Ստրաբոնի թվարկած բոլոր մարզերը... միավորված լինեին Արտաքսիասի և Զարիադրիսի օրոք: Ըստ երևույթին, այդ մարզերի մի մասի միացումը պետք է վերագրել նրանց հետևորդներին»²⁹: Դժվար է, սակայն, համաձայնվել հեղինակի հետ, քանի որ աղբյուրներում այդ մասին ոչ մի ակնարկ չկա: Ընդհակառակը, Ստրաբոնի պատմածը հաստատվում է հայկական աղանդության տվյալներով, որոնք պահպանվել են Խորենացու մոտ: Պատմահայրը Արտաշեսին ներկայացնում է որպես մեծ աշխարհակալ: Դրանից բացի, միայն Արտաշեսի ժամանակ միջազգային քաղաքական իրադրությունը Մերձավոր Արևելքում եղել է հատկապես բարենպաստ հայկական հողերի միավորման համար:

Հայկական հողերի միավորումը մի տիրակալի իշխանության տակ այդ ժամանակաշրջանում նպաստում էր տնտե-

^{28ա} Strabo, XI, 4, 6 (C. 503): *Strabo K. B. Тревсер, Очерки по истории и культуры Кавказской Альбании, М.-Л., 1959, էջ 69:*

^{28բ} Մ. Խորենացի, Բ, 9:

^{28գ} Մ. Խորենացի, Բ, 1:

²⁹ А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, *Исторический вестник*, 1912, № 1—2, էջ 19:

աւական և մշակութային կապերի ամրապնդմանը երկրի մեր-
տում և առևտրական հարաբերությունների հետագա զարգաց-
մանը հարևան երկրների հետ: Այս էլ, իր հերթին, խթանում
էր հայկական լեռնաշխարհում մի շարք նոր քաղաքների ա-
ռաջանալուն: Այդ քաղաքներից ամենակարևորը Արտաշատն
էր, Արաքսի ձախ ափին, Այրարատյան դաշտում, քաղաք,
որը շուրջ չորս դար պահպանեց իր շքեղությունը և կարե-
վորությունը որպէս քաղաքական և տնտեսական կենտրոն ոչ
միայն Արտաշեսյանների թագավորության, այլև Արշակուն-
յաց Հայաստանի: Դժբախտաբար մեր տրամադրության տակ
դեռ չկան հնագիտական նյութեր Արտաշատի հիմնադրման
և հետագա զարգացման վերաբերյալ: Այս խոշոր կենտրոնի
առաջացման մասին մեր ունեցած բոլոր տեղեկությունները
հունա-հռոմէական և հայկական մատենագրական տվյալ-
ներն են, որոնք, դժբախտաբար, գերծ չեն առաւելագնու-
թյունից:

Արտաշատի կառուցման մասին առաջին տեղեկություննե-
րը տալիս է Ստրաբոնը: «Հայաստանի քաղաքներն են,—
գրում է նա,—Արտաշատը (որ կոչվում է նաև Արտաքսիա-
շատ, որն հիմնել է Հաննիբալը թագավորի (Արտաշեսի—
Ս. Կ.) համար) և Արքատո, երկուսն էլ Արաքսի վրա, Արք-
ատը Ատրոպատենեի սահմանների մոտ, իսկ Արտաշատը՝
Արաքսի դաշտի մոտ, լավ համարակեցված»²⁹ (συνωρισμένη
ἐστίν), որը և երկրի մայրաքաղաքն է: Այն քնկած է գե-
տաթևի կազմած թերակղզու վրա, նրա պարիսպը շուրջա-
նակի պատում է գետը՝ բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը
փակված է փոսով և պատնէշով»³⁰: Համարյա նույնը կար-
դում ենք Պլուտարքոսի մոտ. «Պատմում են թե,—գրում է
Պլուտարքոսը,—կարթագենացի Հաննիբալը հռոմայեցիներից
Անտիոքոսի կրած պարտությունից հետո գնաց հայ Արտա-

²⁹ա Այս բառի նշանակութան մասին տե՛ս սույն աշխատութան
վերջին գլուխը:

³⁰ Strabo, XI, 14, 6 (529):

շեսի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու դարձավ նրան օգ-
տավետ ձեռնարկներում: Բացի այդ, նկատելով երկրում չօգ-
տագործված և անտեսված հարմարագույն և խիստ հաճելի
մի վայր, նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծ:
Հաննիբալը տարավ այնտեղ Արտաշեսին և ցույց տալով
հատակագիծը, համոզեց նրան այդ վայրում քաղաք հիմնել:
Թագավորը սիրով համաձայնվեց և խնդրեց, որ նա իր վրա
վերցնի այդ գործի ղեկավարությունը: Այսպիսով կառուցվեց
մեծ ու շատ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի
անունով և հռչակվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»³¹:

Արտաշատի հիմնադրման վերաբերյալ Ստրաբոնի և
Պլուտարքոսի հաղորդումներին կարևոր լրացում է Մովսես
Խորենացու ցուցմունքն այն մասին, որ «երթեալ Արտաշեսի
ի տեղին, որ խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ
բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ»³²:
Պատմահայրը ոչինչ չգիտի կարթագենցի զորավարի մաս-
նակցության մասին Արտաշեսյանների մայրաքաղաքի հիմ-
նադրման և կառուցման գործում: Այնուամենայնիվ նրա
տվյալները լրացնում են Ստրաբոնի հաղորդումը և ունեն
կարևոր նշանակություն քաղաքի տեղադրումը ճիշտ որոշելու
համար: Այս տվյալների հիման վրա ակադ. Հ. Հ. Մանանդ-
յանը հին Արտաշատի տեղը որոշում է Խոր-Վիրապի վանքի
ըջակայքում³³, ժամանակակից Արտաշատից ոչ հեռու, որ-
տեղ, ինչպես վկայում է Ագաթանգեղոսը, Գրիգոր Լուսավո-
րիչը բանտարկվել էր Տրդատ թագավորի հրամանով³⁴:

Չնայած Արտաշատի կառուցմանը Հաննիբալի մասնակ-
ցության մասին Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի հաղորդումների
լեզենդային բնույթին, դրանք մեզ համար ունեն խոշոր նշա-
նակություն, քանի որ վկայում են, թե քաղաքը կառուցված

³¹ Plat., Lucul., XXXI.

³² Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԲ:

³³ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с
мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 52.

³⁴ Ագաթանգեղոս, գլ. 20:

էր որոշակի նախագծով³⁴։ Եւ այդ լիովին հավանական է, եթե այդ վկայությունները համեմատենք Մովսէս Խորենացու մի այլ ցուցմունքի հետ։ Պատմահայրը, նկարագրելով Ճամիքի կողմից Վան քաղաքի կառուցումը, ի միջի այլոց նշում է, որ «շինէ և ընտիր ընտիրս և բազումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի պէս պէս քարանց և ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս. և գեղեցիկ գունիք և ընդարձակ փողոցիք զկողմանս քաղաքին որոշելով»³⁵։

Գ. Խ. Սարգսյանը ենթադրում է, որ «Արտաշատի նախագծման որպէս տիպար կարող էր ծառայել հելլենիստական քաղաքների նախագծումը միայն, քանի որ ուրարտական քաղաքները, որոնք ևս ունեին միասնական նախագիծ, վաղուց արդեն անհետացել էին երկրի երեսից»³⁶։ Այդ լրիվ հավանական է։ Չի կարելի սակայն չնշել, որ այդպիսի տիպար կարող էր ծառայել նաև Արմավիր քաղաքը, որքանով որ այն դեռևս գոյություն ուներ և մինչև Արտաշատի կառուցումը հավանաբար ծառայում էր որպէս հենց իր՝ Արտաշեսի նշատակալը։

Հ. Հ. Մանանդյանը Արտաշատի կառուցումը Այրարատյան դաշտում համարում է «Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը։ Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը»³⁷։ Արտաշատը շուտով դառնում է միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն և քարավանային ու ռազմական ուղիների հատման կետ։ Դրա լավագույն վկայությունն են *tabula Peutingeriana*-ն անունով հայտնի մ. թ. 4-րդ դարի հռոմեական քարտեզի տվյալները։ Այս քարտեզում, ինչպէս ցույց է տալիս Հ. Հ. Մանանդյանը, նշված են Հայաստանի միջով անցնող հինգ գլխավոր ճանապարհներ, որոնք հատվում էին Արտաշատում։ 1) Արտաշատ—Սառուղ, 2) Արտաշատ—Տիգրանակերտ,

3) Արտաշատ—Սեբաստոպոլիս, 4) Արտաշատ—Համադան և 5) Արտաշատ—Արմաստիկա³⁸։

Արտաշատն անկասկած, գեղեցիկ քաղաք էր և վաճառաշահ։ Պլուտարքոսն այն անվանում է «Հայաստանի Կարթագենը»³⁹։ Այս համեմատության մեջ, անպայման, Հռոմի բոլոր թշնամիների դեմ Պլուտարքոսի տածած ատելությունը վերջին դերը չի խաղում։ Հույն բարոյախոսը, որպէս հելլենական մշակույթի արտահայտիչ⁴⁰, խիստ բացասական վերաբերմունք ուներ նաև Լուկուլլոսի հակառակորդ Տիգրանի հանդեպ, որը դեռևս մ. թ. ա. 83-ին վերջին հարվածը հասցրեց Սելևկյանների միապետությանը և մեծ թվով հույների բռնի գաղթեցրեց Հայաստան։ Բացի այդ, հետագայում ևս Արտաշատը մեկ անգամ չէ, որ անախորժություններ է պատճառել հռոմեացիներին։ Հավանական է, որ դրա համար Պլուտարքոսը հիշատակում է Հաննիբալի և Կարթագենի մասին։

Հաննիբալի Հայաստան գալու և նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը մասնակցելու մասին վերոհիշյալ վկայությունները արդեն վաղուց ի վեր նշված են որպէս ոչ պատմական⁴¹, քանի որ քաղաքը կառուցվել էր 176—169 թթ., իսկ Կարթագենի գործարարը դեռևս շատ առաջ, 183 թվին, Բիթանիայի թագավոր Պրուսիասի պալատում ինքնասպանությամբ վերջ տվեց Արևելքի հելլենիստական միապետների արքունիքում վարած իր թափառական կյանքին։ Բոլոր ուսումնասիրողները անտիկ հեղինակների վերոհիշյալ հաղորդումներում տեսել են միայն վկայություն Արտաշատի հզորության ու գեղեցկության մասին, ինչպէս նաև այն մասին, որ Արտաշեսյանների մայրաքաղաքը դարձել էր Մեծ Հայքի քաղաքական,

³⁸ Հ. Հ. Մանանդյան, *Հայաստանի դիվալոր ճանապարհները ըստ Պլուտինի և Քուլլի*, Երևան, 1936, էջ 11։

³⁹ *Plut.*, Lucull., XXXII.

⁴⁰ Հմմտ. *Н. М. Тронский*, История античной литературы, М.-Л., 1947, էջ 242—243։

⁴¹ Հմմտ. *Т. Моммзен*, История Рима, т. V, М., 1949, 367, I. Հ. Հ. Մանանդյան, *Տիգրան երկրորդ... էջ 22*։

³⁴ *Г. X. Саркисян*, Тигранакерт, М., 1960, էջ 42։

³⁵ Մովսէս Խորենացի, *Ա*, ԺԶ։

³⁶ *Г. X. Саркисян*, Тигранакерт, М., 1960, էջ 42։

³⁷ Հ. Հ. Մանանդյան, *Տիգրան երկրորդ և Հոմեդ*, Երևան, 1940, էջ 24։

տանտեսական և մշակութային կյանքի կարևորագույն կենտրոնը: Նրանք ուշադրություն չեն դարձրել այդ հաղորդումների քաղաքական կողմի վրա: Համաձայն Պլուտարքոսի պատմության, Լուկուլլոսի լեգեոնները արշավանքի ժամանակ հրաժարվեցին առաջ շարժվել դեպի Արտաշատ: Հոռոմայեցի զորավարը ամեն կերպ աշխատեց համոզել նրանց շարունակելու արշավանքը, «մինչև որ վերցնելով Հայաստանի Կարթագենը, չեն ոչնչացնի գործը ամենաթշնամի մարդու, ակնարկելով Հաննիբալին»⁴²:

Արտաշատի կառուցման գործում Հաննիբալի մասնակցության մասին գրույցը, ինչպես նաև քաղաքը «Հայաստանի Կարթագեն» անվանելը պիտի համարել ապացույց այն բանի, որ Արտաշատը կարևոր հեռակետ էր Հռոմի էքսպանսիայի դեմ մղվող պայքարում և, հետևաբար, որպես «Հայաստանի Կարթագեն», ու թե կանոխս պետք է կործանվեր: Եվ այդ բանը ամենաանխիղճ կերպով Լուկուլլոսից շուրջ 120 տարի հետո իրագործեց հռոմեական զորավար Դոմիտիոս Կորբուլոնը՝ մ. թ. 58—59-ին: Տակիտոսը վկայում է, որ «Արտաքսատան հրդեհվեց, քար ու քանդ արվեց և հավասարեցվեց հողին»⁴³: Սակայն, վերջին հաշվով, հռոմայեցիներին չհաջողվեց Արտաշատը վերացնել երկրի երեսից, ինչպես մի ժամանակ Կարթագենը, քանի որ Հռանդեսայի մոտ հռոմայեցիների դեմ հալ-պարթևական միացյալ ուժերի տարած փալլուն հաղթանակից հետո, հռոմեական լեգեոնները ստիպված եղան ամրապնդել կերպով լծի տակով անցնել (մ. թ. 62-ին)⁴⁴:

⁴² «Καίτοι πολλά προσελίπαται Δούρολλος ἄξιων αὐτοῦ μακροθυρίαν ἐμβαλεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ἄγχι οὐ τὴν ἐν Ἀρμενίῳις Καρχηδόνα λαβόντες ἄνδρὸς ἐχθίστου, τὸν Ἀννίβαν λέγων, ἔργον ἀναστρέφωσιν» (Plut., Lucul., XXXII).

⁴³ «Artaxatis ignis inmissus, deletaque et solo aequata sunt» (Tacitus, Annales, XIII, 41).

⁴⁴ Հալ-պարթևական զորքերի Հռոմի դեմ մղած այս պատերազմի մասին մանրամասն գրել է Կ. Վ. Տրեպերը. տե՛ս Կ. Բ. Թրեբեր, Очерки... էջ 212—219:

Հայաստանի դեմ Հռոմի բազմամյա էքսպանսիոն քաղաքականության ձախողումից հետո մ. թ. 50—60-ական թվականներին, Ներոն կայսրը (54—68 թթ.) փորձեց փրկել կայսրության հեղինակությունը Արևելքում: Նա համաձայնվեց այն բանին, որ պարթևական թագավոր Վաղարշի եղբայր Արշակունի Տրդատը թագավորեր Հայաստանում, պայմանով, որ «կայսեր արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և այն ետ վերցնի միայն Ներոնի ձեռքից»⁴⁵: Այս պայմանները կատարելու համար Տրդատը պետք է ուղևորվեր Հռոմ: Նրա ուղևորությունը իր կնոջ և որդիների, շքախմբի և հեծյալների երեք հազարանոց զնդի հետ, և նրան ցույց տրված շքեղ ընդունելությունը մանրամասն նկարագրել են հռոմայեցի հեղինակները⁴⁶: «Այս ամենը ցույց է տալիս,—գրում է Ն. Ադոնցը,—թե ինչքան էին բարձր գնահատում հռոմայեցիները իրենց ինքնասիրությունը շուրջ արտաքին ձևը, որով պարտված էր նրանց Հայաստանում կրած պարտությունը»⁴⁷: Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ Ներոնը Տրդատին պարգևեց «բազմաթիվ նվերներ» 50 միլիոն դինար ընդհանուր արժողությամբ և, բացի այդ, նորապսակ թագավորը «Արտաշատը վերաշինելու թույլտվություն ստացավ»⁴⁸: Դրա հետ միասին կայսրը հալոց թագավորի տրամադրության տակ որեց մեծ թվով կառուցող վարպետներ:

Ըստ էության, այդ հարուստ նվերները ասես հանդիսանում էին յուրատեսակ կոնտրիբուցիա, որը վճարում էին հռոմայեցիները հալոց թագավորին⁴⁹: Ինչպես այս միջոց-

⁴⁵ Tacit., Annal., XV, 28.

⁴⁶ Հմմտ. Cass. Dio, LXIII, 6.

⁴⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 430—431.

⁴⁸ «...θῶρα τε παντοδαπά πεντακισχίλιων μισθίων ἄξια, ὥς φασιν, ἔλαβε, καὶ Ἀρτάξата ἀνοικοδομησάι ἐπετρέπει» (Cass. Dio, LXIII, 6).

⁴⁹ Այս կապակցությամբ Կ. Վ. Տրեպերը հետաքրքիր հարց է տալիս. «Արդյո՞ք այդ «նվերները» այն նպաստը չէր, որ Հռոմը վճարում էր Հայաստանին՝ հյուսիսային սահմանների ամրացման համար, մինչև 217 թ.» (Կ. Բ. Թրեբեր, Очерки..., էջ 199, ծան. 8):

ները, այնպես էլ շինարար վարպետները ծառայելու էին Կորբուլոնի կողմից ավերված հայկական քաղաքների վերականգնմանը: Սակայն չի կարելի գերազնահատել այդ վարպետների դերը, ինչպես այդ անում է ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը, ասելով, որ «Արտաշատը... նորից կառուցվեց իտալական վարպետների և բանվորների ձեռքով, Ներոնի կողմից բաց թողնված միջոցներով (66 թ.) և վերանվանվեց Ներոնիա»⁵⁰: Չէ՞ որ նախապես ոչ միայն Արտաշատը, այլև Հայաստանի մի շարք ուրիշ քաղաքներ ևս կառուցված էին տեղական վարպետների ձեռքով, որոնք հռչակված էին շինարարական գործում ունեցած իրենց ընդունակություններով: Դեռևս Ստրաբոնը նշում էր, որ «Գորդիացիները (Տիգրան 2-րդին ենթակա Կորդուքի բնակիչները.—Ս. Կ.) համարվում էին աչքի ընկնող ճարտարապետներ և պաշարողական գործերի մեջ փորձառու: Դրա համար էլ Տիգրանն օգտագործում էր նրանց նման գործերում»⁵¹:

Արտաշատի առաջացման և հետագա երկարատև զարգացման պատճառը Հ. Հ. Մանանդյանը տեսնում է բացառապես այն բանում, որ «մայրաքաղաք Արտաշատը... ընկած էր միջազգային առևտրական շարժման ճանապարհին»⁵²: Հ. Հ. Մանանդյանը հավատարիմ իր ընդհանուր կոնցեպցիային, գտնում է, թե Հայաստանի քաղաքների կյանքը կախված էր միայն ու միայն միջազգային տարանցիկ առևտրին նրանց ունեցած մասնակցության աստիճանից: Նրա կարծիքով, հին հայկական քաղաքները եղել են զուտ առևտրական կենտրոններ, և նրանց ծաղկումը հանդիսացել է Հայաստանի միջով անցնող քարավանային ուղիների վրայով կատարվող առևտրի աշխուժացման հետևանք: Մեր նպատակը բնավ էլ չէ նսեմացնել մեծ հայագետի ներդրումը հին Հայաստանի քաղաքների առաջացման պատմությունն ուսումնասիրելու գործում: Սակայն անհրաժեշտ ենք համարում

մատնանշել, որ Հ. Հ. Մանանդյանը բավականաչափ ուշադրություն չի դարձրել հայկական հասարակության ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա, երկրի համալսման և երկրի ներսում արտադրողական ուժերի հետագա զարգացման հետևանքով հալ ժողովրդի կազմավորման հարցի վրա:

Դժբախտաբար, ցարդ հին Արտաշատի շրջանում հնագիտական պեղումներ չեն կատարվել: Իսկ այդպիսի պեղումներն, անկասկած, կտային արժեքավոր նյութ, որն անհրաժեշտ է վերստեղծելու համար ինչպես քաղաքի արտաքին տեսքի, այնպես էլ նրա ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի առավել լրիվ պատկերը: Այսուհանդերձ, Արտաշատի մասին մեզ հասած մատենագրական վկայությունների համադրումով մեզ հնարավոր է թվում ընդհանուր գծերով տալ քաղաքի արտաքին պատկերը:

Վերևում մեջ բերվեց Ստրաբոնի վկայությունը, որում նա խոսում է Հայաստանի իրեն հայտնի քաղաքների մասին: Հատկանշական է, որ նա մանրամասն գրում է միայն Արտաշատի մասին: Նրա ասելով, Արտաշատ քաղաքը լավ էր կառուցված ու բնակեցված (*καλῶς οἰκισμένη*): Երբ Պլուտարքոսը Արտաշատն անվանում է «Հայաստանի Կարթագեն», ապա նա Հայաստանի նկատմամբ հոռմայեցիների թշնամական վերաբերմունքն արդարացնելու ձգտման հետ միասին, պատշաճն է հատուցում Հայաստանի մայրաքաղաքի գեղեցկության և հարստության: Կողմնակի ապացույցն այն բանի, որ Արտաշատը խոշոր քաղաք էր, զարգացած քաղաքային կյանքով, կարելի է տեսնել հռոմեական երգիծաբան Յուվենալի ստեղծագործությունների մեջ: Խարազանելով Հռոմի քաղաքացիների բարքերի անկումը և նկարագրելով Հռոմում հալ պատանի Զալակի արկածները, որն ընկել էր հռոմեական այլասերված շրջանակներում, Յուվենալը նշում է. «Այսպես են նրանք Արտաքսատա տանում մայրաքաղաքային բարքերը»⁵³: Իսկ մայրաքաղաքի բարքերը կարելի էր տանել

⁵⁰ Я. А. Манандян, О торговле и городах..., էջ 117.

⁵¹ Strabo, XVI, 1, 24 (С. 747).

⁵² Я. А. Манандян, *հշված աշխ.*, էջ 59:

⁵³ Յուվենալ, 2-րդ Սատիրա, տող 170:

միայն խոշոր և հարուստ քաղաքները, ինչպիսին էր, անկասկած, Արտաշատը:

Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Արտաշատը մի քանի դարերի ընթացքում⁵⁴ հանդիսացել է սկզբում Արտաշեսյանների, իսկ հետագայում հայ Արշակունիների մայրաքաղաքը, ապա չի կարելի կասկածել այն բանում, որ քաղաքն իրոք լավ էր կառուցված ու բնակեցված: Տեղանքը, ինչպես վկայում են մեր աղբյուրները, բնությունից ամրացված էր: Չնայած դրան, գետի առաջ, որը համարյա շրջապատում էր Արտաշատը, բարձրացվել էին քաղաքային պարիսպներ, որոնք ավելի ևս ուժեղացնում էին քաղաքի պաշտպանունակությունը:

Մայրաքաղաքի հենց կենտրոնում, հավանաբար այն բլրի վրա, որի մասին հիշատակում է Մովսես Խորենացին, պետք է որ բարձրանալիս լինեիր արքունի պալատը: Ինչքանով որ այդ ժամանակի հելլենիստական քաղաքը չէր կարող առանց թատրոնի մնալ, բացառված չէ, որ Արտաշատը ևս ուներ իր թատրոնը, որի մասին անուղղակի ցուցմունք կա Պլուտարքոսի մոտ⁵⁵: Քանի որ Արտաշատն ընկած էր «միջազգային առևտրական շարժման ուղու վրա և անմիջական առևտրական կապեր ուներ Մարաստանի այն խոշոր առևտրական կենտրոնների հետ, որ հիմնել էին Սելևկյանները»⁵⁶, հավանական է, որ քաղաքում կառուցված էին քարվանսարայներ և առևտրական հրապարակներ: Տաճարների առկայությունը Արտաշատում կասկած չի հարուցում, քանի որ Մովսես Խորենացին հստորոգում է, որ Արտաշեսը «կանգնեց ի մոտ մեհեան, և փոխեց ի Բագարանե զպատկերն Արտեմիդայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտա-

քոյ քաղաքին կանգնեց հուպ ի անապարհն»⁵⁷: Արտաշեսի այս միջոցառումից հետո, անկասկած, Արտաշատը դարձավ մասն Հայաստանի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը: Մինչ այդ երկրի պաշտամունքային կենտրոնը Արմավիրն էր, որը սկզբում զիջելով իր վարչա-տնտեսական կենտրոնի դիրքերը, այժմ արդեն կորցնում էր իր նշանակությունը մասնորպես կրոնական կենտրոնի: Ահա թե ինչու, մեր կարծիքով, նույնիսկ Ստրաբոնը, որն անձամբ եղել է Հայաստանում⁵⁸, ոչինչ չգիտի Արմավիրի մասին:

Արտաշատի վերելքը շարունակվում է մինչև հայ Արշակունիների վերջնական անկումը, մինչև 5-րդ դարը, երբ Հայաստանը զրկվում է իր քաղաքական անկախությունից: Արտաշատի ծաղկումն ու զարգացումը ուղղագծով չի ընթացել: Կորբուլոնի կողմից 58/59 թթ. հիմնահատակ եղած քաղաքը նորից կառուցվեց Ներոնի կողմից բաց թողնված միջոցներով: Արտաշատը նորից վթարվեց հռոմայեցիների կողմից 163 թ.: Արտաշատին ծանր հարված հասցրեց Սասանյան Ծապուհ 2-րդը, որի մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդը: Նկարագրելով Ծապուհի կողմից 363—367 թթ. Հայաստանի քաղաքների անխնա ավերումը, ավերված քաղաքների թվում հիշում է նաև Արտաշատը: Չնայած այդ ավերմանը, Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանման ժամանակ (387 թ.) Արտաշատը նշվում է որպես Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրի փոխանակման երեք կետերից (Մծքին, Կալլինիկում, Արտաշատ) մեկը⁵⁹: Սա չի՞ վկայում արդյոք այն մասին, որ այդ ժամանակ ևս Արտաշատը պահպանում էր իր նշանակությունը որպես տարանցիկ առևտրի կենտրոն: Արտաշատի անկումը միայն սասանյան թագավորի ավերիչ արշավանքների արդյունքը չէ: Նրա անկումն արագացրեց

⁵⁴ Մինչև հռոմայեցիների կողմից մ. թ. 163-ին Հայաստանի կենտրոնը Կալսիսի թնիւս — Վաղարշապատ փոխադրելը:

⁵⁵ Plut., Crass., XXXIII. Այս վերջին հանգամանքը մանրամասն ուսումնասիրել է Գ. Գոյանը, հայկական թատրոնի 2000-ամյակին նրբիրված իր աշխատության մեջ (Г. Гоян, 2000 лет армянского театра, т. I, м. 1952).

⁵⁶ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., стр. 52.

⁵⁷ Մովսես Խորենացի, Բ. ԽԲ:

⁵⁸ Հմմտ. Strabo, II, 5, 11 (С. 117).

⁵⁹ Я. А. Манандян, նշված աշխ., էջ 108:

նան երկրի քաղաքական կենտրոնի փոխադրումը նախ Վաղարշապատ, ապա Դվին⁶⁰:

• • •

Մինչև այստեղ մենք շարադրեցինք քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսը Մեծ Հայքում նախքան Տիգրան 2-րդի գահակալությունը: Տիգրան 2-րդի և հայ Արշակունիների ժամանակի քաղաքաշինության հարցին անցնելուց առաջ, երբ հայկական բոլոր հողերը, բացի Փոքր Հայքից⁶¹, միացվել էին մի միասնական չլետության մեջ, մեզ համար անհրաժեշտ է, հնարավորության սահմաններում, հետևել նույնպես քաղաքաշինության միաժամանակյա պրոցեսին Հայաստանի մյուս մարզերում ևս, հատկապես Փոքր Հայքում և Ծոփքում:

Փոքր Հայքը Եփրատ գետով բաժանված էր Մեծ Հայքից և հնագույն ժամանակներից բնակեցված հայկական ցեղերով: Ծոփքում՝ Զարեհի և Արաքսի հովտում՝ Արտաշատի թագավորությունների առաջացումից դեռ վաղ, Փոքր Հայքը Աքեմենյան տերության փլատակների վրա ձեռք էր բերել իր քաղաքական անկախությունը:

Այդ շրջանի Փոքր Հայքի քաղաքների մասին սկզբնաղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում: Այդ երկրի քաղաքական պատմությունը ևս վատ է լուսաբանված: Հայտնի է, որ Արտաշես 1-ինի ժամանակ (189-160 թթ.) Փոքր Հայքում տիրում էր Միհրդատը, որը Պոլիբիոսի մոտ անվանված է *σατράπης τῆς Ἀρμενίας* (Հայաստանի սատրապ): Այստեղ ենթադրվում է Փոքր Հայքը, քանի որ հետագա շարա-

⁶⁰ Դվինի վերելքն արդեն վերաբերվում է Հայաստանի ֆեոդալական շրջանին և այստեղ չի բննարկվում:

⁶¹ Փոքր Հայքը երբեք չմիացվեց Մեծ Հայքին, քանի որ դեռ մինչև Տիգրան 2-րդը Միհրդատ Պոնտացին այն միացրեց իր թագավորությանը, իսկ նրա պարտությունից հետո այդ երկիրը անցավ Հռոմի տիրապետության տակ:

դրանքի ընթացքում հիշատակվում է *Ἀρτάξας ὁ τῆς πείσεως*, *Ἀρμενίας ὁρχων*⁶²: Վերոհիշյալ Միհրդատը եղել էր Պոնտոսի Փաոնակ թագավորի (190—169 թթ.) դաշնակիցը: Այն հանգամանքը, որ Պոլիբիոսի վերաբերյալ վկայության մեջ Միհրդատը հիշվում է որպես սատրապ, թույլ է տալիս ենթադրություն անելու, որ նա եղել է սելևկյաններից հպատակ սատրապ, քանի որ տվյալ ժամանակ սատրապությունների էր բաժանված միայն նրանց տերությունը: Նրա հպատակությունը սելևկյաններից իբրև սատրապի կրում էր համարյա անվանական բնույթ, որքանով որ Փոքր Հայքի կառավարողները հանդիսանում էին տեղական դինաստներ: Այսպիսի եզրակացությունը անմիջականորեն բխում է Ստրաբոնի հետևյալ հաղորդումից. «Փոքր Հայքը բավական բարեբեր երկիր է: Ծոփքի նման այստեղ էլ իշխել են բնիկ դինաստները, որոնք մյուս հայերի մերթ բարեկամ էին, մերթ նրանցից անկախ: Նրանց տիրության տակ էին նաև տիբարենները և խալդայները, այնպես որ նրանց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն»⁶³:

Փոքր Հայքի սատրապ-դինաստի նստավայրի մասին աղբյուրները ոչ մի տեղեկություն չեն տալիս: Պլուտարքոսն, օրինակ, նկարագրելով Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան, խոսում է Փոքր Հայքի բերդերի և քաղաքների մասին, սակայն, դժբախտաբար, դրանցից ոչ մեկի անունը չի տալիս⁶⁴: Աղբյուրներից մեզ հայտնի են Փոքր Հայքի միայն երկու քաղաքների անունները—Մելիտենն և Նիկուպոլիս: Առաջինը երեք անգամ հիշատակված է Ստրաբոնի մոտ⁶⁵ Կապպադովկիայի կապակցությամբ, այնպես որ մեր պատկերացումը այդ ժամանակվա Մելիտենեի մասին ավելի քան աղոտ է: Ինչ վերաբերում է Նիկուպոլիսին, ապա նրա մասին հիշա-

⁶² Polyb., XXVI, 6, 1—12.

⁶³ Strabo, XII, 3, 28 (C. 555).

⁶⁴ «եվ նա...գրավեց Փոքր Հայքը և տիրեց բերդերին ու քաղաքներին» (Plut., Lucul., XIX, 2).

⁶⁵ Strabo, XI, 12, 2 (C. 521); XI, 14, 2 (C. 527); XII, 2, 1 (C. 535).

տակում են Ստրաբոնը, Ապպիանոսը և Դիոն Կասսիոսը: Այս քաղաքը, որը հիմնված էր Գնեոս Պոմպեոսի կողմից ի նշանավորումն Միհրդատ Եվպատորի դեմ տարած հաղթանակի, գտնվում էր Լիկոս գետի (Գալլ-գետ) ափին: Այստեղ, այժմյան Պյուրկի մոտ, անցյալ դարի 40-ական թվականներին հայտնաբերվել են արձանագրություններ, որոնց վրա կարդացվում է Νικόπολις անունը⁶⁶: Ստրաբոնի վկայությամբ, Միհրդատը «գրավելով Անգոլիսենե ջրատատ լեռը Դաստեյրայի մոտ (սրան մոտիկ է Եփրատը, որ բաժանում է Ակիլիսենեն Փոքր Հայքից), որոշ ժամանակ մնաց այստեղ, մինչև որ պաշարվելով ստիպվեց փախչել լեռների վրայով Կոլխիդա և այստեղից՝ Բուսպոր: Իսկ Պոմպեոսը նույն վայրի մոտ՝ Փոքր Հայքում հիմնեց Նիկոպոլիս քաղաքը, որը հիմա էլ գոյություն ունի և լավ է բնակեցված»⁶⁷: Ապպիանոսի մոտ կարդում ենք, որ «Պոմպեոսը ...այն վայրում, որտեղ հաղթեց Միհրդատին, հիմնեց քաղաք, որն ի նշանավորումն իր հաղթության կոչվեց Նիկոպոլիս: Քաղաքն այդ գտնվում է այսպես կոչված Փոքր Հայքում»⁶⁸: Դիոն Կասսիոսը նույնպես հավաստում է, որ Պոմպեոսը «հիմնեց քաղաք նույն այդ վայրում, որտեղ հաղթանակ տարավ և այն տվեց իր վիրավոր ու տարիքավոր զինվորներին: Վերջիններին հետ այստեղ բնակվեցին նաև շատ փափագողներ հարևան տեղերից: Նրանք մինչև այժմ էլ կան և կոչվում են նիկոպոլիսացիներ»⁶⁹: Նիկոպոլիսը, ինչպես վկայում է Պրոկոպիոսը, դեռևս գոյություն ուներ Հուստինիանոսի ժամանակ և շրջափակված էր պարիսպով, իսկ Հուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց այդ պարիսպները, որ տուժել էին ժամանակից և փլչելու մոտ էին: Ըստ երևույթին, իր գոյության հենց սկզբից Նիկոպոլիսը բարեկարգ էր, քանի որ Ստրաբոնը այն բնութագրում է որպես «լավ բնակեցված» (οικεῖται καλῶς): Դիոն

⁶⁶ J. Taylor, Journal of a tour in Armenia, JRGS, 1868, № 38.

⁶⁷ Strabo, XII, 3, 28 (C. 555).

⁶⁸ Appian., Mithr., 105.

⁶⁹ Cass. Dio, XXXVI, 50.

Կասսիոսի վկայությունն այն մասին, թե Պոմպեոսի վետերանների հետ «այստեղ բնակվեցին նաև շատ ցանկացողներ հարևան տեղերից», միայն ուժեղացնում է այդ ենթադրությունը: Նիկոպոլիսի համեմատաբար արագ աճը պայմանավորված էր նրանով, որ քաղաքը գտնվում էր Սեբաստիա-Մատաղ ռազմական ճանապարհի վրա:

Այն բանից հետո, երբ Արտաշես 1-ինը, միավորելով Այրարատյան դաշտավայրին հարևան մարզերը, դարձավ Հայաստանի մեծագույն մասի տիրակալը, փորձեց իր թագավորությանը միացնել նաև Փոքր Հայքն ու Ծոփքը, դրավորությանը միացնել նաև Փոքր Հայքն ու Ծոփքը, դրանով իսկ ավարտելու հայկական ցեղերով բնակեցված բոլոր մարզերի միավորումը: Սակայն նրա այս մտադրությունը անհաջողությամբ մատնվեց, որովհետև Պոնտոսի թագավոր Փառնակը խանգարեց նրան, օգնելով Փոքր Հայքի սատրապ Միհրդատին⁷⁰, մինչդեռ Կապպադովկիայի թագավոր Արիարաթ 5-րդը (163—130 թթ.) ամեն կերպ օգնում էր Ծոփքի թագավոր Մերուծանին, Ջարեհի որդուն⁷¹: Մ. թ. ա. 2-րդ դարի վերջին Փոքր Հայքը դադարեց գոյություն ունենալուց որպես ինքնուրույն պետություն այն բանից հետո, երբ Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորը, օգտվելով միջազգային քաղաքական բարենպաստ պայմաններից, այն միացրեց իր թագավորությանը (շուրջ 115 թ.):

* * *

Ծոփքը մեկն էր հայկական այն պետական միավորումներից, որոնք առաջացել էին հին Հայաստանի տերիտորիայի վրա այն բանից հետո, երբ Աքեմենյանների թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Ծոփքը նույնպես, ինչպես և Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը, վերջնական կերպով չէր նվաճվել մակեդոնացիների կողմից, ո՛չ Ալեքսանդրի, ո՛չ էլ Սելևկյանների ժամանակ: Այս երեք մարզերը, այն է՝ հա-

⁷⁰ Polyb., XXVI, 6, 11.

⁷¹ Diodor., XXXI, 22.

մարյա ամբողջ պատմական Հայաստանը, պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը, տեղական դինաստիաների իշխանության տակ, ընդհուպ մինչև Անտիոքոս 3-րդի արեւելեյան արշավանքը, որից հետո կարճ ժամանակով միայն, մինչև Մագնեսիայի ճակատամարտը, Հայաստանը ենթարկվեց Սելևկյաններին: Հայաստանի հպատակությունը արտահայտվում էր տարեկան հարկ վճարելով և պատերազմի ժամանակ օգնական զորքեր տալով: Հայաստանում քաղաքների առաջացման ընդհանուր պրոցեսի ուսումնասիրությունը առավել ևս համոզում է այն բանում, որ Հայաստանը չէր նվաճվել Սելևկյանների կողմից: Հայաստանում չի հանդիպում և ոչ մի քաղաք, որը կառուցված լիներ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կամ նրա հետևորդների կողմից, այն դեպքում, երբ նրանք ձգտում էին ծավալուն քաղաքաշինության միջոցով իրենց համար սոցիալ-տնտեսական ամուր հենարան ստեղծել նվաճված երկրներում:

Քաղաքային կյանքը Ծոփքում ավելի շուտ է զարգացել, քան Հայաստանի մյուս մասերում: Այս հանգամանքը կարելի է բացատրել այն բանով, որ նախ՝ Ծոփքը ավելի մոտ էր գտնվում հելլենիստական աշխարհին, երկրորդ՝ որ Ծոփքի միջով անցնում էր Փոքր Ասիայի ծովափնյա քաղաքները Արևելքին միացնող «արքունի ճանապարհը»⁷²: Պատահական չէ, որ հայկական առաջին դրամները հատել են Ծոփքի թագավորները:

Ծոփքի քաղաքական պատմությունը ևս, մինչև Տիգրան 2-րդի կողմից նրա միացումը Մեծ Հայքի թագավորությանը, մեզ վատ է հայտնի: Այս երկրի մասին առաջին տեղեկությունները հանդիպում են Պոլիբիոսի մոտ, որի վկայությունը անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել լրիվ: «Քսերքսեսի թագավորության ժամանակ Արմոշատ քաղաքում, որը գրեթե ամբողջով էր այսպես կոչված Գեղեցիկ դաշտում, Եփրատի և Տիգրիսի միջև, Անտիոքոս թագավորը քաղաքը պաշարումով վերցնելու մտադրությամբ բանակել էր նրա մոտ: Տեսնելով

թագավորի պատրաստությունները, Քսերքսեսը նախ փորձեց փախուստի միջոցով փրկվել, բայց քիչ ժամանակ անց նա զոջաց, վախենալով, որ մայրաքաղաքը թշնամու ձեռքն ընկնելու դեպքում ինքը կարող է կորցնել ամբողջ թագավորությունը: Ուստի դեսպաններ ուղարկելով Անտիոքոսի մոտ հայտնեց, որ ցանկանում է բանակցության մեջ մտնել նրա հետ: Անտիոքոսի հավատարիմ ընկերները խորհուրդ չէին տալիս նրան ձեռքից բաց թողնել պատանուն, այլ համոզում էին, որ քաղաքն առնելով իշխանությունը հանձնի Միհրդատին, որը նրա քեռորդին էր: Բայց թագավորը չլսեց նրանցից ոչ մեկին, իր մոտ կանչեց պատանուն, հաշտվեց նրա հետ և նույնիսկ զիջեց նրան տուրքի մեծագույն մասը, որը պարտավոր էր իրեն վճարել հայրը: Այնուհետև նա ստանալով Քսերքսեսից 300 տալանդ և 1000 ձի և 1000 ջորի լծասարքով, վերադարձրեց նրան ամբողջ իշխանությունը և ամուսնացրեց նրան իր Անտիոքիս քրոջ հետ»⁷³:

Պոլիբիոսի այս վկայությունը վերաբերվում է Անտիոքոս 3-րդի արևելյան արշավանքի ժամանակին (212 մ. թ. ա.)⁷⁴: Այս հատվածում հիշատակված Արմոշատ քաղաքը ուրիշ աղբյուրներից հայտնի է որպես Արշամաշատ, որի հիմնադրումը սովորաբար վերագրվում է Ծոփքի թագավոր Արշամին (*Ἀρσάκης*): Արշամի մասին հաղորդում է մ. թ. 2-րդ դարի հույն հեղինակ Պոլիենոսը:

Շուրջ 240 թվին Սելևկյանների արքունիքում ծայր է առնում գահակալական կռիվ, մահացած Անտիոքոս 2-րդի երկու որդիների՝ արդեն թագավոր հռչակված Սելևկոս 3-րդ Կալլինիկոսի և սրա դեմ ապստամբած Անտիոքոս Հիերաքսի:

⁷³ Polyb., VIII, 25, 1—6.

⁷⁴ Ն. Ն. Մանանդյանը ևս (Քննական աեսություն..., հ. Ա, էջ 109) ընդունում է, որ «Քսերքսեսի դեմ ազդի էլնող Սելևկյան այս թագավորը Անտիոքոս Գ-ն էր»: Մանյան է. Բաբելոնը (E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Armenie et de Commagène, p. CXCIV—CXCVII): Հակառակ բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Անտիոքացու ուղղակի ցուցմունքին (K. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, IV, էջ 557), հավանական է համարում, որ Քսերքսեսի դեմ արշաված թագավորը ոչ թե Անտիոքոս 3-րդն էր, այլ Անտիոքոս 4-րդ Եպիփանեսը (175—164):

⁷² Я. А. Манандян, *Նշված աշխ.*, էջ 31:

միջև: Վերջինս, ինչպես պատմում է Պոլիեմոսը, ճակատամարտում պարտություն կրելուց հետո, Միջագետքի վրայով անցնում է Արմենիա (հավանաբար Ծոփք) և ասորական գտնում թագավոր Արշամի ('Αρσάμης) մոտ⁷⁴: Ամենայն հավանականությամբ, այդ տարիներին է, որ օգտվելով Սելևկյանների թագավորությունում հետզհետե խորացող քաղաքական ճգնաժամից, վերոհիշյալ Արշամը, որը մինչ այդ իշխանն էր Ծոփքի, հրաժարվեց Սելևկյանների հպատակությունից և իրեն հայտարարեց անկախ թագավոր: Կարևորագույն այս իրադարձության արտացոլումը մենք տեսնում ենք այն փաստի մեջ, որ հիշյալ Արշամը հատել է դրամ «թագավորի Արշամի» (Βασιλέως 'Αρσάμου) վերտառությամբ^{74ա}: Այս ժամանակ էլ Արշամը, հետևելով հելլենիստական թագավորների օրինակին, իր համար կառուցել է թագավորանիստ Արշամաշատ քաղաքը: Պոլիբիոսի հաղորդման համաձայն, Արշամի հաջորդ Քսերքսեսը ևս համարվել է թագավոր, քանի որ հույն մատենագիրը, ինչպես տեսանք, խոսելով այդ մասին, օգտագործում է «Քսերքսեսի թագավորության ժամանակ» (βασιλεύοντος Ξέρξου) բառերը:

Արշամաշատի տեղադրության մասին ցուցմունքներ կան Պոլիբիոսի և Պիհնիոս Ավագի մոտ⁷⁵: Նրանք հաղորդում են, որ Արշամաշատ քաղաքը գտնվում էր Եփրատ-Արածանիի մոտերքը: Առավել որոշակի է Պոլիբիոսի վկայությունը, թե 'Αρσάσα... καὶ αὖ πρὸς τῷ Καὶ ὅ περὶ χαλκωμένῳ μέσῳ Εὐφράτου καὶ Τίγριδος: Սակայն այս վկայությունները անբավարար գտնվեցին Արշամաշատի ճշգրիտ տեղադրումը որոշելու համար: Ինչպես նշում է Հ. Հ. Մանանդյանը⁷⁶, գերմանացի գիտնականներ Հ. Հոֆմանը, Վ. Տոմաշեկը և Յ. Մարկվարտը ենթադրում են, որ Արշամաշատը գտնվում էր Եփրատ-Արս-ձանի գետի ձախ ափին, այժմյան Յարիմձի գյուղի մոտ, կամ

քիչ ավելի հարավ, Խարաբա գյուղի մոտ: Ն. Ադունցը գտնում է, որ հին Արշամաշատը ընկած էր «Խարբեդդի դաշտում Գեղջեկի և Արածանիի միջև, որտեղ ...գտնվում է Ծամուշի գյուղը, ...որի անունը հիշեցնում է հին Ծամաշտը»⁷⁷: Արշամաշատը Ծամաշտի (Σαμσατ) հետ նույնացնում է նաև Միշենկյոն Պոլիբիոսի «Պատմության» իր թարգմանության ծանոթագրություններում⁷⁸: Հ. Հ. Մանանդյանը, սակայն, լիովին իրավացի է, երբ նկատում է, որ «Արշամաշատի տեղադրությունը ճիշտ որոշելու համար անհրաժեշտ է, անկասկած, տեղագրական և հնագիտական հետազոտություններ կատարել Խարբեդդի և Բալուի միջև ընկած շրջանում»⁷⁹:

Հ. Արմենը, ի հեճուկս Պոլիբիոսի վկայության, թե Արշամաշատը գտնվում էր «այսպես կոչված Գեղջեկի դաշտում», առանց լուրջ հիմքեր ունենալու պնդում է, թե Անտիոքոս 3-րդի արշավանքի ժամանակ Ծոփքի թագավոր: «Քսերքսեսը ապաստանեցավ անմատչելի լեռներու ապահովությանը» և փակվեց Արշամաշատ քաղաքում⁸⁰: Ըստ էրևույթին, Արշամաշատի դիրքը ռազմա-վարչական տեսակետից անհաջող էր, և այդ պատճառով շուտով անկում ապրեց: Ճիշտ է, այդ հաստատելու համար մենք ունենք միայն կոլումնակի տվյալներ: Այսպես, օրինակ, Պոլիբիոսի վերոհիշյալ հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Արշամաշատը Ծոփքի մայրաքաղաքն էր, իսկ Ստրաբոնը, որն անձամբ եկել էր Հայաստան և լավ գիտեր Հայկական բարձրավանդակի աշխարհագրությունը^{80ա}, ոչինչ չգիտի Արշա-

⁷⁴ H. Adonci, *հշված աշխ.*, էջ 35:

⁷⁵ Πολυβίῳ, *Всеобщая история*, перев. Ф. Мищенко, т. II. М., 1895, էջ 170:

⁷⁶ Я. А. Манандян, *հույն տեղում*:

⁷⁷ Հրանդ Ք. Արմեն, *Մեծն Տիգրան, Կահիրե, 1957*, էջ 7:

⁸⁰ «Այդ ժամին ինքը, Ստրաբոնը, որը, ինչպես հայտնի է, ծնվել էր Հայաստանին սահմանակից պոնտական Ամասիա քաղաքում, պարծենալով գրում է. «Մենք չընել ենք դեպի արևմուտք Հայաստանից» (Ἐπεὶ θόρυον ὁ ἐπὶ ἑσῖν μὲν ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας) մինչև Սարգինիայի դիմաց գտնվող Տոտենիայի վայրերը, իսկ դեպի հարավ եվբսիյան Պոնտոսից մինչև եփովպիայի սահմանները» (Strabo, II 5, 11. C. 117).

⁷⁴ Polyae. IV, 16.

^{74ա} E. Babelon, *հույն տեղում*:

⁷⁵ Polyb., VIII, 25, 1.

⁷⁶ Я. А. Манандян, *հշված աշխ.*, էջ 32—33:

մաշատի մասին: Նրա պատմելով, Ծոփքի թագավորանիստ քաղաքը (*βασιλεύς*) Կարկաթիակերտն էր⁸¹: Ակներն է, որ Պոլիբիոսից մինչև Ստրաբոնն ընկած ժամանակաշրջանում Ծոփքի վարչական կենտրոնը Արշամաշատից փոխադրվել էր Կարկաթիակերտ: Բացի այդ, մենք տեսանք, որ Անտիոքոս 3-րդի արշավանքի ժամանակ թագավոր Քսերքսեսը, իրեն չզգալով վտանգից գերծ, հալանաբար քաղաքի ուղամագիտական անհաջող տեղադրության պատճառով, «Էսիս փորձեց փախուստի միջոցով փրկվել...»: Եվ, վերջապես, Տակիտոսը, նկարագրելով Կորբուլոնի արշավանքը Հայաստան, արդեն Արշամաշատն անվանում է ոչ թե քաղաք, այլ ամրոց (*castellum*)⁸²:

Ինչպես նոր նշեցինք, Ստրաբոնի ժամանակ Ծոփքի թագավորանիստը արդեն ոչ թե Արշամաշատն էր, այլ Կարկաթիակերտը կամ Արկաթիակերտը: Այս քաղաքի մասին տեղեկությունները ավելի են անորոշ քան Արշամաշատի մասին: Հայկական աղբյուրները ոչ մի անգամ չեն հիշատակում այդ քաղաքը: Ստրաբոնը ցույց չի տալիս նրա գտնված տեղը, իսկ Պլինիոս Ավագը հաղորդում է միայն, թե Կարկաթիակերտը գտնվում է Տիգրիսին մոտիկ⁸³: Ահա այն ամենը, ինչ գիտենք այս քաղաքի մասին: Չնայած աղբյուրների նվազության, գիտնականները փորձել են որոշել Կարկաթիակերտի գտնված վայրը: Կ. Լեման-Հաուպտը «Կարկաթիակերտ» անունը համարում է Խարբերդ անվան հնագույն ձևը և այդ պատճառով այն տեղադրում է այժմյան Խարբերդի վայրում: Ն. Ադոնցի կարծիքով «Կարկաթիակերտը, հավանաբար, ...գտնվում էր Մարտիրոսյոյի տեղում»⁸⁴: Իսկ Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ այդ երկու կարծիքներն էլ սույն կոաֆումներ են: Նա ավելի հավանական է համարում

3. Մարկվարտի ենթադրությունն այն մասին, որ Կարկաթիակերտը գտնվում էր հին հայկական սմբոց Անգեղի տեղում⁸⁵: Սակայն մեր աղբյուրների այժմյան վիճակը մեզ հնարավորություն չի տալիս որևէ որոշակի բան ասելու:

* * *

Աղբյուրներում համեմատաբար ավելի լավ է արտացոլված Հայաստանի քաղաքական պատմությունը, քաղաքաշինության պրոցեսը և քաղաքային կյանքի զարգացումը մ. թ. ա. առաջին դարում, հատկապես Տիգրան 2-րդի (95—55 թ.) գահակալության տարիներին: Այդ լրիվ բացատրելի է: Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ վերջնականապես ավարտվեց երկրի արտադրողական ուժերի հետազու զարգացման և հայկական հողերի միավորման հիման վրա հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը: «Հայաստանը ստանձին մասերի միաձուլումը միասնական պետության կազմում,— նշում է Ս. Տ. Երեմյանը,— նշանակալից չափով հանդիսանում էր առևտրական կապերի հետագա զարգացման արդյունք»⁸⁶:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն Արևելքում և այդ հիման վրա Սելևկյան տերության ստեղծումը նպաստում էր արհեստների, ինչպես նաև Արևելքի տարբեր մարզերի միջև քաղաքականապես առևտրի զարգացմանը: Բայց Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո Սելևկյան պետության սկսած արագ քայքայումը խանգարում էր առևտրական հարաբերություններին Առաջավոր Արևելքում: Տիգրան 2-րդը մեկն էր այն վեհապետներից, որոնք ձգտում էին իրենց նեո-

⁸¹ Strabo, XI, 14, 2 (C. 527).

⁸² Tacit., Annales, XV, 10.

⁸³ Plin., Nat. hist., VI, 10.

⁸⁴ Н. Адонц, *Узловое шило*, էջ 31:

⁸⁵ Я. А. Манандян, *Узловое шило*, էջ 34:

⁸⁶ С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3, էջ 14:

քը վերցնել միջազգային առևտրի հսկողությունը: Առևտրից զանձվող տուրքը կազմում էր թագավորական եկամտի մի պատկառելի մասը: Ուստի մա հոգ է տանում Փոքր և Առաջավոր Ասիայի միջով անցնող առևտրական ուղիների զարգացման ու բարեկարգման համար: Դրանով էլ, նշանակալից չափով, բացատրվում է Տիգրան 2-րդի նվաճողական քաղաքականությունը և այն աջակցությունը, որ նրան ցույց տվեցին հելլենիստական քաղաքների, հատկապես Ամսիոքի առևտրականները և վաշխատուները, խոշոր ստրկատերերը, արհեստանոցների տերերը⁸⁷:

Ի դեպ նշենք, որ Վ. Տաունի «Հելլենիստական քաղաքակրթություն» ուսումնասիրության մեջ, ի միջի այլոց, խոսվում է այն մասին, որ «Տիգրան 2-րդը ժողովրդականություն չէր վայելում նախկինում Սելևկյաններից եկթակա քաղաքների բնակչության շրջանում⁸⁸: Մեզ հասած սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ չի տալիս համաձայնվելու Վ. Տաունի հետ: Բավական է նշել, որ երբայեցի մստեմազիի Հովսեփոս Փլավիոսի գրչի տակ Տիգրանը, թեպետև իր արշավանքների ժամանակ մեծ թվով հրեաների գերեվարելով տարել էր Հայաստան, պատկերված է մեղմաբար և մարդկային⁸⁹: Ուստի և լիովին իրավացի է Հյանդ Արմենը ենթադրելով, որ Տիգրան 2-րդը այդքան հեշտությամբ տիրացավ Սելևկյանների տիրույթներին, հատկապես նրանց մայրաքաղաքին, շնորհիվ այն բանի, որ Ամսիոքի, հելլենիստական այդ խոշորագույն կենտրոնի ստրկատիրական վերնախավի շահերը պահանջում էին այնպիսի ուժեղ միապետի տիրապետությունը, որը ի վիճակի լիներ ապահովելու նրան առևտրի ապահովությունը և ազատությունը⁹⁰:

⁸⁷ Հմմտ. Очерки истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956, էջ 451.

⁸⁸ В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, стр. 61.

⁸⁹ Jos. Flav., Antiq. Jud., XII, 419—421.

⁹⁰ Հմմտ. Հրանդ Փ. Արմեն, նշված աշխ., էջ 9:

Տիգրան 2-րդի գահակալության առաջին տասնամյակները նշանակալիցին աշխույժ քաղաքաշինությամբ և քաղաքային կյանքի աննախընթաց զարգացմամբ Հայաստանում: Հին Հայաստանի տեղանունների մեջ հանդիպում են մի շարք անուններ, որոնք կապված են Տիգրանի հետ (Տիգրանակերտ Աղձնիքում, Տիգրանակերտ Ուտիքում, Տիգրանակերտ Արցախում, Տիգրանավան Գողթնում): Տիգրանի անունը կրող քաղաքներից խոշորագույնը եղել է Տիգրանակերտը Աղձնիքում:

Արևմտաելքուպական պատմաբանների իդեալիստական ըմբռնումները խանգարել են նրանց միշտ վերլուծելու և լուսաբանելու Տիգրան 2-րդի թագավորության ժամանակ հայկական քաղաքների, հատկապես Տիգրանակերտի առաջացման պրոցեսը: Նրանք Տիգրանակերտի կառուցումը վերագրում են բացառապես Տիգրան 2-րդի քմահաճույթին: Այսպես, Թեոդոր Մեմգունը գրում է, որ Տիգրանակերտը «մեկն էր այն քաղաքներից, որոնք ավելի վկայում են ժողովուրդների ոչնչության, քան վեհապետի մեծության մասին. քաղաքներ, որոնք ասես թե մերձեփրատյան երկրներում հողից էին աճում միապետի ամեն մի փոփոխման ժամանակ նոր սուլթանի հրամայական խոսքով⁹⁰: Հիմնականում նույն տեսակետի վրա է մաս Թ. Ռեյնաքը. «Նոր Սալմանասարին սազական էր նոր Նինվե... Նոր թագավորանիստը—Տիգրանի քաղաքը»—դուրս էր եկել հողի տակից կարծես մոգական գավազանի շարժումով⁹¹:

Ըստ երևույթի՜ն, այն նույն սոցիալ-տնտեսական պայմանները, որոնք հետագայում, մ. թ. 3-րդ դարի վերջին և 4-րդ դարի սկզբին հանգեցրին Հռոմեական կայսրության քաղաքական և վարչական կենտրոնի տեղափոխմանը Արևելք, Կոստանդնուպոլիս, ստիպեցին Տիգրան 2-րդին նոր մայրաքաղաքը կառուցել արդեն իր ընդարձակ միապետու-

⁹⁰ Т. Моммзен, История Рима, т. III, М., 1941, էջ 44.

⁹¹ Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 345:

թյան կենտրոնում, քանի որ հին մայրաքաղաքը, Արտաշատը, նոր պայմաններում մնում էր կենտրոնից հեռու, քեռության արևելյան ծայրամասում: Նոր մայրաքաղաքի դիրքը տեղության համարյա կենտրոնում հնարավորություն կտար ավելի մոտիկից կառավարելու և վերահսկելու նվաճված երկրները⁹²:

Ալադ. Հ. Մանանդյանը խիստ քննադատության ենթարկելով հանդերձ Թ. Մոմզեցիի և Թ. Ռեյնաքի տեսակետը, ինքը իր հերթին գերազնահատում է Տիգրանի գործունեությունը և իդեալականացնում նրա անձնավորությունը: «Այս քաղաքը—(Տիգրանակերտը.—Ս. Կ.),—գրում է Հ. Մանանդյանը,—համաձայն Տիգրանի ծրագրի, լինելու էր նրա պետության լուսատու կենտրոնը և հետզհետե հեղաշրջելու և նորոգելու էր նրա հայրենի երկրի հետամնաց նահապետական կյանքը: Տիգրանակերտը... նպաստելու էր նաև առևտրի ու արդյունագործության զարգացմանը Հայաստանում և օժանդակելու էր նույնպես հելլենիստական քաղաքակրթության և հելլենիստական արվեստի ու գիտության տարածմանը»⁹³: Մի այլ տեղ Հ. Մանանդյանը խոսելով Կիլիկիայի և Կապպադովկիայի հելլենականացած քաղաքների բնակչության մասին, որը բուն կերպով Տիգրան 2-րդի կողմից տեղահանվեց և բնակեցվեց Հայաստան, իրավացի կերպով նկատում է, որ տեղահանվածները բնակեցվեցին «ոչ միայն Տիգրանակերտում, այլ նաև Արտաշատում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում ու առևտրական կենտրոններում և... խաղում էին գերակշռող դեր երկրի առևտրա և արդյունագործության մեջ»⁹⁴:

⁹² Հ. Աստուրյանը նշում է, որ հունական աղբյուրները «Տիգրանակերտը երբեք մայրաքաղաք չեն անուաներ, իրենց համար հայոց մայրաքաղաք ղեկս միշտ Արտաշատն է» (Հ. Աստուրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 43): Այդ, հավանաբար, միայն այն պատճառով, որ Տիգրանի թագավորությունը այդ ընդարձակ տերիտորիայի վրա երկար չտևեց և հայոց թագավորը ժամանակ չունեցավ իր մայրաքաղաքը այնտեղ փոխադրելու:

⁹³ Հ. Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը...*, էջ 114:

⁹⁴ Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, Исторические Записки, 1945, № 15, էջ 11:

Այստեղ դժվար չէ հետևեցնել, որ միայն Տիգրանակերտը չէ, որ Տիգրանի ծրագրով, դառնալու էր «նրա պետության լուսատու կենտրոնը»:

Տիգրանակերտի տեղադրության հարցը ուսումնասիրողների անհամաձայնությունն է առաջացրել, քանի որ աղբյուրների վկայությունները այդ մասին տարբերվում են իրարից⁹⁵: Կ. Լեման-Հաուպտը Տիգրանակերտը տեղադրում է Ադանիքում, այժմյան Ֆարկիսի տեղը⁹⁶: Նրա հետ համաձայն են Հ. Մանանդյանը և Գ. Խ. Սարգսյանը⁹⁷, իսկ Հ. Արմենը անդրադառնալով այդ հարցին, համաձայն չէ այդ տեսակետի հետ, բայց և միաժամանակ ի վիճակի չէ իր տեսակետը առաջադրելու: Հարցի լուծումը նա վերապահում է հնագետի քառին⁹⁸:

Հայաստանի նոր մայրաքաղաքի հիմնադրման վերաբերյալ վկայություններ են պահպանվել Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի մոտ⁹⁹: Այդ տվյալների հիման վրա Թ. Մոմզեցին ու Թ. Ռեյնաքը ենթադրել են, որ Տիգրանակերտը եղել է մեծ քաղաք արևելյան տիպի, Բաբելոնի և Նինվեի նման: Հ. Մանանդյանը սակայն, իրավացիորեն նշում է, որ Տիգրանի քաղաքն ուներ ավելի համեստ չափեր, քանի որ Լուկուլլոսի զորահրամանատարներից Սեքստիլիոսին հաջողվեց Տիգրանակերտը պաշարել ոչ մեծաթիվ զորքով¹⁰⁰:

Կարելի է ենթադրել, որ Տիգրանակերտը կառուցված էր ոչ թե ամայի վայրում, այլ այնտեղ, ուր մինչ այդ գոյություն ուներ ինչ-որ բնակավայր, գուցե սրբավայր, քանի որ, Ապրիանոսի վկայությամբ, քաղաքը կառուցվել էր «այն

⁹⁵ Այդ մասին տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, *նշված աշխ.*, էջ 64—66:

⁹⁶ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt. Bd. I, Berlin, 1910, էջ 381—429:

⁹⁷ Հ. Հ. Մանանդյան, *նույն տեղում*:

⁹⁸ Հրանդ Արմեն, *Մեծն Տիգրան*, էջ 235—240:

⁹⁹ Strabo, XI, 14, 15: XII, 2, 9: Plut., Lucull. XXV—XXVI: Appian., Mithr., 67; 84:

¹⁰⁰ Appian., Mithr., 84:

վայրում, որտեղ նա (Տիգրանը.—Ս. Կ.) առաջին անգամ հազար Հայաստանի թագը»։ Թ. Ռեյնաքը ենթադրում է, որ Տիգրանակերտը հիմնվել էր 77 թ.¹⁰¹, Տիգրանի նվաճողական արշավանքներից հետո։ Այդպիսի կարծիքը հաստատվում է Ստրաբոնի կողմից, որը գրում է. «Այնքան ուժեղացավ (Տիգրանը), որ Օլիբերիայի մոտ քաղաք կառուցեց, ... որտեղ հավաքեց իր կողմից ավերված հելլենական տաճարն ու քաղաքների բնակիչներին»¹⁰²։

Նոր քաղաքներ կառուցելու դեպքում թագավորները սովորաբար վերաբնակեցնում էին այնտեղ իրենց հպատակ այլ քաղաքների բնակիչներին։ Սակայն Տիգրան 2-րդը չգնաց և չէր էլ կարող գնալ այդ ուղիով, քանի որ նա շահագրգռված էր ոչ միայն իրեն ենթակա հին քաղաքների պահպանությամբ, այլև նրանց հետագա ընդարձակմամբ ու զարգացմամբ։ Եվ իրոք, Հայոց թագավորը ի վիճակի էր կենսագործելու իր այդ մտադրությունը, քանի որ գահակալության առաջին շրջանում նրա ընդարձակ նվաճումները նրան լայն հնարավորություններ էին ընձեռում նվաճված քաղաքների բնակիչների բռնի Հայաստան տեղափոխելու համար։ Այդպիսի բռնի տեղահանումների հավաստի վկայությունները կան Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի մոտ։ Ինչպես տեսանք, Ստրաբոնը գրում է, որ նա Տիգրանակերտում բնակեցրեց իր կողմից ավերված հելլենական 12 քաղաքների բնակիչներին։ Այնուհետև խոսելով Կապպադովկիական Մաժար (Μαζαζα) քաղաքի բնակիչների տեղահանման մասին, Ստրաբոնը նշում է. «Վատ վերաբերվեց Հայ Տիգրանը բնակչությանը, երբ արշավեց Կապպադովկիա. բոլորին նա տեղահան անելով փոխադրեց Միջագետք և Տիգրանակերտը մեծ մասամբ նրանցով բնակեցրեց»¹⁰³։ Նույնը հաստատում է Ապպիանոսը, ասելով, որ Տիգրանը «գերելաբերով Կապպադովկիան, այնտեղից Հայաստան քշեց 30 բյուր

մարդ և ուրիշների հետ նրանց բնակեցրեց այն վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ հազար Հայաստանի թագը...»¹⁰⁴։ Պլուտարքոսը մատնանշում է, որ Տիգրանը գաղթեցրեց ոչ միայն կապպադովկիացիներին, այլև ուրիշ երկրների բնակիչներին ևս։ Նա գրում է. «Այնտեղ (Տիգրանակերտում.—Ս. Կ.) ապրում էին բազմաթիվ հույներ, ասորիներ, կորդիեններ և կապպադովկիացիներ։ Արքան ավերեց նրանց քաղաքները, իսկ բնակիչներին իր հետ բերեց ու ստիպեց բնակվել այնտեղ»¹⁰⁵։ Այս տեղափոխված օտարերկրացիների մեծ մասին Տիգրանը բնակեցրեց ոչ միայն Տիգրանակերտում, այլև Արտաշատում, Արմավիրում, Երվանդաշատում և մյուս քաղաքներում¹⁰⁶։ Տիգրանի նպատակն էր այդ գաղթականների միջոցով նպաստել Հայաստանում քաղաքային կյանքի զարգացմանը։ Հայկական քաղաքներում բնակեցված այս օտարականների ճնշող մեծամասնությունը, ըստ երևույթին, շարունակում էր զբաղվելու այն արհեստով, ինչ իր հայրենի քաղաքում։

Տիգրանի քաղաքը մի քանի տարվա ընթացքում անցան մի բնակավայրից վերածվեց առաջին մեծության քաղաքի, որքանով որ հետազոտողները այն համեմատում են Բաբելոնի և Նինվեի հետ։ Տիգրանակերտի ապշեցուցիչ արագ անը վկայում է այն մասին, որ քաղաքն ապրում էր բուռն կյանքով և, հասկանալի է, ոչ միայն օտարերկրացի վերաբնակիչների շնորհիվ։ Ինքը՝ հայոց թագավորը՝ իր ազնվականության հետ միասին խոշոր միջոցներ ներդրեց քաղաքի շինարարության համար։ Առաջին հերթին նա մտածեց մոր նստա-

¹⁰¹ Appian., Mithr., 67.

¹⁰² Plut., Lucull., XXVI.

¹⁰⁶ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 70; С. Т. Еремьян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДН, 1953, №3, էջ 14; Г. Х. Саркисян, նշված աշխ., էջ 63; Հ. Արմենյան, անկասկած, սխալվում է. ենթադրելով, որ բոլոր այդ տեղափոխվածներին Տիգրանը բնակեցրեց Նոր մայրաքաղաքում (համա-Հրանդ Ք. Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 173—175)։

¹⁰¹ Th. Reinach, նշված աշխ., էջ 346:

¹⁰² Strabo, XI, 14, 15 (C. 532).

¹⁰³ Strabo, XI, 14, 15 (C. 532): XII, 2, 9 (C. 539).

վայրի պաշտպանունակության մասին: Ապպիանոսի նկարագրած քաղաքային պարիսպները այնքան հզոր դուրս եկան, որ նույնիսկ Տիգրանակերտի մոտ Լուկուլլոսի տարած հաղթանակից հետո, պաշարված քաղաքը դեռ երկար ժամանակ հաջողությամբ դիմադրում էր հռոմայեցիներին: Միայն հունական, փոքրասիական և ասորական վերաբնակիչների ապստամբությունը և վարձկան զորքերի դավաճանությունը հնարավորություն տվեցին թշնամուն գրավել քաղաքը: Քաղաքի կառուցմանը գործոն մասնակցություն են բերել նաև հասարակ մարդիկ և ազնվականությունը: «Ամեն մի հասարակ մարդ և ազնվական (παντός ἰδιώτου καὶ βυβάτου) թագավորի նկատմամբ ունեցած հարգանքից, իրար հետ մըրցում էին քաղաքի ընդարձակման ու բարեկարգման համար»¹⁰⁷: Տիգրանակերտի ընդհանուր նկարագրությունը տվել է Ապպիանոսը: Նրա խոսքերով, Տիգրանը «քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրություն ունեցող պարիսպով, որի հաստության մեջ շինել էին ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ, ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով»¹⁰⁸, որոնք դեռևս Տիգրանակերտի կառուցումից առաջ էլ հատկանշական էին ոչ միայն Արևելքի, այլ նաև Հայաստանի խոշորագույն քաղաքների (Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ) համար¹⁰⁹: Ապպիանոսի վկայությունից հետևում է, որ թագավորի պալատը կառուցված էր քաղաքային պարսպից դուրս և չէր ամրացված: Պլուտարքոսը պատմում է, որ Տիգրանակերտը խո-

շոր քաղաք էր, բարգավաճ, գեղեցիկ կառույցներով, որ այնտեղ Տիգրանը կառուցել էր թատրոն¹¹⁰:

Տիգրանակերտի հետագա ճակատագրի մասին քիչ բան է հայտնի: Այսուամենայնիվ, չի կարելի համաձայնվել Հ. Աստուրյանի հետ, թե Տիգրանակերտը ավերվելով վերածվեց գյուղի¹¹¹: Չնայած աղբյուրների սակավության, կարելի է ենթադրել, որ քաղաքը Լուկուլլոսի կողմից ավերվելուց հետո վերաշինվել է և դիտվում էր որպես խոշոր և ամրացված քաղաքներից մեկը: Երբ մ. թ. 58-ին Արտաշատը ավերվեց հետո Կորբուտոնը շարժվեց Տիգրանակերտի վրա, վախեցած քաղաքացիները հայտարարեցին, թե «քաղաքի պարիսպները բաց են»¹¹²: Միշտ է, հետագա դարերի գրականությունից Տիգրանակերտի անունը անհետանում է, սակայն մեր տրամադրության տակ կա կարևորագույն ապացույց այն բանի, որ քաղաքը գոյություն է ունեցել ընդհուպ մինչև մ. թ. 3—4-րդ դարերը: Դա Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունն է, որը հայտնաբերել է Կ. Լեման-Հաուպտը 1890 թ.: Այն իսկական վկայագիր է, որը խոշոր նշանակություն ունի Արշակունիների օրոք քաղաքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Չնայած ուսումնասիրողների միջև Տիգրանակերտի արձանագրության թվագրման գործում եղած տարաձայնություններին¹¹³, նա վկայում

¹⁰⁷ *Plut., Lucul., XXVI.*

¹⁰⁸ *Appian., Mithr., 84.*

¹⁰⁹ Դրա վկայությունը երվանդակերտի նկարագրությունն է Մ. Խորենացու մոտ. «Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին՝ երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիւր. իսկ շուրջ զբոլմն զայլ բոլորակութիւն ական» (Մովսէս Խորենացի, Բ, ԽԲ):

¹¹⁰ *Plut., Luc XXV; XXVI; XXIX.*

¹¹¹ Հ. Աստուրյան, *Եզդ. աշխ.*, էջ 59:

¹¹² *Tacit., Annal., XIV, 24.*

¹¹³ Կ. Լեման-Հաուպտը արձանագրությունը վերադրում է 369—377 թթ. (տե՛ս Eine griechische Inschrift aus der Spätzeit Tigranakertas, *Klio*, VII, 1908). Նրա հետ համաձայն է Կ. Վ. Տրեվերը (տե՛ս «Очерки...» էջ 285) և Լ. Ելնիցկին (տե՛ս О датировке Тигранакертской надписи, *Восточная азиатская библиотека*, № 2 (13), 1961, Երևան, էջ 207: Յ. Մարկվարտը (տե՛ս Südarmanien und die Tigrisquellen, *Wien*, 1930, էջ 134—135) և Նրան հետևելով՝ Հ. Մանանդյանը (տե՛ս Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, մ. 1, Երևան 1957, էջ 120—122) և Գ. Մարգարյանը (տե՛ս Тигранакерт, էջ 85) ենթադրում են, որ արձանագրությունը վերաբերում է 298—303 թթ.:

է այն մասին, որ քաղաքն այդ ժամանակ ևս լավ ամրացված էր և լուրջ դիմադրություն էր ցույց տվել թագավորին: Դժբախտաբար արձանագրության բեկորայնությունը հնարավորություն չի տալիս հաստատելու թագավորի ինքնությունը: Դրա հետ մեկտեղ Մովսես Խորենացին և Փավստոս Բուզանդը վկայում են, որ Տիգրանակերտը պաշարել էր Ծապուն 2-րդը 363—367 թթ. իր ավերիչ արշավանքների ընթացքում, որի ժամանակ էլ քաղաքը կործանվեց¹¹⁴:

Մ. թ. 163-ին հռոմայեցիները, որոնց կայագործները օկուպացրել էին Հայաստանի կարևորագույն կետերը, մայրաքաղաքը Արտաշատից փոխադրեցին Վաղարշապատ, որը անտիկ հեղինակների մոտ կոչվում է նաև *Καὶνή πόλις* — Նոր քաղաք: Վաղարշապատի առաջացման մասին գրավոր աղբյուրներից բացի, մեր տրամադրության տակ կան նաև հնագիտական որոշ նյութեր և ոչ մեծ թվով արձանագրություններ: Թ. Մոմզենը հենվելով Դիոն Կասիոսի մի հատվածի վրա, որը պահպանվել է Սուիդասի մոտ *Μαρκίας* բառի տակ, ենթադրում է, որ Վաղարշապատը կառուցվել է 163 թ. հռոմայեցի հրամանատար Ստատիոս Պրիսկոսի կողմից, որը հաղթել էր հայ-պարթևական զորքերին և ավերել Արտաշատը, հռոմայեցիների դեմ մայրաքաղաքի բնակչության ապստամբությունից հետո¹¹⁵:

Մի կողմից Վաղարշապատում պատահականորեն հայտնաբերված լատիներեն երկու արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են 175 և 185 թթ., նման ենթադրությունը դարձնում են ճշմարտամասն: Մյուս կողմից, սակայն, Մ. Խորենացու վկայությունը և հին Վաղարշապատի շրջանում ոչ ծավալուն հետախուզական պեղումների արդյունքները¹¹⁶, ընդհակառակը, մեզ իրավունք են տալիս ասելու, որ այդ տեղում դեռևս հռոմայեցիների գալուց շատ վաղ առաջացել էր

մեծ բնակավայր, իսկ հռոմեական նվաճողները միայն կառուցել են այնտեղ ամրություններ և երկրի վարչա-քաղաքական կենտրոնը Արտաշատից տեղափոխել Վաղարշապատ: Կ. Վ. Տրեվերը մայրաքաղաքի փոխադրումը դիտում է որպես Արտաշատի բնակչությունը պատժելու նպատակով հռոմայեցիների ձեռնարկած միջոցառումը¹¹⁷: Նա ենթադրում է, որ հռոմայեցիների շինարարական աշխատանքները Վաղարշապատում տարվում էին «պարտադիր կարգով ... տեղական բնակչության ուժերով, որը պարտավոր էր նաև շինանյութը պատրաստել, այն է՝ հայթայթել և տաշել ամրությունների քարերը»¹¹⁸: Այստեղից Կ. Վ. Տրեվերը եզրակացնում է, որ բնակչության հիշյալ ապստամբությունը ուղղված էր հռոմայեցիների այդ քաղաքականության դեմ: Այդպիսի ենթադրությունը ավելի քան կասկածելի է, քանի որ սպրդա-տամբությունը տեղի էր ունեցել նախ քան 163 թվականը, նախ քան հռոմայեցիները կսկսեին իրենց շինարարական աշխատանքները Վաղարշապատում, երկրի վարչա-քաղաքական կենտրոնը այնտեղ փոխադրելուց հետո:

Մ. Խորենացին հաղորդում է, որ Վաղարշապատ քաղաքը կառուցել է Վաղարշ թագավորը (մ. թ. 117—140/3): «Սա պատեաց պարսպաւ և զհօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ... յորում և Տիգրան Միջին յարշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ եղև քաղաքագեղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»¹¹⁹: Չնայած այս պատմության առասպելական կեղևին, Վաղարշ թագավորի խոշոր դերը քաղաքի կառուցման գործում, ակներև է, քանի որ այդ բնակավայրը նախապես եղել էր ավան, իսկ Վաղարշը այն պատեց պարսպով, այն է՝ վերածեց քաղաքի: Հնագիտական

¹¹⁴ Մովսես Խորենացի, Գ, ԻԶ: Փավստոս Բուզանդ, Գ, ԻԴ:

¹¹⁵ Т. Моммзен, История Рима. т V, М. 1949 էջ 367, ծանոթ. 1:

¹¹⁶ Տե՛ս Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 71:

¹¹⁷ К. В. Тревер, Очерки..., էջ 251:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 229:

¹¹⁹ Մովսես Խորենացի, Բ, 46:

հետազոտությունները Վաղարշապատում հայտնաբերել են մեծ դամբանադաշտ, որի նյութերի հիման վրա կարելի է ասել, որ մայրաքաղաքը Վաղարշապատ փոխադրելուց դեռ շատ առաջ, քաղաքը բազմազան է եղել և առևտրական կապեր ունեցել Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ¹²⁰: Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ «Վաղարշապատ քաղաքը, որը նախկինում կոչվելիս է եղել «քաղաքն Արտիմեդայ», իսկ հետագայում «աանն Վարդգեսի», կարող էր նորից բնակեցվել և վերակառուցվել որպես քաղաք... Վաղարշ թագավորի կողմից, ...որ դեռևս Երվանդունիների ժամանակ գոյություն ունեցած Վարդգեսավանը, որը հետագայում կոչվեց Վաղարշապատ, հավանաբար, արդեն այդ հին ժամանակ եղել էր ոչ մեծ քաղաք և առևտրական կենտրոնավայր, և Երվանդաշատի ու Արմավիրի նման պատած էր պարսպով»¹²¹:

Չնայած, որ Վաղարշապատը 163 թվից մինչև հայ Արշակունիների վերջնական անկումը (428 թ.) հանդիսանում էր երկրի քաղաքական կենտրոնը, հին մայրաքաղաք Արտաշատը մնում էր հեթանոսական Հայաստանի կրոնական կենտրոնը, մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հայտարարվելը, որից հետո Վաղարշապատը դառնում է նաև քրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոնը: Հայկական թագավորության վերացումից հետո Վաղարշապատը մնում է սոսկ որպես կրոնական կենտրոն:

Վաղարշապատի կառուցմանը նախորդել է Արածանիի ափին Մծուրն քաղաքի շինությունը, որի մասին այն գիտենք միայն, որ հիմնվել է վերոհիշյալ Վաղարշի նախորդ Սանատրուկի կողմից երկրորդ դարի սկզբին և արդեն 4-րդ դարի կեսերին ավերված է եղել¹²¹ ւ :

¹²⁰ Տե՛ս Ա. Քալանթար, *Եջիմած աշխւ*:

¹²¹ *Գ. Ա. Манандян. О торговле и городах Армении...*, էջ 116:

¹²¹ ւ Հմմտ. Փավստոս Բուզանդ, Գ, ԺԳ: Մծուրն քաղաքի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն...*, հ. Բ, մ. 1, էջ 16—17:

Քաղաքաշինության ասպարեզում հայ Արշակունիների վերջին ակտը եղել է Արշակավանի հիմնադրումը, որը 4-րդ դարի կեսերին ներքաղաքական պայմանների և դասակարգային պայքարի սրման արդյունք էր: Արշակ 2-րդի գահակալության ժամանակ (350—367/8 թթ.) Հայաստանում ավելի ևս ուժեղանում են կենտրոնախույս ուժերը, որոնց մղած երկարատև պայքարը կենտրոնական իշխանության դեմ հանգեցրեց հայկական թագավորության անկմանը և երկրի քաղաքական անկախության վերացմանը: Արշակունյաց պետության բարձրագույն պաշտոնյաները, նախարարները, աստիճանաբար վերածվել էին խոշոր ֆեոդալ-հողատերերի, և արդեն մ. թ. 4-րդ դարի կեսերին նրանց պայքարը կենտրոնական իշխանության դեմ ստանում է բացահայտ բնույթ: Սասանյան Պարսկաստանի կողմից հրահրվող այդ նախարարների դեմ պայքարելիս Արշակ 2-րդը փորձեց հենվել քաղաքների վրա, իսկ քաղաքային բնակչությունն, անկասկած, պաշտպանում էր թագավորին: Այդ բանի անողղակի ապացույցը կարելի է համարել այն փաստը, որ կենտրոնախույս նախարարներին գլխավորող Մերուժան Արծրունին պարսկական զորքերի օգնությամբ ավերեց Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքները:

Արշակավանի հիմնադրման մասին պատմում են Փավստոս Բուզանդն ու Մովսես Խորենացին: Եթե մեր երկու մատենագիրների վկայությունները քաղաքի հիմնադրման վերաբերյալ համընկնում են, ապա Արշակավանի կործանումը նկարագրելիս նրանց պատմածները տարբերվում են իրարից: Աշակավանը կառուցվել էր Արշակ 2-րդի կողմից Մասիսի հարավային ստորոտում, Կոգովիտ գավառում, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը, Արտաշատից Պարսկաստան տանող մեծ ճանապարհին մոտիկ¹²²: Փավստոս Բուզանդը հաղորդում է, որ «շինեաց իւր արքայն դաստակերտ ի հովիտըն անուանեալ ի Կոգ գաւառի... իսկ տեղին աւանանայր,

¹²² Հ. Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. 2-րդ, մ. 1, էջ 161:

հետազոտությունները Վաղարշապատում հայտնաբերել են մեծ դամբանադաշտ, որի նյութերի հիման վրա կարելի է ասել, որ մայրաքաղաքը Վաղարշապատ փոխադրելուց դեռ շատ առաջ, քաղաքը բազմազան է եղել և առևտրական կապեր ունեցել Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ¹²⁰: Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ «Վաղարշապատ քաղաքը, որը նախկինում կոչվելիս է եղել «քաղաքն Արտիմեդայ», իսկ հետագայում «աանն Վարդգեսի», կարող էր նորից բնակեցվել և վերակառուցվել որպես քաղաք... Վաղարշ թագավորի կողմից, ...որ դեռևս Երվանդունիների ժամանակ գոյություն ունեցած Վարդգեսավանը, որը հետագայում կոչվեց Վաղարշապատ, հավանաբար, արդեն այդ հին ժամանակ եղել էր ոչ մեծ քաղաք և առևտրական կենտրոնավայր, և Երվանդաշատի ու Արմավիրի նման պատած էր պարսպով»¹²¹:

Զնայած, որ Վաղարշապատը 163 թվից մինչև հայ Արշակունիների վերջնական անկումը (428 թ.) հանդիսանում էր երկրի քաղաքական կենտրոնը, հին մայրաքաղաք Արտաշատը մնում էր հեթանոսական Հայաստանի կրոնական կենտրոնը, մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հայտարարվելը, որից հետո Վաղարշապատը դառնում է նաև քրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոնը: Հայկական թագավորության վերացումից հետո Վաղարշապատը մնում է սոսկ որպես կրոնական կենտրոն:

Վաղարշապատի կառուցմանը նախորդել է Արածանիի ափին Մծուրն քաղաքի շինությունը, որի մասին այն գիտենք միայն, որ հիմնվել է վերոհիշյալ Վաղարշի նախորդ Սանատրուկի կողմից երկրորդ դարի սկզբին և արդեն 4-րդ դարի կեսերին ավերված է եղել^{121 ա}:

¹²⁰ Տե՛ս Ա. Քալանթար, *Եզրած աշխ.*

¹²¹ Գ. Ա. Манандян. О торговле и городах Армении..., էջ 116:

^{121 ա} Հմմտ. Փավստոս Բուզանդ, Գ, ԺԳ: Մծուրն քաղաքի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն...*, հ. Բ, մ. 1, էջ 16—17:

Քաղաքաշինության ասպարեզում հայ Արշակունիների վերջին ակտը եղել է Արշակավանի հիմնադրումը, որը 4-րդ դարի կեսերին ներքաղաքական պայմանների և դասակարգային պայքարի սրման արդյունք էր: Արշակ 2-րդի գահակալության ժամանակ (350—367/8 թթ.) Հայաստանում ավելի ևս ուժեղանում են կենտրոնախույս ուժերը, որոնց մղած երկարատև պայքարը կենտրոնական իշխանության դեմ հանգեցրեց հայկական թագավորության անկմանը և երկրի քաղաքական անկախության վերացմանը: Արշակունյաց պետության բարձրագույն պաշտոնյաները, նախարարները, աստիճանաբար վերածվել էին խոշոր ֆեոդալ-հողատերերի, և արդեն մ. թ. 4-րդ դարի կեսերին նրանց պայքարը կենտրոնական իշխանության դեմ ստանում է բացահայտ բնույթ: Սասանյան Պարսկաստանի կողմից հրահրվող այդ նախարարների դեմ պայքարելիս Արշակ 2-րդը փորձեց հենվել քաղաքների վրա, իսկ քաղաքային բնակչությունն, անկախաձեռն, պաշտպանում էր թագավորին: Այդ բանի անողղակի ապացույցը կարելի է համարել այն փաստը, որ կենտրոնախույս նախարարներին գլխավորող Մերուժան Արծրունին պարսկական զորքերի օգնությամբ ավերեց Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքները:

Արշակավանի հիմնադրման մասին պատմում են Փավստոս Բուզանդն ու Մովսես Խորենացին: Եթե մեր երկու մատենագիրների վկայությունները քաղաքի հիմնադրման վերաբերյալ համընկնում են, ապա Արշակավանի կործանումը նկարագրելիս նրանց պատմածները տարբերվում են իրարից: Աշակավանը կառուցվել էր Արշակ 2-րդի կողմից Մասիսի հարավային ստորոտում, Կոգովիտ գավառում, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը, Արտաշատից Պարսկաստան տանող մեծ ճանապարհին մոտիկ¹²²: Փավստոս Բուզանդը հաղորդում է, որ «շինեաց իւր արքայն դաստակերտ ի հովիտըն անուանեալ ի Կոգ գաւառի... իսկ տեղին աւանանայր,

¹²² Հ. Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. 2-րդ, մ. 1, էջ 161:

քաղաքանայր. մեծացաւ քազմացաւ և ելից գնովիտն ամենայն: Ապա տայր հրաման արքայն Արշակ դնել անուն դատակերտին յիրակից անունն Արշակաւան. և շինեցին ևս անդ տայրանս արքունի»¹²³: Հայ մատենագիրները սովորաբար փառաբանում են հայ թագավորներին այն բանի համար, որ նրանք կառուցել են այս կամ այն քաղաքը: Այս դեպքում, սակայն, նրանք խիստ կերպով դատապարտում են Արշակին: Պատմահայրը, օրինակ, Արշակավանի հիմնադրումը համարում է նույնիսկ թագավորի «գործ անմտութեան»¹²⁴: Այդ բացատրվում է նրանով, որ իրենք մատենագիրները եղել են աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալների դասակարգի գաղափարախոսները, և թագավորի կողմից ձեռնարկված ամեն մի միջոցառում ուղղված եկեղեցու կամ նախարարական իրավունքների սահմանափակմանը, նրանց մոտ անբավականություն էր առաջացնում:

Նոր քաղաքի հիմնելուց հետո թագավորի առաջ կանգնում էր կարևորագույն հարց.— ինչպե՞ս բնակեցնել նորակառույց քաղաքը: Արտաշեսյանների ժամանակ այդ հարցը լուծվում էր նոր երկրներ նվաճելու և այնտեղից քաղաքային բնակչությունը բռնի կերպով նոր քաղաքներ քշելու միջոցով: Բայց ինչքանով որ արդեն մ. թ. 4-րդ դարում Հայաստանի թագավորներն ի վիճակի չէին նվաճողական արշավանքներ ձեռնարկելու, ապա ստիպված էին ուրիշ, նոր աղբյուրներ որոնելու: Իրավացի է Գ. Սարգսյանը, երբ գրում է. «Արշակ 2-րդը սկսեց բնակիչներ հավաքել երկրի ներսում: Նոր քաղաքներ բնակեցնելու այս եղանակը, որը կիրառվում էր հնում, նվաճված երկրների բնակիչներին տեղափոխելու հետ միասին, արտաքին նվաճումներից վաղուց հրաժարված 4-րդ դարի Հայաստանի համար մնում էր միակ հնարավորը»¹²⁵:

Տիգրանակերտ քաղաքին վերաբերող վիմագրայան

նյութերը և մատենագրական տվյալները մանրամասն վերլուծելուց հետո, Գ. Ս. Սարգսյանը անդրադառնալով Արշակավանի մասին պահպանված վկայություններին, նշում է, որ Արշակի կառուցած քաղաքում ստեղծվել էին կազմակերպական այնպիսի ձևեր, որոնք կարող էին ապահովել մի կողմից քաղաքի հպատակությունը թագավորական իշխանության, մյուս կողմից արշակավանցիներին շնորհված իրավունքների և արտոնությունների կենսագործումը: Այս պահանջները բավարարող կազմակերպությունը դարերի ընթացքում ստեղծված և 4-րդ դարի Հայաստանում գոյություն ունեցող քաղաքային համայնքն էր (polis) ինչպիսին և հիմնադրվել էր Արշակավանում¹²⁶:

Մեր աղբյուրները միտումնավոր կերպով Արշակավանն անվանում են «ծողով մարդկան մեղադրաց»: Որովհետև այն բանից հետո, երբ թագավորը «ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեացէ, մի լիցի ի վերայ նորայ իրաւունք դատաւտանի. քանզի աւանդաւորք և պարտականք և ծառայք և վնասակարք և գողք և սպանողք և կնահանք, և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին»¹²⁷:

Արշակավանի ինչպես հիմնադրման, այնպես էլ կործանման ճշգրիտ թվականը մեզ հայտնի չէ, բանի որ աղբյուրներում այդ մասին ցուցում չկա: Բայց անուղղակի տվյալների հիման վրա հնարավոր է որոշակի ասել, որ քաղաքը հիմնադրվել էր Ներսես կաթողիկոսի Բյուզանդիա գնալուց (353 թ.) ոչ առաջ և կործանվել է ոչ ուշ, քան 364 թ., երբ «նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ ձեռակերտին Արշակաւանի և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց ի տղայոց ստեղծացաց. քանզի դառնացեալք էին իրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցատրաց»¹²⁷:

¹²⁵ ա Նույն տեղում, էջ 109—110:

¹²⁶ Մովսես Խորենացի, Գ, Իէ: Հմմտ. Նաև Փավստոս Բուզանդ, Գ, ԺԲ:

¹²⁷ Մովսես Խորենացի, Նույն տեղում: Ինչ վերաբերում է Փավստոս Բուզանդի (Գ, ԺԳ) այն վկայության, թե «մատնեաց տէր ... վերջակաւանն ի ձեռս Հարութոցն», ապա այն պատմական արժեք չի ներկայացնում:

¹²³ Փավստոս Բուզանդ, Գ, ԺԲ:

¹²⁴ Մովսես Խորենացի, Գ, Իէ:

¹²⁵ Դ. X. Саркисян. Тигранакерт, էջ 109:

Վերևում շարադրված բոլոր փաստերը վկայում են բուռն քաղաքաշինության մասին Հայաստանում, սկսած վերջին Երվանդունիների ժամանակից մինչև հայ Արշակունիների թագավորության անկումը: Դա, անկասկած, վկայում է առևտրի, արհեստների և ճարտարապետության զարգացման բարձր աստիճանի մասին, երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման նշանակալից աստիճանի, հասարակության ներքոյում աշխատանքի հասարակական բաժանման խորացման մասին:

Անտիկ հեղինակների տվյալները հնարավորություն են տալիս պարզորոշ կերպով հետևելու քաղաքաշինության պրոցեսին հելլենիստական աշխարհում և առանձնացնել այդ պրոցեսի երկու տարբեր շրջաններ. 1) Քաղաքների տարևրային առաջացման շրջան, 2) թագավորի կամ տիրակալի կողմից կիրառվող քաղաքաշինության շրջան¹²⁸: Պիտի նշել, որ Հայաստանում քաղաքների տարեքային առաջացման փուլը թույլ է արտահայտված: Հին Հայաստանում քաղաքների հիմնադրման պատմությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքաշինության գործը մեծ չափով գտնվում էր թագավորի ձեռքում: Քաղաքի շինարարության գործում Հայաստանի ազատ բնակչության մասնակցության մասին միակ ակնարկը Պլուտարքոսի խոսքերն են այն մասին, թե «ամեն մի հասարակ մարդ և դինաստ, թագավորի Եկատմամբ ունեցած հարգանքից, իրար հետ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման ու բարեկարգման համար»¹²⁹:

Ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում Հայաստանի թագավորները նոր քաղաքներ կառուցելով: Այս հարցի մասնակի պատասխանը բխում է քաղաքաշինության մասին մեր առջողջ շարադրանքից: 1) Քաղաքներ կառուցելիս թագավորի գլխավոր նպատակն էր համախմբել տիրող դասակարգը, որը հանդիսանում էր թագավորական իշխանության հիմնական

հենարանը: 2) Թագավորները ձգտում էին զարկ տալ Հայաստանում առևտրի ու արհեստների զարգացմանը այն պատճառով, որ առևտուրը հսկայական եկամուտ էր բերում արքունի գանձարանին, իսկ արհեստների զարգացումը խթանում էր առևտրի հետագա զարգացմանը: 3) Քաղաքներ կառուցելով, Արտաշեսյան թագավորները ձգտում էին այնպես մատակարարել հելլենիստական մշակույթը, որն իր հերթին պետք է որ ծառայեր ամբողջ հայկական հասարակության մշակութային առաջընթացին, դրանով իսկ հանդիսանալով զաղափարական զենք Հռոմի էքսպանսիայի դեմ պայքարելիս¹³⁰:

¹³⁰ Հմմտ. Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 73:

¹²⁸ Դ. X. Саркисян, նշված աշխ., էջ 47 և հաջ.

¹²⁹ Plut., Lucul., XXVI.

ՔԱՂԱՔ-ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ՔՐՄՈՒԹՅԱՆ ԻԵՐԸ
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արևելքի մի շարք երկրներին (Բաբելոն, Փոքր Ասիա, Ասորիք և այլն) հնում հատուկ է եղել քաղաքի յուրահատուկ ձև՝ տաճարային քաղաքները: Դրանցում քաղաքը, նրա բնակչությունը այնչափ սերտորեն է եղել կապված քաղաքում գտնվող տաճարի, սրբավայրի հետ, որ դրանք մի միասնություն են կազմել թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական ու վարչական առումով: Նման տաճար-քաղաքներում, հասկանալի է, որ իր մեծ դերն է խաղացել քրմությունը, պայմանավորելով իրենով դրանց ընդհանուր նկարագիրը, և, միևնույն ժամանակ, այդ քաղաքների և, նրանց կողքին, տաճարների զարգացման ցանցի վրա է եղել հիմնված այն հսկայական նշանակությունը, որ ունեցել է քրմությունը հիշյալ երկրների կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Առկա աղբյուրները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նման միավորներ գոյություն են ունեցել և իրենց աչքի ընկնող դերն են խաղացել նաև հին Հայաստանում: Դրանցից կարևորագույնն է եղել հենց պետության մայրաքաղաքը՝ Արմավիրը:

Գրավոր աղբյուրներում Արմավիրի մասին տվյալներն ընդհանրապես շատ են սուղ և միատիպ, իսկ տեղեկություններ նրա, որպես քաղաքի, առաջացման մասին իսպառ բացակայում են: Մատենագրության մեջ, սակայն, արտացոլված է այդ պրոցեսի արդյունքը: Եվ այդ արդյունքի հիման վրա,

հետադարձ եղանակով, կարելի է վերարտադրել, ընդհանուր գծերով, այդ քաղաքի առաջացման ընթացքը:

Մովսես Խորենացին մի անգամ չէ, որ հիշատակում է Արմավիրը իբրև պաշտամունքային կենտրոն: Այսպես, նրա հաղորդածների համաձայն, Արտաշեսը, որը պատմահոր մոտ կիսապատմական-կիսաառասպելական անձնավորություն է, իր հաղթական արշավանքներից հետո արևմուտքից գերեվարեց ու բերեց Հայաստան Ապոլոնի, Արտեմիսի և Հերակլեսի պղնձաձուլ ոսկեզօծ արձանները, «զի կանգնեցնեց յԱրմավիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յագգէ Վահուձեաց, զԱպոլոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմավիր»¹, հավանաբար այն նույն մեհյանում, որ Հայաստանի մի ուրիշ կիսալեգենդար թագավոր Վաղարշակը կառուցել էր Արմավիրում², որում «անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իրոց նախնեաց»³: Մի այլ տեղ Մ. Խորենացին հաղորդում է, թե «Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Ծամիրամայ ի պատերազմի, թողլով արու գաւակ ամենահարուստ և շատահանձար յիր և ի բան զԱնուշաւանն, որ Սօս անուանիր, քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամենակայ, որ յԱրմավիր, զորոց զաղարթոցն սօսաիսն, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչալոյ օդոյն ներուստ շարժումն, տվորեցան ի հմայս աշխարհիս հայկազանց, և այս բազում ժամանակս»⁴:

Վերոհիշյալ վկայությունները ստիպում են մեզ ենթադրել, որ Երվանդունիների մայրաքաղաք Արմավիրը սկզբից և եթ ունեցել է շեշտված կրոնական բնույթ: Արմավիրի, որպես քաղաքի, առաջացման ընդհանուր պրոցեսի պատկերը, հավանաբար, չէր տարբերվում Արևելքում հին քաղաքների առաջացման ընդհանուր պրոցեսից, որտեղ նրանք առաջա-

¹ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԲ:

² Հմմտ. *К. В. Тревер, Очерки...*, էջ 104—105:

³ Մովսես Խորենացի, Բ, Ը:

⁴ Մովսես Խորենացի, Ա, Ի:

նում էին «իբրև քաղաքներ, որոնք կառուցվում էին տաճարի շուրջը, սերտ կերպով կապված էին տաճարի տերիտորիայով, այդ տաճարի տնտեսության հետ»⁵:

3-րդ—2-րդ դդ. սահմանագլխին Արմավիրի սրբավայրի գլխավոր քուրմը⁶ կանգնած է եղել նաև արմավիրցիների քաղաքային համայնքի գլուխ⁷: «Եթե նույն անձնավորությունը կարող էր միաժամանակ կանգնած լինել քաղաքի գլուխ և լինել գլխավոր քուրմ, ապա այդ, հավանաբար, վկայում է Արմավիրում այնպիսի քաղաքացիական-տաճարային համայնքի գոյության մասին, որպիսին գոյություն են ունեցել Փոքր Ասիայում, Պաղեստինում, Բաբելոնում»⁸:

Արմավիրի հետ միաժամանակ նույն ճանապարհով առաջացել են նաև մի շարք այլ կենտրոններ, ինչպիսիք են Երիզան, Աշտիշատը, Անի-Կամախը⁹:

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում քրմական դասի քաղաքական ու տնտեսական կշռի մասին մի շարք վկայություններ են պահպանվել Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու և Հովհան Մամիկոնյանի մոտ, ինչպես նաև մեզ հասած Արմավիրի և Գառնիի հունարեն արձանագրություններում: Այդ առնչությամբ որոշակի մի ակնարկություն կա նաև Պլուտարքոսի գրչին պատկանող Լուկուլլոսի կենսագրության մեջ: Ավելի շատ են Հայաստանին անմիջական հարևանության մեջ գտնվող երկրների քրմական դասին վերաբերող տվյալները, որոնց հեղինակը հիմնականում Ստրաբոնն է:

Այսպես, խոսելով Կապպադովկիայի Կոմանա տաճարային քաղաքի մասին, Ստրաբոնը վկայում է, որ «քաղաքի բնակիչները կատաոնացիներ են, որոնք, իբր ենթարկվում են թագավորին, բայց առավել հնազանդ են քրմին... Ընդհանրապես, թագավորից հետո քուրմը երկրորդ անձնավոր

ությունն է Կապպադովկիայում. մեծ մասամբ նույնիսկ թագավորներն ու քրմերը պատկանում են միևնույն տոհմին»¹⁰: Նման իրավիճակ է պատկերում դարձյալ Ստրաբոնը, խոսելով պոնտական Կոմանա քաղաքի մասին, որտեղ քուրմը «համարվում էր իր կարևորությամբ երկրորդ դեմքը թագավորից հետո»¹¹: Նույն դրությունն էր տիրում նաև Աղվանքում, որտեղ «քրմական պարտականությունները կատարում է թագավորից հետո ամենահարգված դեմքը»¹²:

Անկասկած, Հայաստանում ևս նույնպիսի սերտ փոխհարաբերություն կար թագավորի և քրմապետի միջև, ինչ վերոհիշյալ երկրներում: Դա ավելի քան պարզ երևում է Մովսես Խորենացու մի շարք վկայություններից: Այսպես, «Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շափրատայ ի պատերազմին, թողլով արու գառակ ամենահարուստ և շատահանձար լիր և բան զԱնուշատանն, որ Սոս անուանիր. քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արափանեկայ, որ յԱրմաիր»¹³: Մի այլ տեղ Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը «մեհեանս շինեալ, գեղքայր իր գերուագ քրմապետ կացուցանէր»¹⁴: Այնուհետև, պատմելով նույն Երվանդի ջախջախման մասին Արտաշեսի կողմից, պատմահայրը դարձյալ վկայում է, որ Արտաշեսի ապարապետ Սմբատ Բագրատունին թագավորի կարգադրությամբ կործանում է քրմապետ Երվազին՝ Երվանդի եղբորը, և նրա փոխարեն «ի վերայ բազմացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի...»¹⁵: Հետագա դեպքերի ընթացքը շարադրելիս, Խորենացին պատմում է նաև, որ Արտաշես թագավորը իր որդի Մաժանին «կարգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ»¹⁶: Խոսելով Վահագնի քրմերի մասին, որոնք իրենց համարում էին Վահագնի սե-

⁵ Н. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.-Л., 1956, էջ 17.

⁶ Հ. Մանուկյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները...

⁷ Г. Х. Саркисян, Тигранакерт, էջ 40.

⁸ Անդ, էջ 41.

⁹ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԴ.

¹⁰ Strabo, XII, 2, 3, (С. 535).

¹¹ Strabo, XII, 3, 32, (С. 557).

¹² Strabo, XI, 4, 7, (С. 503).

¹³ Մովսես Խորենացի, Ա, Ի.

¹⁴ Մովսես Խորենացի, Բ, Խ.

¹⁵ Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԸ.

¹⁶ Մովսես Խորենացի, Բ, ԾԳ.

ընդից, Խորենացին հաղորդում է, որ Վաղարշակ թագավորը նրանց է հանձնում քրմությունը «և կարգէ ընդ առաջին մախարարութիւնսն...»¹⁷:

Մեր այն ենթադրության օգտին, թե Հայաստանի քրմապետները նույնպես սերում էին թագավորական տոհմից կամ նույնիսկ իրենք թագավորներն էին լինում, խոսում է նաև Տակիտոսի վկայությունը այն մասին, որ հայ Արշակունիների հարստության հիմնադիր Տրդատ 1-ինը (մ. թ. 62—80 թթ.) միաժամանակ նաև քուրմ էր: Այսպես, հռոմայեցի մատենագիրը պատմում է, որ բանակցությունների ընթացքում, ի պատասխան կայսր Ներոնի պահանջին, որի համաձայն Հայաստանի գահի պարթևական թեկնածու Տրդատը պետք է Հռոմ ներկայանար արքայական թագը նրա ձեռքից ստանալու համար, պարթևական թագավոր Վաղարշը, Տերդատի ավագ եղբայրը, գրում է Ներոնին. «Տրդատը չէր հրաժարվի Հռոմ գալով թագն ընդունելուց, եթե նրան չարգելեին քրմական պաշտոնի պարտականությունները»¹⁸: Գրավոր աղբյուրների այս բոլոր տվյալները վկայում են հին Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում քրմական դասի ունեցած մեծ նշանակության մասին:

Փոքր Ասիայում և Հայաստանում հայտնաբերված վիմագրական նյութը մեզ իրավունք է տալիս պնդելու, որ քրմները հելլենիստական միապետությունների պետական գործերում խաղում էին նշանակալից դեր: Նշենք երկու օրինակ, մեկը Փոքր Ասիայից, մյուսը՝ Հայաստանից: Այսպես, Պեր-

գամոնի թագավորներ: Եվմենես 2-րդը և նրա հաջորդ Ատտալոս 2-րդը մ. թ. ա. 163—156 թթ. աշխույժ գործարար մակագրություն էին վարում Պեսինոնտում գտնվող Կյուբեյեի տաճարի քրմապետի, Ատտիսի հետ: Վիմական արձանագրությունների ձևով մեզ են հասել վերոհիշյալ թագավորների 7 նամակ, ուղղված Ատտիսին, որոնց բովանդակությունը վկայում է այն մասին, որ երկու կողմերը քննարկում են պետական կարևորագույն նշանակություն ունեցող գործեր¹⁹: Մագնեսիայի ճակատամարտից (մ. թ. ա. 190 թ.) և նրան հաջորդած Ապամեյայի պայմանագրից հետո Սելևկյանները դադարեցին փոքրասիական գործերում որևէ կարևոր դեր խաղալուց: Նրանց տեղը փորձում են գրավել Հռոմի նախկին դաշնակիցներ՝ Պերգամոնի թագավորներ Եվմենես 2-րդը և նրա գահակից ու հաջորդ Ատտալոս 2-րդը: Սակայն այդ ևս ձեռնադր չէր Հռոմին, որը օժանդակություն էր ցույց տալիս Պերգամոնի հակառակորդներին: Այսպես, Հռոմի ծերակույտը, ի հեճուկս Եվմենեսի շահերին, Փոյուգիայում հաստատված և Պերգամոնին թշնամացած գալլական ցեղերին շնորհեց ինքնավարություն նրանց նախկին տոհմական սահմաններում: Այնուամենայնիվ Պերգամոնի թագավորները չէին հրաժարվում Գալատիան ենթարկելու իրենց մտադրություններից և Եվմենես 2-րդը Կյուբեյեի տաճարի քուրմ Ատտիսի օգնությամբ, Հռոմի սենատից գաղտնի, շարունակում էր թշնամական գործունեությունը Գալատիայի դեմ: Ակներեվորեն Պերգամոնի տերերը մեծ հանդգնություն էին անում: Եթե ամենագոր Հռոմը տեղեկանար այդ գաղտնի բանակցությունների մասին, ապա պարզ է, որ շնորհակալություն չէր հայտնելու նրանց: Այս հանգամանքը մեզ համոզում է այն մեծ վստահության մասին, որ վայելում էր քուրմ Ատտիսը Պերգամոնի թագավորների մոտ, որոնք միասնաբար էին քննարկում պետական կարևորագույն գործեր:

¹⁷ Մովսես Խորենացի, Բ, Ը,

¹⁸ «Non recusaturum Tiridatem accipiendo diademati in urbem venire, nisi sacerdotii religione attineretur» (Tacit., Annal., XV, 24). Այս առթիվ Կ. Վ. Տրեվերը գրում է. «Ճակատախառն խոսքերից երևում է, որ մ. թ. 1-ին դ. Հայաստանում զեռեռ շարունակվում էր պահպանվել արքայի և քրմի ֆունկցիաների միակցությունը (որը պարզվում է նաև հայերեն համապատասխան տերմինների «արքայ» և «արդապետ» — մոտիկություն), մի երևույթ, որը Ֆ. Էնգելը նշել էր Հուստանի վերաբերյալ» (K. B. Treves, Очерки... էջ 62—63):

¹⁹ C. B. Welles, RC, 55—61.

Մի ուրիշ վկայագիր այն մասին, թե քուրմը գտնվում էր թագավորի հետ համարյա հավասար աստիճանում (նա իրեն անվանում է „βασιλευς“)։ մեզ հասել է Արմավիրից։ Խոսքը վերաբերում է Արմավիրում հայտնաբերված № 4 հունարեն արձանագրության (երկորդ քարի առաջին արձանագրությունը), որը Հ. Հ. Մանանդյանը դիտում է որպես Արմավիրի տաճարի քրմապետ Միթրասի նամակը Եբրոնտես թագավորին։ Արձանագրության մեջ հատկանշականն այն է, որ Միթրասն իրեն անվանում է թագավոր, ինչպես և Եբրոնտեսին, հանգամանք, որը վկայում է ոչ միայն նրա բարձր, տոհմիկ ծագման մասին, այլև այն մասին, որ նա թագավորի կողքին և նրա հետ միասին կարևոր դեր էր խաղում պետական գործերում²⁰։ Ա. Ի. Բոլտունովան²¹ այդ արձանագրությունը մեկնաբանում է որպես «հելլենիստական նամակի սովորական ձև»։ Դրանում նա անպայման իրավացի է, քանի որ դա իր ձևով շատ նման է թագավորների այն բազմաթիվ նամակներին, որոնք հայտնաբերվել են հելլենիստական Արևելքի երկրներում։ Սակայն չի կարելի համաձայնվել տվյալ արձանագրության 1—2 տողերի նրա առաջարկած ընթերցման հետ, որտեղ նա կարդում է Θ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΡ[ΤΑΞΙΑΣ] ու երկրորդ տողի ΜΑΔΟΕΙΡΩΝ և երրորդ տողի ΜΙΘΡΑΣ բառերը համարում է Արտաքսիասի անունը կամ տիտղոսը։ Իր եզրակացությունները պատճառաբանում է նրանով, որ «այդ ժամանակաշրջանում (Մեծ Հայքում Արտաշեսի թագավոր հռչակվելուց հետո—Ա. Կ.) Արտաքսիասի իշխանությունը... դեռևս աննշան էր, և հայկական ոչ բոլոր իշխանները, որոնք Արտաքսիասի նման, իրենք իրենց անվանում էին «թագավորներ»— βασιλευς, ենթակա էին իրեն...։ Նման պայմաններում նրա դիմումը ինչ-որ Եբրոնտի, որպես թագավորի, հավասարը հավասարին, ամեն տեսակի բարեմադրություն-

²⁰ Հմմտ. Հ. Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946։

²¹ А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, *Арм. филол. сб.* 1942, № 1—2։

ներով, դառնում է լրիվ հասկանալի»²²։ Դեռևս Հ. Հ. Մանանդյանն իր ժամանակին իրավացի կերպով նշել է այդպիսի վերծանման ոչ ճիշտ լինելը և առաջարկել է այդ տողերը կարդալ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΡΜΑ(Δ)ΟΕΙΡΩΝ ΜΙΘΡΑΣ²³։

Ա. Ի. Բոլտունովայի առաջարկած վերծանումը և մեկնաբանությունը մենք համարում ենք ոչ ճիշտ երկու պատճառով։ 1) Քարի վրա արձանագրությունը գրվում է մոտավորապես քառանկյուն տարածություն և առաջին տողում վերջին ΑΡ տառերից հետո տողը ևս 6 տառով լրացնելը և ΑΡΤΑΞΙΑΣ կարդալը այն դարձնում է շատ երկար և շատ է դուրս բերում քառանկյան սահմաններից։ Բացի այդ, քարի վրա ΑΡ տառերից հետո չի նկատվում և ոչ մի վնասվածք կամ ջարդվածք, իսկ ենթադրել այնտեղ կրճատում, հապավում, բոլորովին անմիտ է, քանի որ արձանագրության մեջ կրճատել թագավորի անունը անթույլատրելի կլիներ։ Այստեղ տողադարձը ակներև է, այնպես, որ բառի շարունակությունը մենք պարտավոր ենք կարդալ հաջորդ երկրորդ տողում, որով կստացվի ΑΡΜΑΔΟΕΙΡΩΝ։ Նկատենք, որ հենց նույն այս արձանագրության մեջ երեք անգամ ևս (6, 7 և 8 տողերում) բառերի վերջին կեսը փոխադրված է հաջորդ տողերին (ΕΓ-ΓΟΝΑ. ΥΓΙΑΙ-ΝΩΝ, ΒΑΣΙΛΕΙ-ΑΝ)։ 2) Արտաքսիաս-Արտաշեսը ոչ մի կերպ չէր կարող հատուկ ուղերձով «ամեն տեսակ բարիք» մաղթել Երվանդին, քանի որ ինքը վերջինիս մահացու թշնամին էր և վերջին հաշվով կործանեց սրան²⁴։

²² А. И. Болтунова, *նշված աշխ.*, էջ 50—51։

²³ Հ. Հ. Մանանդյան, *նշված աշխ.*, էջ 19։ Հ. Մանանդյանը ΑΡΜΑ(Δ)ΟΕΙΡΩΝ բառի Δ տառը առաջարկում է կարդալ F, սակայն Գ. Մ. Սարգսյանը ցույց է տալիս, որ բարի վրա պարզ երևում է Δ տառը և առաջարկում՝ փոքրգրովի թույլ տված սխալ տեսնելով այստեղ (հմմտ. К. В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 136), վերականգնել Y տառը և կարդալ 'Αρχαροειρωα, հիմք ունենալով Պտղոմեոսի մոտ (V, 12, 5) տեղ գտած 'Αρχαροειρωα գրությունը։

²⁴ Մովսես Խորենացի, Բ, 102։ Հմմտ. նաև Strabo, XI, 14։

Հիմնվելով Ա. Ի. Բոլտունովայի այս կասկածելի վեր-
ծանման վրա, Ա. Գ. Բոկչանինը ենթադրում է, որ այս ար-
ձանագրության մեջ հիշատակված Եբրոնտը հանդիսանում
էր Կոլիսիդայի թագավոր, որի հետ Արտաքսիասը «մտավ
քաղաքական սերտ հարաբերության մեջ»²⁵։ Արձանագրու-
թյան վերծանման շուրջ այս դիտողություններից հետո Բոկ-
չանինի ենթադրությունը դառնում է անհիմն։

Մեզ թվում է, թե շատ է անորոշ Կ. Վ. Տրեվերի հայտ-
նած ենթադրությունը։ Իր արժեքավոր աշխատության մեջ նա
գրում է. «Թեպետ № 4 արձանագրության թերատության
պատճառով չի հաջողվում որոշել դրա ընթերցումը և տալ
իմաստավորված թարգմանությունը, այնուամենայնիվ լիովին
թույլատրելի է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում դարձյալ գու-
շակության նպատակով կարող էր բերված լինել հատված
ինչ որ ուղերձից, որը մտնում էր այդ ժամանակներում հան-
րաժանող գրական որևէ մի ստեղծագործության մեջ, որում
ի միջի այլոց, հանդիպում է նախագուշակում բարեհաջող
թագավորության մասին և քաջատոջության մատթանք»²⁶։

Այսպիսի աղոտ և անորոշ պատկերացումը, մեր կարծի-
քով, հետևանքն է այն բանի, որ Կ. Վ. Տրեվերը Արմավիրի
բոլոր արձանագրություններում ցանկանում է տեսնել սուկ
Արմավիրի մեհյանի պատգամախոսի գուշակումը։

Այս արձանագրությունը հասկանալուն որոշ չափով կա-
րող է օգնել նրա համեմատումը 1945 թ. Գառնիում հայտնա-
բերված և մի շարք անգամներ սովետական գիտնականների
կողմից մեկնաբանված Տրդատ թագավորի արձանագրության
հետ²⁷։ Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է Արմավիրի № 4

արձանագրության մեջ հիշատակված ΜΙΘΡΑΣ անունը հա-
մարել Գառնիի արձանագրության ΗΑΙΟΣ անվան հետ։ Ինչ-
պես հայտնի է, Միթրաս անվան տակ պաշտված աստվա-
ծությունը նույնացվել է Ապոլոն-Արևի հետ (ΗΑΙΟΣ նշանա-
կում է «արև»)։ Այս բանի փայլուն ապացույցը մենք գտնում
ենք Կոմագենեի Անտիոքոս թագավորի Նեմրոդ-դադի
հայտնի հուշարձանում, որտեղ միևնույն աստվածությունը
կոչված է ΑΠΟΛΛΩΝ ΜΙΘΡΑΣ ΗΑΙΟΣ ΕΡΜΗΣ²⁸։ Մյուս
կողմից, հայկական Տիր (այստեղից էլ Տրդատ անունը)
աստվածը նմանապես նույնացվել է Ապոլոնի հետ։

Գառնիի արձանագրությունն սկսվում է թագավորի տիտ-
ղոսով, որի առաջին բառը պահպանվել է անվնաս, իսկ երկ-
րորդը՝ վերևից վնասված լինելով հանդերձ, կարդացվում է
առանց մեծ դժվարության։ Ուստի բոլոր հրատարակողները
ճիշտ կերպով այն կարդացել են՝ ΗΑΙΟΣ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ։ Սա-
կայն, ճիշտ ընթերցելով հանդերձ, նրանք, մեզ թվում է, չեն
կարողացել ճիշտ մեկնաբանել ΗΑΙΟΣ բառը։ Ստ. Լիսից-
յանը այն թարգմանել է պարզապես «արև»²⁹։ Հ. Մանանդ-
յանը արձանագրության իր առաջին ընթերցման ժամանակ
ΗΑΙΟΣ բառը հնարավոր էր համարել նույնացնել լատի-
նական Aelius անձնանվան հետ, ենթադրելով, որ Տրդատը
(իր կարծիքով դա Տրդատ 3-րդն է) այս անունը կարող էր
ստացած լինել Հռոմում եղած ժամանակ³⁰։ Ա. Աբրա-

²⁵ А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим, ч. I, М., 1960, էջ 224.

²⁶ К. В. Тревер, *Նշված աշխ.*, էջ 137:

²⁷ Ս. Տ. Լիսիցյան, «Ս. Հայաստան» թերթ, 23—9—1945 և «Ком-
мунист» թերթ 30—9—1945; Հ. Մանանդյան, Գառնիի հուշարձան՝ ար-
ձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժա-
մանակը, Երևան, 1946: Ա. Ա. Աբրահամյան, Գառնիի հուշարձան՝ ար-

ձանագրությունը, «Էջմիածին», 1947, մարտ-ապրիլ: Я. А. Манандян, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, 1951, № 4: Б. Н. Аракелян, Гарни I, Ере-
ван, 1951: К. В. Тревер, *Նշված աշխ.*, էջ 174—211: Գ. Սարգսյան
Գառնիի հուշարձան արձանագրության շուրջը, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ,
1956, № 3: Հ. Բաբրիկյան, Գառնիի հուշարձան արձանագրությունը և
Մ. Խորենացին, ՊԲՀ, 1865, № 3, էջ 229—234: Ս. Կրկյաշարյան, Եվս
մի անգամ Գառնիի հուշարձան արձանագրության մասին, ՊԲՀ, 1965,
№ 3, էջ 235—238:

²⁸ Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und
Nordsyrien, Berlin, 1890, էջ 273:

²⁹ «Սովետական Հայաստան» թերթ, 23 սեպտեմբերի, 1945:

³⁰ Հ. Մանանդյան, Գառնիի հուշարձան արձանագրությունը, էջ 5—16:

համյանն այն թարգմանել է որպես թագավորի անվան ածական՝ «արեգակնափայլ»³¹: Կ. Վ. Տրեվերը այն համարում է ուղղակի արձանագրության սկզբում դրված աստծու հիշատակում³², իսկ Գ. Սարգսյանը ՀԱԻՕՏ -ի հիշատակումը հնարավոր է համարում «կապել թագավորի և դինաստիայի այն պաշտամունքի հետ, որն ընդունված էր հին Հայաստանում հարևան հելլենիստական երկրների օրինակով»³³: Ստ. Լիսիցյանը, Ա. Արրահամյանը, Կ. Տրեվերը, Բ. Առաքելյանը³⁴, Գ. Սարգսյանը իրավամբ գտնում են, որ այս արձանագրությունը վերաբերում է Տրդատ Ա-ին: Այսպիսի ելակետը հեշտացնում է ՀԱԻՕՏ բառի բացատրությունը: 1951 թ. Հ. Մանանդյանը կրկին անդրադառնալով Գառնիի արձանագրությանը, որոշ չափով վերանայեց իր տեսակետը առաջին տողի վերաբերյալ, առանց սակայն հրաժարվելու իր այն կարծիքից, որ արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ 3-րդին: Նա հրաժարվեց ՀԱԻՕՏ բառը հոռոմեական Aelius անվան հետ նույնացնելուց: Վերջին հետազոտությունները մի հետաքրքիր փաստ են պարզել այն մասին, թե Տրդատն ունեցել է Տիրան-Տրդատ երկակի անունը³⁵: Սրանից Հ. Մանանդյանը հետևցնում է, որ արձանագրության ՀԱԻՕՏ բառը Տիրան անվան հունարեն թարգմանությունն է³⁶: Հ. Մանանդյանը այս հետաքրքիր և միանգամայն ընդունելի եզրակացությունն անելով հարցը լուծված է համարում: Մենք կարծում ենք, որ նրա այս ենթադրությունը բանալի է Արմավիրի՝ վերևում մեր քննարկած արձանա-

գրության ընձեռած տվյալներով ՀԱԻՕՏ բառի առեղծվածը լուծելու համար: Արմավիրի արձանագրության մեջ քրմապետ-թագավորը կոչվում է ΜΙΘΡΑΣ այն է՝ արևի աստվածության անունով, իսկ Գառնիի արձանագրության մեջ Տրդատ թագավորը, որը, ինչպես տեսանք Տակիտոսի վկայությունից, միաժամանակ քուրմ էր, իրեն անվանում է ՀԱԻՕՏ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ: Մնում է ենթադրել, որ ՀԱԻՕՏ դա նրա տիտղոսն է կամ հավելյալ անունը իբրև քրմի, իսկ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ նրա անձնական թագավորական անունը:

Վերևում հիշատակված վիմագրական նյութի տվյալները և Խորենացու վկայությունները մեզ հիմքեր են տալիս պնդելու, որ քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և Կապպադովկիայում և հարևան մյուս երկրներում³⁷, երկրորդ դեմքն էր թագավորից հետո, երբեմն քրմապետի պարտականությունները նույնիսկ միահյուսվում էին թագավորի պարտականություններին և միևնույն անձը հանդիսանում էր միաժամանակ թագավոր և քրմապետ, ինչպես այդ պարզվում է Գառնիի հունարեն արձանագրությունից:

Ինչի՞ վրա էր հիմնված եղել քրմերի այդպիսի բարձր դիրքը հին Հայաստանի հասարակության մեջ: Հասարակական հարաբերությունների հիմքում միշտ ընկած են տնտեսական հարաբերությունները տարբեր դասակարգերի միջև: Հայաստանում քրմերի բարձր դիրքը և հեղինակությունը հիմնված էր բացի գաղափարական նշանակությունից, նաև տաճարների և տաճարային տնտեսությունների տնտեսական հզորության վրա³⁸: Մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում տաճարների հարստությունը բաղկացած էր հողային ընդարձակ տիրույթներից և այդ հողերի վրա բնակեցված և դրանց վրա աշխատող շահագործվող տաճարային ստրուկ-

³¹ Ա. Աբրահամյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, էջ 67:

³² К. В. Тревер, Очерки..., էջ 205:

³³ Գ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, էջ 48, ծան. 2: Նույնի, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 58—59:

³⁴ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, էջ 64 և հաջ.

³⁵ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վերաբերյալ Փավստոս Բուզանդի, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, 1947, № 6 և 7:

³⁶ Я. А. Манандян, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, 1951, № 4, էջ 13:

³⁷ Strabo, XII. 2, 3 (C. 535): XI, 4, 7 (C. 503): XII, 3, 32 (C. 557):

³⁸ Հայաստանի տաճարային տնտեսությունների մասին տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении М. 1959.

Ծառաներից (*ισοδόξοι*): Այդ մասին ոչ քիչ վկայություններ են հաղորդում մեր աղբյուրները: Այսպես, Մովսես Խորենացին պատմում է, թե Երվանդ Վերջինի դեմ Արտաշեսի տարած հաղթանակից և Երվանդի եղբոր՝ քրմապետ Երվազի սպանությունից հետո սպարապետ Սմբատ Բագրատունին « ասար առեալ զգանձսն Երուզալ, և ծառայս անձինս հինգ հարկեր, մա և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից, բերէ Արտաշեսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուզալ»³⁹. Բայց այս ոչ թե շահագործվող ծառաների, հողագործների ազատագրումն էր շահագործումից, այլ սոսկ մի տիրոջ գերիշխանությունից մյուսի գերիշխանության տակ անցնելը: Նախկինում քրմապետին պատկանող տաճարական հողերի վրա աշխատողներն այժմ տարվում են աշխատելու սպարապետին պատկանող հողերի վրա: Պատմահայրը ուղղակի նշում է. «Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուզալ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն»⁴⁰:

Հայաստանում տաճարների տնտեսական հզորությունը և դրա հետ միասին նրանց քաղաքական ազդեցությունը, հավանաբար, անելով սկսեց հասնել թագավորական իշխանության համար վտանգավոր չափերի: Ըստ երևույթին տաճարների և նրանց սպասարկողների, քրմերի հետագա հզորացումը կանխելու նպատակով Երվանդը երկրի կրոնական կենտրոնը Արմավիրից փոխադրում է ոչ թե իր նոր կառուցած Երվանդաշատ մայրաքաղաքը, այլ Բագարան: «Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր,—գրում է Խորենացին,—և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմարայ ուրոյն ի կոոցն. զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի ի գալն և ի գոհել անդ աշխարհի, ոչ զգոշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսա զհիսիսում՝ նման իւր քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վե-

րայ գետոյն Ախուրեմայ, և անուանեաց Բագարան, այսինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազմացն. և փոխեաց անդր զամենայն զկոտսն որ յԱրմարի: Եւ մեհեանս շինեալ, զեղբայր իւր զԵրուզալ քրմապետ կացուցանէր»⁴¹:

Վերևում մենք նշեցինք, որ քրմապետին պատկանող հողերի վրա ապրելիս և աշխատելիս են եղել ոչ թե ազատ մարդիկ, այլ ծառաներ, որոնց, որպես սեփականություն, տերը կարող էր տեղափոխել և բնակեցնել այս կամ այն վայրը: Այսպիսի վիճակ էր տիրում նաև Հայաստանի հարեւան երկրներում, հատկապես Կապպադովկիայի Կոմանա և Մորիմենա տաճարային քաղաքներում, ինչպես նաև Պոնտական Կոմանայում: Այդ մասին մեզ ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում ականատես Ստրաբոնը: Այսպես, Կապպադովկիայի Կոմանա քաղաքի մասին, որտեղ գտնվում էր Մա դիցուհու հայտնի տաճարը, նա գրում է. «...քուրմք տերն է տաճարի և տաճարային ծառաների (*ὁ δὲ τῶν θ' ἱεροῦ κόριός, ἐστὶ καὶ τῶν ἱεροδούλων*), որոնք մեր այնտեղ կատարած այցելության ժամանակ ալելի քան վեց հազար էին, կամայք և տղամարդիկ միասին: Տաճարին կից կա ընդարձակ հողամաս, որի եկամուտներից օգտվում է քուրմը»⁴²:

Մորիմենա քաղաքի մասին Ստրաբոնը գրում է, թե այնտեղ «գտնվում է Վենապան Զևսի տաճարը, որն ունի մոտավորապես երեք հազար տաճարային ծառաների համար բնակատեղի (*ἱεροδούλων κατοικίαν ἔχον τρισχιλίων σχεδόν τι*) և բարեբեր տաճարային հողամաս, որը քրմին տալիս է տարեկան 15 տաղանդի եկամուտ»⁴³: Մոտավորապես նույն պատկերն է նկարում Ստրաբոնը, խոսելով Պոնտական Կոմանա քաղաքի մասին⁴⁴:

Մի այլ տեղ Ստրաբոնը խոսելով Զելե քաղաքի մասին, որը գտնվում էր իր ծննդավայր Ամասիա քաղաքի մոտ, նշում է

³⁹ Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԷ.

⁴² Strabo, XII, 2, 3 (C. 535).

⁴³ Strabo, XII, 2, 5 (C. 537).

⁴⁴ Strabo, XII, 3, 32 (C. 557).

³⁹ Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԷ.

⁴⁰ Նույն տեղում:

է, թե այնտեղ կառուցվել է Ամահիտ դիցուհու տաճարը, որին մեծարում են նաև հայերը, թե տաճարային ծառաների թիվը և քրմերի վայելած հարգանքը և պատիվը թագավորի կողմից նույնպիսին է, ինչպիսին ինքը նկարագրել է հայերի մոտ Ամահիտի պաշտամունքի մասին խոսելիս: Այնուհետև նա ավելացնում է, թե պարսից արքաները «հնում Ջելեն համարում էին ոչ թե քաղաք, այլ պարսկական աստվածների արքավայր: Քուրմը տերն էր ամեն ինչի: Այն բնակեցված էր բազմաթիվ տաճարային ծառաներով և քուրմը շատ հարուստ էր: Սրբավայրի շրջապատում կար ոչ քիչ սրբազան հող, որը պատկանում էր քրմին»⁴⁵:

Նմանօրինակ դրություն էր տիրում նաև Հայկական լեռնաշխարհից հյուսիս-արևելք ընկած երկրներում: Այսպես, խոսելով Ադվանքում բնակվող ցեղերի մասին, Ստրաբոնը դարձյալ գրում է, թե «ներանք իբրև աստվածների պաշտում են Արևը, Ջևսին և Լուսինը, բոլորից առավել Լուսինը: Սրա տաճարը գտնվում է Իբերիայից ոչ հեռու: Քրմական պարտավորությունները կատարում է ամենահեղինակավոր անձը թագավորից հետո: Նա կանգնած է սրբազան հողի գլուխ, որը ընդարձակ է և լավ բնակեցված, ինչպես նաև գլխավորում է տաճարային ծառաներին»⁴⁶:

Իբերիայի բնակչության չորս դասի (τέτταρα γένη) բաժանված լինելու մասին Ստրաբոնի հայտնի հաղորդումից⁴⁷ պարզվում է, որ Իբերիայում ևս քրմական դասը խոշոր դեր է ունեցել երկրի քաղաքական կյանքում: Ստրաբոնի ժամանակ եթե այդպիսին էր դրությունը Հայաստանին սահմանակից երկրներում, ապա ոչ մի հիմք չունենք կասկածելու Հայաստանում ևս համանման հարաբերությունների գոյության մասին:

⁴⁵ Strabo, XII, 3, 37 (C. 559). *Տաճարային հողերի վրա աշխատող անմիջական արտադրողների մասին մանրամասն տե՛ս* A. Г. Перухан-ян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, գլուխ երրորդ:

⁴⁶ Strabo, XI, 4, 7 (C. 503).

⁴⁷ Strabo, XI, 3, 6.

Սկզբնաղբյուրների վկայություններից կարելի է նետեցնել, թե ինչպես Փոքր Ասիայի երկրներում, այնպես էլ հին Հայաստանում, որոշակի համերաշխություն կար թագավորական իշխանության և քրմական դասի միջև: Դրա յուրատեսակ արտահայտությունը մենք տեսնում ենք Մորիմենա քաղաքում գտնվող Ջևսի տաճարի քրմի մասին Ստրաբոնի այն հաղորդման մեջ, թե «այս քուրմը ցկյանս է (δία βίου), ինչպես և Կոմանայի քուրմը»⁴⁸: Հետևաբար, ինչպես ցկյանս էր թագավորի իշխանությունը, այնպես էլ ցկյանս էր քրմական պաշտոնը: Հավանական է, որ թագավորը իրավունք է ունեցել խախտելու այդ կարգը և զրկելու քրմերին իրենց պաշտոնից: Համենայն դեպս, մեզ հայտնի է Խորենացու մատյանում եղած մի վկայություն, որի համաձայն Տիգրան թագավորը «ցատուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր չիրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի, զառաքեալն ի նորին հօրէ՝ ընկեմո զնոսա ի քրմութենէն, և զգեղն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան»⁴⁹:

Սակայն թագավորները, շահագրգռված լինելով քրմության օժանդակությունը վայելելու խնդրով, ընդհանուր առմամբ խիստ քարյացական քաղաքականություն էին տանում նրա նկատմամբ: Դրա կարևոր արտահայտություններից մեկն այն առատ նվիրատվություններն էին, որոնք ստանում էին տաճարները: Քրմերի ձեռքում և տաճարներում ժամանակի ընթացքում կուտակվում էր մեծ հարստություն տաճարներին կատարված ինչպես հողային, այնպես և նյութական նվիրատվությունների միջոցով⁵⁰:

⁴⁸ Strabo, XII, 2, 5 (C. 537).

⁴⁹ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԴ:

⁵⁰ Տաճարների հարստությունը հաճախ դալթակեցնում էր թագավորներին և նրանք փորձում էին այդ զանձերը կողոպտելով լցնել իրենց դատարկված արքունի զանձարանը (հմտ. Diodor., XXVIII, 3: XXIX, 5: Strabo, XVI, որտեղ խոսվում է Էլիմայիսում խոշոր տաճարի զանձերը հափշտակելու ուղղությամբ Անտիոքոս IV-ի կատարած անհաջող փորձի մասին, որի համար էլ թագավորը հատուցեց իր կյանքով):

Հողային նվիրատվություններ կարող էր անել նա, ով սեփականատերն էր սյդ հողերի և իրավունք ուներ սգատորեն, ըստ իր հայեցողության, տնօրինել դրանք: Իսկ այդպիսի անձնավորություն բոլորից առաջ հանդիսանում էր ինքը՝ թագավորը: Դրա պատճառով էլ տաճարներին (ինչպես և առանձին մարդկանց) նվիրատվություններ անում էին թագավորները: Այդպիսի փաստեր արձանագրված են Փոքր Ասիայի հելլենիստական թագավորների՝ քաղաքներին ուղղված համակներում: Այսպես, Պերգամոնի թագավորներից մեկը (հավանաբար Ատտալոս 2-րդը) Իլիոն քաղաքին հղած իր համակում հիշատակում է անասունների և հողային որոշ տարածության նվիրաբերման մասին Աթենաս դիցուհուն: Այստեղ հետաքրքրական է նշել, որ անասունների հետ միասին, դրանք խնամելու համար, թագավորն ուղարկում է նաև հոտաղներին (βοσκάλους)⁵¹, որոնք տաճարի տնտեսության մեջ, հավանաբար, դառնալու էին տաճարային ծառաներ, հիերոդոլներ: Մ. թ. ա. երկրորդ դարի վերջերին թագավորած Անտիոքոսներից մեկին վերագրվող մի սյլ համակ, ուղղված բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի, վերաբերում է Բայտոկայեղում գտնվող Զևսի տաճարին (Διὸς Βαιτοκίης) արված նվիրատվություններին: Այդ համակում հաղորդվում է այն մասին, որ թագավորը ետ է վերադարձնում տաճարին այն հողերը, որ Սելևկյան թագավորները իրենց տիրապետության առաջին շրջանում վերցրել էին տաճարից և պարզել իբրև *δωρεά* մակեդոնացի ծառայող Դեմետրիոսին⁵²: Հելլենիստական աշխարհի թագավորները տաճարներին և դրանց սպասարկողներին, քրմերին, նվիրում էին ոչ միայն հողային տիրույթներ, այլև ուրիշ ունեցվածք, շարժական և անշարժ: Այսպես, հելլենիստական թագավորի (հավանաբար Ատտալոս 1-ին) համակը քրմական պաշտոնի հաստատման պայմանների մասին, ուղղված մի պաշտոնյայի, հավաստում է, թե քուրմը պետք է իբր նվիրատվու-

⁵¹ C. B. Welles, RC, 62.

⁵² C. B. Welles, RC, 70.

թյուն և լրացուցիչ վարձ ստանա գոհաբերվող անասունների մորթին և զիստը, ինչպես նաև արհեստանոցների եկամուտը, որոնք թագավորը նվիրել է տաճարին⁵³:

Հելլենիստական թագավորի կողմից սրբատեղիներին արված հողային նվիրատվությունների մասին անձեռնի վկայություններ կան Կոմմագենեի Նեմրոդ լեռան հսկանի մեծ արձանագրությունում, որտեղ այդ ոչ մեծ թագավորության գահակալ Անտիոքոս 1-ինը պատմում է աստվածների, հերոս նախնիների և իրեն՝ թագավորի պաշտամունքի կազմակերպման մասին: Այդ սրբավայրը սպասարկելու համար հաստատված էին քրմեր և տաճարային ստրուկներ (*ιερόδοιοι*): Սրբավայրը տնտեսապես ապահովելու համար թագավորը տաճարին նվիրել էր «բավարար քանակությամբ հողեր և դրանից ստացվող կալուն եկամուտ» (*χώραν τε ἰκανὴν καὶ προσόδους ἐξ αὐτῆς ἀκινήτους*)⁵⁴:

Այս կապակցությամբ չի կարելի ուշադրություն չդարձնել մի ուրիշ համակի վրա ևս, որը հասցեագրել է Սելևկոս 1-ինը Միլետ քաղաքին, որով հաղորդում է Դիոֆանեսի Ապոլոնի տաճարին իր ուղարկած թանկարժեք նվերների մասին: Նամակին կցված է հետաքրքիր ցուցակ, որում մանրամասն թվարկված են Սելևկոսի ուղարկած նվերները Ապոլոնի տաճարին. զանազան ոսկե և արծաթե սպասներ, 12628 դրախմա 3 օբոլա ընդհանուր արժողությամբ, 10 տաղանդ անուշահոտ յուղ, 1000 ոչխար, 12 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն (թփ) և այլն⁵⁵:

Կարծում ենք, որ այս համակների և Արմավիրի № 3 հունարեն արձանագրության համադրումը որոշ չափով հնարավորություն կտա պարզելու վերջինիս բնույթը: Ս. Ի. Բրյ-

⁵³ «...λαμβάνετω τῶν προσμένων τέρα τὸ δέσμα καὶ πωλεῖν καὶ τῶν ἐργαστηρίων ὧν ἀνατίθηκα τὴν πρόσδορον» (C. B. Welles, RC, 24).

⁵⁴ K. Humann und O. Puchstein. Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890, էջ 265.

⁵⁵ C. B. Welles, RC, 5.

տունովան հետևյալ կերպ է ընթերցում այդ արձանագրությունը.

τέτταρες
ἵπποι τὸ ζεύγος
ἑξήχαρμι [δύς]
πινάχιον εἰς
Πηλαγιδόο[ς]

և այն համարում է Արմավիրի տաճարին արված նվիրաբերությունների թվարկում և թարգմանում է հետևյալ կերպ. «2որս ձի, կառք, որ նվիրաբերել է Եվթիքարմիդեսը և ոչ մեծ մի պատկեր, որը նվիրաբերել է Պելամիդեսը»⁵⁶: Իսկ Կ. Վ. Տրեվերը, հիմնվելով ակադ. Յա. Ի. Սմիռնովի այս արձանագրության մասին թողած ձեռագիր մեկնաբանությունների վրա, առաջարկում է կարդալ՝

τέτταρες
ἵπποι τὸ ζεύγος
εἰς τὸ Χάρις,
πινάχιον εἰς(μει)
Πηλαγιδόο(υ)

և տալիս է հետևյալ, առաջինից բոլորովին տարբեր թարգմանությունը. «2որս ձի (և) կառք (նվիրված) Հարմային, տախտակն եմ Պելամիդեսի»⁵⁷: Ակադ. Յա. Ի. Սմիռնովը և նրան հետևելով Կ. Վ. Տրեվերը ենթադրում են, որ այս արձանագրությունը ևս, Արմավիրի մյուս արձանագրությունների մեծ, նվիրաբերական բնույթ ունի կամ թե հատված է գրական ինչ-որ երկից⁵⁸:

Այնուամենայնիվ, ավելի ընդունելի ենք համարում Ա. Ի. Բոլտունովայի՝ արձանագրության բառերը իրենց ուղիղ իմաստով վերցնելը: Օրինական հարց է ծագում. ինչո՞ւ ար-

ձանագրության բառերի մեջ փնտրել խորհրդանշական կամ փոխաբերական իմաստ, ինչպես այդ անում են Յա. Ի. Սմիռնովը և Կ. Վ. Տրեվերը, այն ժամանակ, երբ այդ նույն բառերը ուղիղ իմաստով վերցնելը լիովին բանական է և չի հակասում պատմական իրականությանը: Տվյալ արձանագրության ընդհանուր իմաստը հետևյալն է. ինչ-որ Եվթիքարմիդես նվիրաբերում է տաճարին չորս ձի և կառք, իսկ ոմն Պելամիդես՝

Այս ոչ մեծ արձանագրության առաջին մասի բնույթի վերաբերյալ կարելի է երեք ենթադրություն անել: Առաջինը բխում է դարձյալ Ստրաբոնի մեզ հայտնի այն վկայությունից, թե Հայաստանը հնուց ի վեր հայրուստ է եղել ձիաբուծության համար հարմար արտադրյալներով (ἵπποβοτός)⁵⁹: Այնուհետև նա հաղորդում է, որ Հայաստանի սատրապը ամեն տարի պարսից արքային ողարկում է 20000 մտրով՝ Միհրական տոների համար (τοῖς Μιθρακινού): Վերևում մենք նկատեցինք, որ Արմավիրի № 4 արձանագրության մեջ որպես Արմավիրի տաճարի քրմապետի մականուն կամ տիտղոս հիշատակվում է ΜΙΘΡΑΣ անունը: Ամենայն հավանականությամբ Արմավիրի տաճարը նվիրված էր Միթրաս-Միհրին և դրանում Միհրի պաշտամունքը մեծ տեղ էր գրավում: Ուստի լիովին բնական է ենթադրել, որ արձանագրության մեջ հիշատակված չորս ձիերը նվիրել էին տաճարին, Միհրի տոնակատարությանը զոհաբերելու համար: Սակայն, այս դեպքում անբացատրելի է մնում ձիերի հետ կառքի նվիրաբերումը: Ուստի բացառված չէ նաև երկրորդ ենթադրությունը, որ չորս ձիերը և կառքը նվիրաբերված էին տաճարային տնտեսության մեջ օգտագործելու համար: Հնարավոր է նաև մի երրորդ ենթադրություն, որ այս փոքր արձանագրությունը եղել է տաճարային տնտեսության ունեցվածքի գույքագրության ցուցակի մի հատված: Այնուամենայնիվ, այս դեպքում ևս Եվթիքարմիդեսը և Պելամիդեսը մնում են թվարկված

⁵⁶ А. И. Болтунова, *Узված աշխ.*, էջ 42:

⁵⁷ К. В. Тревер, *Узված աշխ.*, էջ 132:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 132 և 156:

⁵⁹ Strabo, XI, 13, 7 (C. 525): XI, 14, 9 (C. 530): *Հմմտ. Նաև Xenoph., Anab., IV, 5,24.*

իրերի նվիրաբերողները: Ինչ վերաբերում է արձանագրության երկրորդ մասում հիշատակված *πινάκισον* բառին, ապա այս դեպքում առավել ընդունելի է այդ բառի նշանակությունը ոչ թե որպես տախտակ (Վ. Տրեվեր) կամ ոչ մեծ նկար (Ա. Բոլտոնովա), այլ որպես մատուցարան, պնակ:

Հին պատմության մասնագետներին հայտնի են աստվածներին պնակներ նվիրաբերելու բազմաթիվ դեպքեր: Մենք կառնանախակվենք մեզ ավելի մոտիկ երկու օրինակ բերելով հին հունական Միրմեկիոն (Պանոփկապեյոնի մոտ) քաղաքավայրի վերջին պեղումների նյութերից: Այստեղ դեռևս 1958 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է մ. թ. ա. 5-րդ դարի վերջին պատկանող սևաներկ պնակի խոշոր մի բեկոր, որի վրա կա Կյուբելե դիցունու նարված հետևյալ նվիրաբերումը. *(ἀ)νέθηκεν τῷ Μυρμιεκίῳ* (ենթադրվում է աստվածների կամ Փյուդիական Մոր) *δ(ῶρον)* «նվիրեց (աստվածների կամ փյուդիական) Մորը (վեր)»: Այս գրաֆիտից անմիջապես ներքև խզմված են եւ KI տառերը, որոնք, Վ. Ֆ. Գալոուկիչի կարծիքով, հնարավոր է, որ իրենցից ներկայացնում են դիցունու նվիրաբերություն անող անձնավորության անվան առաջին տառերը⁶⁰: Նույն տիպի գրաֆիտիով մի պնակ հայտնաբերվեց մեր կողմից Միրմեկիոնում 1961 թ. 136 քառակուսու պեղումների ժամանակ: 4-րդ դարին պատկանող սևաներկ այդ պնակի արտաքին երեսին գրված են հետևյալ խոսքերը. *Ἡρακλὲς ἀνέθηκε(ν) ἀρχοντος Σπάρτοκου* Հերակլոսը նվիրեց արքունու Սպարտոկի ժամանակ: Այս նյութերի համադրումից հետո մեզ խիստ հավանական է թվում, որ Արմավիրի արձանագրության մեջ խոսվում է ոմն Պելամիդեսի մասին, որը մի պնակ է նվիրաբերել տաճարին կամ աստծուն:

⁶⁰ В. Ф. Гайдукевич, К. Михайловский, Мирмекский в свете советско-польских исследований, 1956—1958 гг., сб. статей в честь проф. М. И. Артамонова, Исследования по археологии СССР, Л. 1961, էջ 135—136:

Փոքր Ասիայում եւ, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, տաճարներն ունեին հողային ընդարձակ տիրույթներ: Խոսելով Կապպադոկիայի Կոմանա քաղաքում գտնվող Մա դիցունու տաճարի մասին, Ստրաբոնը գրում է, որ տաճարին կից կա մեծ հողակտոր⁶¹: Այնուհետև նույն աշխարհագետը մատնանշում է, որ Վենապյան Զեսի տաճարին առընթեր, Մորիմենա քաղաքում «կա... բարեբեր սրբազան հողամաս»⁶², իսկ Աղվանքում քուրմը «կանգնած է ընդարձակ և լավ բնակեցված սրբազան հողի գլուխ»⁶³: Անկասկած նույն դրությունը պետք է եղած լիներ Հայաստանում: Ագաթանգեղոսի մի շարք վկայությունները խոսում են մեր այս ենթադրության օգտին: Ագաթանգեղոսը շարադրում է Հայաստանի պատմությունը Տրդատ 3-րդ Մեծի թագավորության տարիներին, Հայաստանում քրիստոնեության պաշտոնական կրոն հայտարարվելը, ինչպես նաև Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունն ու քարոզը: Իր պատմության սկզբում Ագաթանգեղոսը հաղորդում է, որ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակից հետո Տրդատ Մեծի հայրը, Հայաստանի Խոսրով թագավորը, վերադարձավ հարուստ ավարով, որի մեկ հինգերորդ մասը պարգևեց քրմերին⁶⁴: Դարձյալ Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն հայտարարվելուց հետո, Տրդատ Մեծը Գրիգոր Լուսավորչի հետ համատեղ սկսեցին հավանել հեթանոսներին և կործանել երկրում գտնվող հեթանոսական տաճարները: Ծառունակելով, հաշ մատենագիրը վկայում է, որ Արտաշատում գտնվող Անահիտ դիցունու⁶⁵

⁶¹ Strabo, XII, 2, 3 (C. 535).

⁶² Strabo, XII, 2, 5 (C. 537).

⁶³ Strabo, XI, 4, 7 (C. 507).

⁶⁴ Ագաթանգեղոս, Ա (22):

⁶⁵ Ստրաբոնը մատնանշում է, թե «Հայերը առանձնապես պատվում էին Անահիտ տաճարները, որի պատվին նրանք այգափսիները կառուցեց: Էին այլ վայրերում և հատկապես Ակիրիսենիում: Այստեղ նրանք նվիրաբերում էին ասորկներ և սարկուհիներ» (Strabo, XI, 14, 16, C. 532):

տաճարը կործանելուց հետո Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը հեթանոսական տաճարին պատկանող ունեցվածքը նվիրեցին եկեղեցուն— «Եւ զդաստակերսուն և զապաստոսն քրմոքն հանդերձ և նոցին գետնովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նորիւնցն եկեղեցւոյ ապաստորոթեան»⁶⁶։ Այնուհետև Ագաթանգեղոսը վկայում է Հայաստանի հեթանոսական մշուս տաճարների ունեցվածքի բռնագրավման մասին հոգոյս քրիստոնեական եկեղեցու։

Այս հարցի կապակցությամբ հետաքրքիր փաստեր կան նաև Հովհան Մամիկոնեանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության մէջ։ Նա հաղորդում է, որ Մեծ Հայքում, Աշտիշատի հեթանոսական տաճարին պատկանում էին 7 գյուղ— Կուսո, Մեղտի, Բրեխ, Տուսք, Խորնի, Կեղք և Բուզու⁶⁷։

Մեզ հետաքրքրող հարցի մասին Ագաթանգեղոսի հաղորդման արժանահավատությունը հաստատվում է Փավստոս Բուզանդի տվյալներով։ Վերջինս Պապ թագավորին (367—380 թթ.) մեղադրելիս, ի միջի այլոց խոսում է այդ թագավորի ձեռնարկած բարեկործանների մասին։ Այդ բարեկործաններից մեկն էլ այն էր, որ թագավորը բռնագրավում էր մի մասը եկեղեցապատկան այն հողերի, որ Տրդատ Մեծը վերցրել էր հեթանոսական տաճարներից և պարզեղ քրիստոնեական եկեղեցու ապաստաններին⁶⁸։ Վերջապես, մենք ունենք պատմահոր այն վկայությունը, թե Տիգրան թագավորը «ցատուցանել ընդ Վահունիսն, ... ընկենու զնոսա՝ ի քրմութենէն, և զգեղն յարքունիս առնու...»⁶⁹։

Սվեդորո չենք համարում այս վկայությունների կողքին մի անգամ ևս հիշատակել մ. թ. ա. 2-րդ դարի վերջերին գահակալած Անտիոքյաններից մեկի նամակն այն մասին, որ

թագավորը ետ է վերադարձնում Բայտկայեցւում գտնվող Զևսի տաճարին նրա հողային նախկին տիրույթները։ Իկս դեպքում անկասկած է, որ Սելևկյան թագավորները իրենց տիրապետության սկզբնական շրջանում այդ տաճարից վերցրել էին նշանակալից հողային տարածություններ⁷⁰։ Այս բոլորից դժվար չէ կոսահել, որ թագավորական իշխանության փոխհարաբերությունը քրմության հետ ոչ բոլոր դեպքերում էր բարեկամական։

Այսպիսին էր իրադրությունը ոչ միայն Հայաստանի պաշտամունքային կենտրոնի՝ Արմավիրի տաճարում, այլ նաև երկրի մյուս մասերում և քաղաքներում։ Եփրատի վերին ձախ հոսանքում, Եկեղյաց գավառում, մի ամբողջ շրջան է հայտնի, որը այնտեղ գտնվող Անահիտ դիցունու տաճարի անունով հայերը կոչել են Անահտական, հույները՝ Ἰσῆς, Ἰσῆς և համարվում էր «սրբազան երկիր»։ Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ այդ երկրի ընդարձակ արտադրանքներում արածում էին հատուկ գույնի կովեր, որոնք նվիրաբերված էին աստվածունում⁷¹։ Ս. Տ. Երեմյանը նշում է, որ «տաճարային այդ տիրույթները առավել կայուն և պահպանողական էին և մի շարք դեպքերում առաջացել են նախահայկական շրջանում»⁷²։

Վերևում նշեցինք, որ Արտաշեսյանների մայրաքաղաք Արտաշատը ևս, հին աշխարհի բոլոր մեծ քաղաքների նման, ուներ իր հովանավոր դիցունում՝ Անահիտին, որի պատվին քաղաքում կառուցվել էր տաճար։ Անկասկած, իրենց հովանավոր աստվածներից նվիրված տաճարներ կային նաև Հայաստանի այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք են Երվանդաշատը, Բագարանը, Բագստանը, Տիգրանակերտը և այլն։

⁷⁰ C. B. Welles, RC, 70.

⁷¹ Plut., Lucul., XXIX, 2—8.

⁷² С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период, ЗСУՀ ԶԱ Տեղեկագիր, 1948. № 11, էջ 56; С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 25.

⁶⁶ Ագաթանգեղոս, ՃԸ, (781)։

⁶⁷ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 111։

⁶⁸ Փավստոս Բուզանդ, Ե, ԱԱ։

⁶⁹ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԴ։

Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը ավելի քան պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ քրմապետի իրավասությունները չէին սահմանափակվում միայն պաշտամունքային արարողությունների կատարումով և տաճարային տնտեսությունների վերահսկողությամբ:

Ամենայն հավանականությամբ, հեթանոսական Հայաստանում քրմապետներն ունեցել են նաև մի իրավունք, որպիսին մենք չենք հանդիպում հելլենիստական արևելքի մյուս երկրներում: Այդ՝ հայոց արքային թագադրելու իրավունքն էր: Իսկ սա ուներ բացառիկ կարևորություն, քանի որ առանց թագադրումի արարողության թագավորական իշխանությունը ապօրինի կհամարվեր: Հավանաբար այս հանգամանքը նկատի ունի Խորենացին, երբ անդրադառնալով Երվանդի գահակալությանը, գրում է. «Եւ ի մեռանելն Սանատրուկոյ՝ միաքանեալ թագաւորեցոցին զնա, առանց արանց յազգէն Բագրատունեաց լինել թագադիր»⁷³: Թագադրման արարողությունն, անկասկած, տեղի էր ունենում հայտնի սրբավայրերում: Այդպիսի սրբավայրերից մեկում, հավանաբար, թագադրվել էր Տիգրան 2-րդը, որտեղ հետագայում նա կառուցեց իր բաղաձառը՝ Տիգրանակերտը⁷⁴:

Աղբյուրներից հայտնի է, որ հայոց թագավորին թագադրելու իրավունքը վերապահված էր Բագրատունյաց տոհմին: Բագրատունի անվան առաջին քաղկացուցիչ մասը — «բագ» — ինքնին հուշում է այն մասին, որ Բագրատունիները սկզբնական շրջանում պատկանելիս են եղել քրմական դասին⁷⁵: Հենց այս հանգամանքն էլ մեզ հանգեցրել է վերո-

⁷³ Մովսես Խորենացի, Բ, 44:

⁷⁴ Հմմտ. Appian., Mithr., 67.

⁷⁵ Իրավացի է Ա. Մ. Գարազյանը, երբ գրում է. «Ըստ մեզ թագավոր պսակելն առ Հայս ոչ միայն վաղեմի սովորություն էր, ... այլև թերևս կրոնական արարողություն, և Բագրատունիք իբրև զՎահունիս էին թերևս ընդմական ցեղ ի մեջ Հայոց: Առ այս արդարև շուրենք պատմական ապացույց, բայց այսպես ենթադրելու բավական պատճառ կուտա մեզ Բագրատունի անվան առաջին բառը բագ, որ հնդեվրոպական լեզվաց շատերուն

բերյալ ենթադրության, թե հայոց թագավորին թագադրում էր քրմապետը:

Հրեաների մոտ ևս քրմապետն ունեցել է թագավորին թագադրելու իրավասություն: Այսպես, Աստվածաշնչի մեջ կարդում ենք, որ քահանայապետ Սամվելը թագավոր է օծում Սալուդին⁷⁶:

Արևելքի երկրներում քրմական դասի ձեռքին է եղել նաև դատական իշխանությունը: Դեռ ավելին: Երբեմն քրմապետ դատավորը հանդիսացել է նաև երկրի գերագույն իշխանավորը և աշխարհագորի առաջնորդը: Դրա լավագույն օրինակը մենք տեսնում ենք իսրայելացիների մոտ: Աստվածաշնչի մեջ կա մի ամբողջ գիրք, որտեղ նկարագրվում է պատմական այն ժամանակաշրջանը, երբ հրեաները դեռ թագավոր չունեին և երկրի գերագույն իշխանությունը գտնվում էր քահանայապետ-դատավորի ձեռքին, որը միաժամանակ պատերազմի ղեկավարն էր հանդիսանում էր հրեաների ռազմական առաջնորդը⁷⁷:

Ըստ երևույթին, հեթանոսական Հայաստանում ևս քրմապետի ձեռքին է եղել դատավորական իշխանությունը, որը հետագայում ժառանգաբար անցել է կաթողիկոսին: Ինչպես վկայում է պատմահայրը, հայկական եկեղեցու գլուխ կանգնած կաթողիկոսը միևնույն ժամանակ վարում էր «Մեծ դատավարության գործակալությունը»: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելուց հետո, ինչպես հաղորդում է Ագաթանգեղոսը, Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը «զդատակերտսն և զսպասաւորսն քրմոքն հանդերձ և նոցին զետնովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն

մեջ կա և կենդանակն զիր կամ աստված: Ուստի մարթ է կարծել թե Բագրատունիք այսպես կոչված էին իբր նվիրական անձինք որպես զՎահունիս, որ բուրմ էին ցեղով և որոց անվան առաջին բառը, վաճ՝ բագ բառին ուրիշ ձևն է և միևնույն նշանակություն ունի» (Ա. Մ. Գարազյան, Քննական պատմություն Հայոց, մ. Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 178):

⁷⁶ Ա գիրք Թագաւորաց, Գ, 4-Ա:

⁷⁷ Գիրք դատաւորաց, Բ, 16—19: Գ, 10: Դ, 4—24: ԺԱ—ԺԶ:

նուիրեցին եկեղեցուն սպասարարութեան»⁷⁸: Կասկած չի կարող լինել, որ նորաստեղծ քրիստոնեական եկեղեցին Հայաստանում հեթանոսական տաճարներից ծառանգեց ոչ միայն նրանց շարժական և անշարժ ունեցվածքը, այլև քրմերի մինչ այդ վայելած բոլոր արտոնությունները, այդ թվում նաև դատական իշխանությունը:

Վերջապես՝ Արևելքում քրմապետը հաճախ հանդիսանում էր նաև ամբողջ մարզի քաղաքական կառավարիչը, ստրատեգոսը: Այդ մասին մեզ հասել է հետաքրքիր մի տվյալություն, որի վավերականությունը ամեն կասկածից վեր է: Դա Կապպադովկիայի Կոմանա քաղաքում գտնվող Մա դիցուհուն նվիրված տաճարի քրմապետի պատվին ընդունված մեծարման դեկրետն է, որը մեզ է հասել արձանագրության ձևով: Դրանում ասված է. «Οἱ Κατόντες οἱ ἐν τῇ ἐπαρχῇ Κομανῶν πόλει Τριτανταίχμητ' Ἰαζήμιον τὸν ἐπὶ ἐκείνῃ Νιχαφόρου θεῷ καὶ σερατήρῳ Καταονίας, ἡγησάμενον αὐτῶν ἐπιστολῶς τε καὶ εὐεργεσιῶς» (Կատաոնացիները, որոնք ապրում են Կոմանայի արքազան քաղաքում, Տրիտանտեքսեիսին, Յազիմուսի որդուն՝ Նիկեփորոս դիցուհու քրմին և Կատաոնիայի ստրատեգոսին, որը նրանց կառավարում է զիջողաբար ու բարեգործությամբ)⁷⁹: Ինչպես տեսնում ենք, Կոմանայի քրմապետը միաժամանակ հանդիսանում է Կապպադովկիայի տառը ստրատեգիաներից (վարչա-տերիտորիալ միավոր, գավառ) մեկի, Կատաոնիայի ստրատեգոս-կառավարիչը⁸⁰: Ինչ խոսք, որ վերոհիշյալ արձանագրությունից բխող եզրակացությունը սերտորեն ձայնակցում է Ստրաբոնի հայտնի վկայությանը, թե Կոմանայի քրմապետը «թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունն է Կապպադովկիայում»⁸¹:

Բոլոր հիմքերն ունենք ենթադրելու, որ քրմերը Հայաստանում ևս ունեցել են զինվորական իշխանություն: Այդ ենթադրության լավագույն հիմքը հեթանոսության վերացման և քրիստոնեության տարածման ամբողջ պատմությունն է: Մեր հիմնական աղբյուրը, Ագաթանգեղոսը, վկայում է, որ քրիստոնեությունը միանգամից, խաղաղ ճանապարհով չէ, որ մտավ Հայաստան, այլ Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից բռնությամբ հրով ու սրով տարածվեց: Նոր վարդապետության դեմ պայքարելիս, հեթանոսության գլխավոր հենարանները տաճարներն էին, որոնք մեծ մասամբ ամրացված բերդեր էին և ունեին հատուկ զինվորական միավորներ: Տրդատ թագավորն ու Լուսիվորիչը ստիպված էին մեծաթիվ զորքով արշավել այդ տաճարային կենտրոնների դեմ և արյունալի մարտերից հետո միայն զրավել դրանք:

Հայաստանի տաճարային մի շարք կենտրոնների մասին խոսելիս, հայ մատենագիրները դրանք համարում են հույն-խակ ամրություններ: Երբեմն մի քանի օրինակ: Մովսես Խորենացին Երվանդաշատի մոտ կառուցված քաղաքը, որտեղ Երվանդը փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուրքերը և այնտեղ մեհյաններ շինելով իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց, անվանում է «ամուրն Բագարան»⁸²: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը Եկեղյաց գավառի Անի-Կամախում գտնվող Արամագ-դի տաճարը ավերելուց հետո «գառան ամրակաճան համդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցույ նուիրէին»⁸³: Մովսես Խորենացին ևս այս Անին նույնպես անվանում է ամրոց⁸⁴: Երիզա ավանը ևս, որտեղ գտնվում էր Անահիտ դիցուհու տաճարը, շրջապատված էր բարձր պարիսպներով և ցույց տվեց ուժեղ դիմադրություն Տրդատի և Լուսավորչի զորքերին⁸⁵:

⁷⁸ Ագաթանգեղոս, ճԸ, (781):

⁷⁹ Արձանագրության հրատարակությունը տես W. Ramsay, The social basis of Roman power in Asia Minor, Aberdeen, 1941, p. 105—106.

⁸⁰ Հմմտ. А. Г. Периханян, Храмовые объединения..., էջ 160:

⁸¹ Strabo, XII, 3, 3 (C. 535).

⁸² Մովսես Խորենացի, Բ, 16Ը:

⁸³ Ագաթանգեղոս, 785:

⁸⁴ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԲ:

⁸⁵ Ագաթանգեղոս, 786:

Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» մատուցումն հիշատակվում են մի շարք պատերազմներ, որ մղել է Տարոնում գտնվող Գիսիանեի տաճարային կազմակերպությունը թագավորական զորքերի դեմ: Նրա հաղորդման համաձայն, տաճարին պատկանող ավաններից դուրս բերված զորքերը բաղկացած էին աղեղնավորներից, պարսավորներից և տեգավորներից⁸⁶: Հայկական մատենագրության մեջ պահպանված են ոչ քիչ տեղեկություններ այն մասին, որ Հայաստանում նորաստեղծ քրիստոնեական եկեղեցու առաջին ականավոր գործիչները միաժամանակ առնչություն են ունեցել զինվորական ծառայության հետ: Այսպես, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, Գրիգոր Լուսավորչի թոռները, Պապը և Աթանագինեսը զբաղվում էին ռազմական գործով⁸⁷: Դարձյալ Փավստոսի պատմությունից մեզ հայտնի է, որ Ներսես կաթողիկոսը, նախքան հայկական եկեղեցու քանոնադրական նշանակվելը, եղել էր զինվորական⁸⁸: Այս առնչությանը առավել հետաքրքրական է Փավստոսի այն հաղորդումը, թե Հավեն եպիսկոպոսը ոչ միայն մտցրեց հոգևորականության ռազմական պատրաստականության հարցը, այլև առաջարկում էր հոգևորականներին կրել ռազմական համազգեստ⁸⁹: Այս փաստերի մեջ Հ. Հ. Մանանդյանը հավելված է տեսնելու Եվրոպայի միջնադարյան ասպետական բարքերի ընդօրինակումը Հայաստանում⁹⁰, իսկ Ա. Գ. Փերիխանյանը Փոքր Ասիայի և Հայաստանի տաճարային տնտեսություններին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ վերոհիշյալ փաստերի կապակցությամբ իրավացիորեն գրում է, որ «քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հայ հոգևորականության ներկայացուցիչների ռազմական հակումները գուցե

անհրաժեշտ է բացատրել որպես վերապրուկ նրա նախորդների՝ հայկական քրմական ավանդների»⁹¹:

Ամբողջ շարադրվածից ավելի քան պարզ է, որ հեթանոսական Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրներում քրմական դասը խոշոր դեր է ունեցել երկրի և՛ ներքին տնտեսական, և՛ մշակութային-պաշտամունքային կյանքում: Քրմերի գործունեությունը, սակայն, չի սահմանափակվել այդքանով: Նրանք գործոն մասնակցություն են ունեցել հաւարտաքին, միջպետական հարաբերություններին: Այս տեսակետից առանձնապես հետաքրքիր են երկու փաստ, մեկը մատենագրությունից, մյուսը վիմական արձանագրություններից:

Նկարագրելով Իբերիայի (Վրաստան) հասարակական-գյուղ, Ստրաբոնը գրում է. «Չորս դասի (չորս) մարդիկ են բնակեցնում երկիրը: Դրանցից մեկը ամենավարկորն է, որիս և թագավոր են ընտրում (αὐτοκράτωρ). ծագումով (ἀσπίς) թագավորին) ամենամոտիկ և տարիքով ավագացուն անձին, իսկ նրանցից երկրորդը վարում է դատական գործերը և առաջնորդում է զորքը: Երկրորդը՝ քրմերի դասն է, որին հանձնված է հարևանների հետ հարաբերություններ վարելու գործը: Երրորդ (դասը) ռազմիկներն են և երկրագործները: Չորրորդ դասը ժողովուրդն է (τὸ πᾶν ἄσπον). որոնք մասնաճյուղավորված են արքունի ստրուկներ (βασίλειοι δούλοι) և արտադրում են այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է ապրելու համար»⁹²:

Ստրաբոնի անգնահատելի այս հաղորդման մեջ նրա վկայությունը Իբերիայի քրմական դասի մասին չի կարելի, անշուշտ, հասկանալ այն տառացի իմաստով, որ երկրի ար-

⁸⁶ Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 110—112:

⁸⁷ Փավստոս Բուզանդ, Գ, ԺԳ:

⁸⁸ Փավստոս Բուզանդ, Դ, Դ:

⁸⁹ Փավստոս Բուզանդ, Դ, Բ:

⁹⁰ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 145—147:

⁹¹ А. Г. Периханян, Храмовые объединения.... էջ 80—81:

⁹² Strabo, XI, 3, 6: Ա. Բ. Քառանդյանի թարգմանություն է, որ Ստրաբոնի այս վկայության աղբյուրը Պոսիդոնիոսն է, ուստի և այն արտադրում է ժ. Բ. ա. 2-րդ դարի կեսերի Իբերիայի հասարակական և բարձրագույն կարգերը (տե՛ս А. И. Болтунова, Возникновение классового общества и государственной власти в Ибернии, ВДИ, 1956, № 2, стр. 38):

տաքին հարաբերությունների հարցերը գտնվում էին բացառապես քրմերի ձեռքին: Արտաքին քաղաքականության հարցերը, անկասկած, բոլոր դեպքերում պետք է որ լուծեր ինքը, երկրի գերագույն տերը համարվող թագավորը, իր իսկ հայեցողության համաձայն: Ստրաբոնի վկայության իմաստն այն է, որ թագավորը քրմերին էր հանձնարարում արտաքին հարաբերությունների մասին հոգալը:

Մյուս փաստը, որի մասին ակնարկեցինք, վիճակում տրամադրությունների այն ամբողջ կոմպլեքսն է, որը նախնաքերվել է Գալատիայի խոշորագույն տաճարային կենտրոն Պեսսինոնտում: Այդ արձանագրություններում պահպանված է այն նամակագրությունը, որ ժամանակի բարդ պայմաններում ունեցել են Պերգամոնի թագավորները Ալուքեյի տաճարի քրմապետ Ատտիսի հետ: Ներկա գրքում մի այլ առիթով մենք մանրամասն անդրադարձել ենք այդ արձանագրություններին, որոնց վերլուծությունը նույնպես մեզ հանգեցրել է այն եզրակացության, թե քրմապետները նշանակալից դեր են խաղացել հելլենիստական տերությունների միջպետական հարաբերություններում:

Այսպիսով, մենք ջանացինք ցույց տալ, որ, ինչպես գուցե Կոմանա քաղաքները և Մորիմենան հարևան երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում մի շարք հնագույն քաղաքներ (Արմավիր, Աշտիշատ, Բագարան) առաջացել են իբրև կրոնական կենտրոններ: Քրմապետները բոլոր դեպքերում ունեցել են մեծ հեղինակություն և համարվել են թագավորի մերձավորագույն մարդիկը, միաժամանակ իրենց պաշտոնը վարելով ցմահ: Հայաստանում ևս, ինչպես և հելլենիստական մյուս երկրներում, թագավորները տաճարներին և դրանց սպասարկող քրմերին նվիրել են հողային ընդարձակ տիրույթներ, դրանց վրա աշխատող անմիջական արտադրողների հոծ զանգվածով, որը և կազմում էր քրմական դասի տրամադրության և քաղաքական հզորության գլխավոր աղբյուրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻՆ

Հայաստանի քաղաքների նշանակությունը որպես բաղաձային առևտրական հանգույցների և նրանց խաղացած դերը այդ առևտրում, արդեն մանրամասն ուսումնասիրել է ակադ. Հ. Հ. Մանանդյանը¹: Ինչ վերաբերում է հին, նախաքրիստոնեական Հայաստանի քաղաքներում արհեստների զարգացման հարցին, ապա այն դեռևս անքաղաքագր է ուսումնասիրված: Չնայած հին Հայաստանի տնտեսական կյանքում արհեստների և տարանցիկ առևտրի խաղացած նշանակալից դերին, ապշեցուցիչ է այն փաստը, որ մեր հին մատենագիրները ոչ մի անգամ չեն հիշատակում ինչպես այդ առևտրի, այնպես էլ բնակչության այն խավի մասին, որն զբաղվում էր առևտրով և արհեստագործությամբ: Առևտրականներն ու արհեստավորները չեն հիշատակվում հայկական աղբյուրների նույնիսկ այն վկայություններում, որտեղ թվարկված են հին Հայաստանի բնակչության բոլոր խավերն ու դասերը: Հ. Հ. Մանանդյանը հաջ մատենագիրների այս լռությունը հակված էր բացատրելու երկու պատճառով. 1) քաղաքային հասարակ մարդիկ և արհեստավորությունը շինականների հետ միասին կազմում էին ռաբիկների դասը և ռաբիկ տերմինը իր մեջ ընդգրկում է մեծ առևտրականներին և արհեստավորներին. 2) այդ ժամանակաշրջանում Հայաս-

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.

տանի առևտրական կյանքում տիրապետող դիրք էին գրավում սեմական տարրերը,—հրեաներ և սիրիացիներ, որոնց բռնի գաղթեցրել էին Տիգրան 2-րդը և նրա հաջորդ Արտավազդը²։ Մեզ թվում է, սակայն, որ հայկական աղբյուրների նմանօրինակ լուրջությունը բացատրել միմիայն այդ երկու պատճառներով դեռևս բավարար չէ։ Չի կարելի ենթադրել, որ Տիգրան 2-րդը և նրա որդի Արտավազդը նվաճված երկրներից Հայաստան բերեցին միմիայն առևտրականներին և արհեստավորներին։ Չի կարելի բանն այնպես պատկերացնել, որ իբր Հայաստանը իրենից ներկայացնում էր մի երկիր, որտեղ չկային ոչ տեղական արհեստավորներ, ոչ էլ առևտրականներ³։ Միանգամայն իրավացի է Գ. Սարգսյանը, երբ առևտրի և առևտրականների մասին հայ մատենագիրների պահպանած տարօրինակ լուրջյան գլխավոր պատճառը համարում է այն, որ արդեն 5—6 դարերում, երբ գրվել են մեր հիմնական աղբյուրները, քաղաքները և քաղաքային կյանքը Հայաստանում, հատկապես Շապուհ 2-րդի ավերիչ արշավանքներից հետո, որոնց հաջորդեց պետականության վերացումը, գտնվում էին ուժեղ անկման շրջանում և արդեն ի վիճակի չէին խաղալու այն նշանակալից դերը, ինչ նախկինում⁴։

Հին Հայաստանում արհեստների և առևտրի զարգացման հարցի պարզաբանման համար մենք դարձյալ ստիպված կլինենք դիմելու անտիկ հեղինակներին։ Հայաստանով կատարվող առևտրի մասին առաջին տեղեկությունները գտնում ենք Հերոդոտոսի մոտ⁵։ Հույն պատմահայրը հանգամանորեն նկարագրում է կլոր լաստանավերով Եփրատի հոսանքն ի վար հայկական գինու Բաբելոն փոխադրելը։ Հե-

րոդոտոսի այս վկայությունը մանրամասն ուսումնասիրել է Հ. Մանանդյանը և այն հարցը, թե ում է նկատի ունեցել պատմիչը, հայ թե՞ ասորեստանցի առևտրականներին, արդեն նա ճիշտ կերպով լուծել է այն իմաստով, որ Հերոդոտոսը խոսում է ասորեստանցիների մասին⁶։ Ուստի, մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ Զ. Մ. Ղասաբյանը կարծում է, թե այդ առևտրականները անպայման հայեր էին⁷։ Նույնպիսի սխալ է կատարում նաև Հրանդ Արմենը⁸։

Ստրաբոնից մենք քաղում ենք առաջին վկայությունները նախաարշակունյաց Հայաստանի առևտրի մասին. «Կոմանան,—գրում է նա,—բազմամարդ քաղաք է և հանդիսանում է Հայաստանից եկողների հայտնի վաճառատեղին»⁹։ Ի դեպ նշենք, որ ակադ. Հ. Աճառյանը այս հատվածը թարգմանել է փոքր ինչ տարբեր։ Նրա թարգմանությամբ՝ Կոմանան եղել է հայկական ապրանքների վաճառատեղին։ Այս մեկնաբանությունը, սակայն, մեզ թվում է քիչ համոզիչ¹⁰։ Մի այլ առիթով հույն աշխարհագետը, խոսելով Ագովյան և Կասպից ծովերի միջև թափառող ցեղերի մասին, վկայում է, որ նրանք «տիրում էին կասպերի ծովափի գրեթե մեծագույն մասին, այնպես, որ ուղտերով հնդկական և բաբելական ապրանքների առևտուր էին անում, ընդունելով դրանք հայերից ու մարերից»¹¹։ Սա այն ամենն է, ինչ հաղորդում է Ստրաբոնը տարանցիկ առևտրին հայերի ունեցած մասնակ-

⁶ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении... стр. 10—11.
2. Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 58—59։

⁷ Զ. Մ. Ղասաբյան, *Քեյզերայինի դինու կարասները, Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1959, № 4, էջ 219։

⁸ Հրանդ Ք. Արմեն, *Մեծ Տիգրան, Գահիրե*, 1957, էջ 95։

⁹ «Τὰ μὲν οὖν Κόμανα εὐανδρεῖ καὶ ἔστιν ἐμπόριον τοῖς ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας ἀξιόλογον» (Strabo, XII, 3 36, C. 559).

¹⁰ Տե՛ս «Յուսար աղբյուրները հայերի մասին, Ստրաբոն», քաղեց և թարգմանեց Զ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 79։

¹¹ Strabo, XI, 5, 8 (C. 506). Հ. Աճառյանի *Թարգմանությունը աշտեղ և սրբազրեկի է*։

² 2. Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում*, Երևան, 1934, էջ 215։

³ Ա. Աբրահամյան, *Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդիզացիայի հարցի շուրջը*, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1947, № 2։

⁴ Г. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 18—19։

⁵ Herod., I, 194.

ցության մասին: Այնուամենայնիվ, այս վկայությունները մեզ համար շատ հետաքրքրական են, քանի որ հաստատում են Հայաստանի տնտեսական կյանքում Հերոդոտոսից մինչև Ստրաբոնն ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած լուրջ տեղաշարժերը: Եթե Հերոդոտոսի ժամանակ Հայաստանի և Բաբելոնի միջև կատարվող առևտրի միջնորդները ասորեստանցի առևտրականներն էին, ապա Ստրաբոնի ժամանակ «Հայաստանից եկողները» այն է՝ հայերն իրենք անմիջականորեն էին զբաղվում արտաքին առևտրով: Նշանակում է, որ քաղաքական անկախություն ձեռք բերելուց և հայկական պետականության կազմավորումից հետո երկրի տնտեսական կյանքում լուրջ տեղաշարժեր էին կատարվել: Հետևաբար, հին Հայաստանում առևտրի զարգացման մասին ասվածները մեզ հանգեցնում են որոշակի հետևության այն մասին, թե Արտաշեսյանների ժամանակ թեկուզ և «չէր առաջացել առանձնապես շերտավորված կամ գորեղացած հայ առևտրական դասը»¹², այնուամենայնիվ անկասկած է, որ ուշ հելլենիստական և հռոմեական շրջանում իրենք հայերը ևս նշանակալից դեր էին խաղում Մերձավոր Արևելքի առևտրական կյանքում:

Կասկած չկա, որ հայ առևտրականները զբաղվում էին ոչ միայն տարանցիկ առևտրով: Նրանք զբաղվում էին նաև իրենց հայրենական արտադրության ապրանքների առևտրով: Բնական հարց է առաջանում. իսկ ի՞նչ ապրանքներով առևտուր էին անում նրանք: Այս հարցի պատասխանը սերտորեն առնչվում է հին Հայաստանում գյուղատնտեսության և արհեստների զարգացման հարցին:

Հայկական բարձրավանդակը դեռ հնագույն ժամանակներում հայտնի է եղել որպես զարգացած խաղողագործության երկիր: Խաղողի այգիների մասին հաճախ է խոսվում ուրարտական արձանագրություններում: «Վանի թագավորությունում խաղողագործությունը լայնորեն տարածված էր,—

գրում է Բ. Բ. Պիոտրովսկին,—և ուներ բազմադարյան զարգացում, քանի որ Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսանում է մեկն այն վայրերից, որտեղ անեցվում էր խաղողի վազը: Նույնիսկ փորձեր են կատարվել խաղողի նախահայրենիքը Հայաստանում փնտրելու»: Այնուհետև Բ. Բ. Պիոտրովսկին մատնանշում է, որ Կարմիր բլուրի պեղումները «տվեցին մեծ քանակությամբ խաղողի վազի ածուխ և կորիզներ, որոնք վկայում են անեցվող տեսակների բազմազանության մասին»¹³: Դեռևս Հերոդոտոսը նշում է, որ ասորեստանցի առևտրականները իրենց կրոր նավակներով Եփրատ գետի հոսանքն ի վար Հայաստանից արտահանելու են եղել գլխավորապես գինի կավե կարասների մեջ¹⁴:

Մենք արդեն նշեցինք, որ Հ. Մանանդյանը մանրամասն քննության ենթարկելով Հերոդոտոսի այս վկայությունը¹⁵, հիմնականում ճիշտ կերպով նշում է, որ այդ ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի և Բաբելոնի միջև կատարվող առևտրի միջնորդները եղել են ոչ թե հայերը, այլ ասորեստանցիները: Ծարունակության մեջ, սակայն, նա ճիշտ չի մեկնաբանում շատ էական նշանակություն ունեցող βίχος φοινικίδας... σίνω πλέως արտահայտությունը, այն թարգմանելով «գինով լեցուն արմավենու տակառներ»: Հարգելի ակադեմիկոսը ոչ ճիշտ է հասկացել βίχος բառը և այն թարգմանել է «տակառ»: Այստեղ նրան շփոթեցրել է φοινικίδας ածականը: Բաց անելով, սակայն, հունարեն լավագույն բառարաններից «Thesaurus Linguae graecae»-ն, տեսնում ենք, որ βίχος հիմնականում նշանակում է կավե աման, փարչ նաև կարաս: Հետագայում ապակյա սափորիկները ևս կոչվել են χίον βί որը βίχος բառի փոքրացուցիչն է: Հունական Մեծ Հանրագիտարանը ևս, վկայակոչելով մեր քննարկած հատվածը

¹³ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стр. 143.

¹⁴ Herod., I, 194.

¹⁵ Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, էջ 58—60:

¹² Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 221:

Հերոդոտոսից, նշում է, որ *βίχως* նշանակում է թրծված կավե մեծ անոթ, որը հնում օգտագործել են գինի և այլ հեղուկներ պահելու համար¹⁶: Ինչպես այս բառարաններում բերված օրինակների, այնպես էլ մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր բառարանների տվյալների հիման վրա եզրակացնում ենք, որ *βίχως* բառը երբեք չէր կարող նշանակել տակառ, այլ բացառապես կավե անոթ:

Ինչ վերաբերում է *φοινικῆος* ածականին, ապա այն այստեղ նշանակում է ոչ թե «արմավենուց», այլ «կարմիր», ինչպիսի նշանակությամբ այն հաճախ օգտագործել են Հոմերոսը (*φοινικέες*)¹⁷ և Բսեևոփոնը (*φοινικιστής*)¹⁸: Հետևաբար, Հերոդոտոսը խոսում է ոչ թե արմավենուց պատրաստած տակառների, այլ կարմիր կարասների մասին: Ուստի գտնում ենք, որ Զ. Մ. Ղասաբյանը անպայման իրավացի է, երբ քննադատում է Հերոդոտոսի վկայության նմանօրինակ մեկնաբանումը և առաջարկում է իր ավելի ճիշտ թարգմանությունը, թե նախնիները «քարձված էին լինում հատկապես գինով՝ կավե կարմիր անոթների մեջ»¹⁹:

Վերոհիշյալ տեքստը վերցրած է Teubner-ի հրատարակությունից: Ուրիշ ձեռագրի վրա հիմնված Հերոդոտոսի մի այլ հրատարակության մեջ (Fridericus Palm, Lipsiae, 1839) կա ոչ մեծ մի տարբերություն, — պակասում է *φοινικῆος* բառի վերջին *ς*-ը, այնպես, որ տվյալ բառը դրված է ոչ թե հոգնակիի հայցական հոլովով և վերաբերում է ոչ թե *βίχως* բառին, այլ դրված է եզակի սեռականով և վերաբերում է *οἶνος* բառին (*βίχως φοινικῆος...οἶνος πλέως*) Այս դեպքում ևս *φοινικῆος* բառը ավելի շուտ կարող է նշանակել «կարմիր» քան թե արմավե, քանի որ չի կարելի ենթադրել, որ Հայաստանում, որտեղ արմավը չի էլ հանդիպում,

արմավից գինի պատրաստեին: Ակներև է, որ այդ գինին պատրաստում էին Հայաստանում մշակվող լավագույն խաղողից, որի առատ բերքի մասին մի անգամ չէ, որ վկայում է Ստրաբոնը²⁰:

Խաղողագործությամբ զբաղվում էին ոչ միայն հայկական գյուղերում, այլ նաև տարբեր քաղաքներում, որտեղ կային որս համար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ: Այն մասին, որ հին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկում, Վաղարշապատում, անեցվում էր խաղողը և կային գինու հեճակներ, մենք գիտենք Ագաթանգեղոսի վկայությունից: Մատենագիրը պատմում է, թե Հոփիսիմեն և մյուս կույսերը հասնելով Վաղարշապատ, քաղաքի արվարձանում «մտան էին ի հեճանայարկա ալգեստանույն»²¹: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչներին ևս (5-րդ դարի սկիզբ) հայտնի էր «հեճանահար» տերմինը²²:

1957 թ. Գառնիի ամրոցի տարածքի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է մ. թ. 3-րդ դարին վերաբերող հեճան, որը շատ բանով նման է Ագաթանգեղոսի նկարագրած հեճաններին²³:

Հայաստանից Եփրատ գետի վրայով կարասների մեջ գինու փոխադրումը, որը նկարագրում է Հերոդոտոսը, մեզ իրավունք է տալիս պնդելու, թե Հայաստանում դեռ շատ վաղուց զարգացել էր կավագործությունը, քանի որ ասորեստանյան առևտրականները այդ գինին վաճառում էին անոթի հետ միասին: Կավե մեծ կարասները օգտագործվում էին ոչ միայն գինի փոխադրելու, այլ նաև մեծ քանակությամբ այն պահեստելու համար: Հիշատակենք Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված տեղական արտադրության

¹⁶ Μεγάλη Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαίδεια. 2η έκδ. «Πορτα» τ. VII, էջ 273.

¹⁷ Homer., Ilias, X, 133; Odys., XIV, 500.

¹⁸ Xenoph., Anab., I, 2, 16; Cyrop., 7, 1, 2.

¹⁹ Զ. Մ. Ղասաբյան, *Եղված աշխ.*, էջ 219:

²⁰ «Ἐν μὲν τῇ Ἰρρανίᾳ τὴν ἑμπροσθεν μετρητὴν οἶνον φέρειν πασι... ὅπου γίνεσθαι μὲν καὶ τῆς Μηδίας καὶ τῆς Ἀρμενίας» (Strabo, II, 1, 14, C. 73: Հմմտ. նաև Strabo, XI, 7, 2, C. 508):

²¹ Ագաթանգեղոս, ԺԳ (150):

²² Նսայի, 49, 1:

²³ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Ա. Կարախանյան, Գառնի, III, Երևան, 1962,

կարասները, որոնց տարողությունը հաճախ հասնում է 800-ից մինչև 1200 լիտրի²⁴: Հետագա դարերի ընթացքում կալվագործությունը Հայաստանում հասնում է զարգացման քարձր աստիճանի, դառնալով արհեստի գլխավոր ճյուղերից մեկը և ձեռք է բերում համաշխարհային համբավ: Ապացույց՝ Դվինի և Անիի պեղումների առատ նյութերը:

Հին Հայաստանում շատ է զարգացած եղել նաև ձիաբուծությունը, որի մասին վկայում են Քսենոփոնն²⁵ ու հետագայում՝ Ստրաբոնը: Հատկապես արժեքավոր է վերջինիս հաղորդումն այն մասին, թե Հայաստանը դեռ հնում շատ էր հարուստ ձիաբուծական արտոններով (ἵπποβοτοί)²⁶: Ծարունակելով, նա գրում է, որ Աքեմենյանների տիրապետության շրջանում Հայաստանի սատրապը պարսից արքային ուղարկում էր տարեկան 20.000 մտրուկ Միհրական տոների համար (τοῖς Μιθρκανοῖς):

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո, երբ Աքեմենյանների տապալումով Հայաստանը դարձավ անկախ երկիր, Հայաստանի սատրապ Օրոնտաս-Երվանդը, անկախած, դադարեց այդպիսի ծանր տուրք վճարելուց, որով այդ ամենը մնում էր արդեն երկրի ներսում: Պիտի ենթադրել, որ այդ ձիերի մի մասը արտահանվում էր և վաճառվում Հայաստանին հարևան, մինչև իսկ հեռավոր երկրներում: Աստվածաշնչում կա հետաքրքիր վկայություն այն մասին, որ Հայաստանից բերված ձիերը վաճառվում էին փյունիկյան վաճառաշահ քաղաքներում²⁷: Այդ ձիերի լավագույն մասն, անկասկած, ծառայում էր կազմակերպելու համար հոշակավոր հայկական այրուձին, որի մասին վկայում են ինչպես հայկական աղբյուրները, այնպես էլ անտիկ հեղինակները²⁸:

Մետաղյա իրերի արտադրանքն ու առևտուրը Հայաստանում դժվար է կասկածի տակ առնել, չնայած որ աղբյուրներում այդ մասին չկան ուղղակի տվյալներ: Սակայն և՛ Ստրաբոնը և՛ հայ մատենագիրները, ինչպես նաև հնագիտական պեղումների նյութերը վկայում են Հայաստանի հարուստ հանքերի մասին: Սպերի (Σπερσίης) ոսկու հանքերի համբավը հասել էր Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, որը, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը, այն նվաճելու համար զորք ուղարկեց այնտեղ Մենոնի գլխավորությամբ, բայց վերջինս սպանվեց բնակիչների կողմից: «Կան նաև ուրիշ հանքեր,—շարունակում է Ստրաբոնը,—ինչպես սանդիքս կոչվածը, որ կոչվում է նաև հայկական ներկ և նման է ծիրանի խեցու (χάλας)»²⁹: Հայ մատենագիրները ևս իրենց հերթին հաղորդում են Հայաստանում արդյունահանվող մետաղների և դրանցից պատրաստված զանազան իրերի մասին: Այսպես, Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ Ռշտունիքի լեռներում արդյունահանում էին երկաթահանք և կապարահանք³⁰: Տալքում արդյունահանվող ոսկու մասին հաղորդում է Դազար Փարպեցին³¹: Բ. Ն. Առաքելյանը նշում է, որ «մետաղագործությունն էր տալիս երկրագործների և արհեստավորների ամենակարեւոր գործիքները, զինվորների զենքերը, կենցաղային շատ իրեր և պերճանքի բազմազան առարկաներ: Հայաստանը հնագույն մետաղագործության երկիր է և մետաղագործական արհեստները անցել էին զարգացման մի ուղի, որն հազարավոր տարիներով էր հաշվվում»³²: Հայ պատմիչների մոտ հանդիպում են տարբեր անվանումներ, տարբեր մետաղահանքերում աշխատողների համար, օրինակ՝ երկաթահատք կամ երկաթահանք, կապարահատք, պղնձահանք և այլն³³:

²⁴ Б. Б. Пуотровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 143:

²⁵ Xenoph., Anab., IV, 5,24.

²⁶ Strabo, XI, 13, 7 (C. 525): XI, 14, 9, (C. 530).

²⁷ «Եւ ի տանէ թորգոմայ ձիովք և հեծելովք և չորովք լցին զվաճառքոյ» (Եզեկիէլ, ԻԷ, 14):

²⁸ Strabo, XI, 14, 9 (C. 530).

²⁹ Strabo, XI, 14, 9 (c. 529).

³⁰ Փավստոս Բուզանդ, Գ, Ժ:

³¹ Դազար Փարպեցի, Գ, 45:

³² Բ. Ն. Առաքելյան, Հայաստանի քաղաքներն ու արհեստները 9—13 դդ., Երևան, 1958, էջ 132:

³³ Փավստոս Բուզանդ, Գ, Ժ:

Հին Հայաստանում մետաղագործության զարգացած լինելու փայլուն ցուցանիշներ են Գառնիի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված երկաթյա զանազան գործիքները և այլ առարկաները, որոնք արտադրվել են հենց տեղում: Ի դեպ, Գառնիի ամրոցի շինարարության տեխնիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ երկաթը օգտագործել են նաև որպես շինանյութ, քարերը պարսպի վրա և պուներին ամրացնելու համար:

Հին Հայաստանի քաղաքներում ծանոթ էին նաև ապակյա իրերի պատրաստմանը, որոնք վաճառվում էին շուկայում³⁴, սակայն, դրանց երկրից դուրս արտահանման մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Հայաստանի մի շարք դեղաբույսեր, մերկեր և քարեր հոչակված էին երկրի սահմաններից շատ հեռու: Դրանք, հավանաբար, առևտրի միջոցով հասել էին հեռավոր Հռոմ, քանի որ Պլինիոս Ավագին հայտնի էին Հայաստանում աճող adamantis և lasurpitium կոչվող դեղաբույսերը, հայկական orobitis մերկը, armenium քարը, alumen-ը և սրաքարը³⁵:

Չնայած, որ արհեստներն ու առևտուրը Հայաստանում հասել էին զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանի, չի կարելի բանն այնպես պատկերացնել, որ իբր նրանք գերիշխող դիրք էին գրավում երկրի տնտեսության մեջ: Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկություններից, որոնք մանրամասն քննարկեցինք, դժվար չէ եզրակացնել, որ գյուղատնտեսական արտադրանքը շարունակում էր տիրապետող դիրք ունենալ ոչ միայն գյուղերում, այլև Հայաստանի բոլոր քաղաքներում և, չնայած արհեստների համեմատաբար զարգացման բարձր աստիճանին, Հայաստանի արտադրության հիմնական պրոֆիլը մնում էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Հայկական պետության բարգավաճումը կախված էր, առաջին հերթին, հողագործության զարգացումից:

³⁴ Ագաբանգեղոս, ԺԳ (150), Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 58:

³⁵ Plin., XIX, 15, 2; XXIV, 102, 2; XXXIII, 27, 1; XXXV, 28, 1; 52, 2; XXXVI, 47, 1.

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՍԻՆՈՅԿԻՍՄՈՍԸ ՀԵԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Առաջավոր Արևելքի երկրներում ստեղծված հելլենիստական միապետություններում անմիջապես թափ է ստանում քաղաքաշինությունը: Նոր քաղաքներ հիմնադրելու հարցը հելլենիստական թագավորների առաջ դժվարին խնդիր էր դնում, — այդ քաղաքները ապահովել անհրաժեշտ բնակչությամբ: Այս խնդիրը նրանք լուծում էին գլխավորապես վերաբնակեցման, սինոլիսմոսի (συνολισμός) միջոցով, որը հելլենիստական ժամանակաշրջանի ամենահետաքրքրական երևույթներից մեկն է: Սինոլիսմոսը (քառացի նշանակում է՝ համատեղ բնակվել) հելլենիստական շրջանում առաջացած նոր երևույթ չէր: Այն հայտնի է եղել հույներին դեռևս շատ հին ժամանակներում: Այսպես, աթենացիները հավաստիացնում են, թե դասական Հունաստանի խոշորագույն կենտրոնը, Աթենքը, առաջացել է մի քանի փոքր համայնքների մի մեծ համայնքի մեջ կամավոր սկզբունքներով միանալու միջոցով: Այս սինոլիսմոսը տեղի էր ունեցել առանց կենտրոնական իշխանության միջամտության, տարերայնորեն, բնական միաձուլման հետևանքով:

Աթենքի որպես քաղաք կազմավորման ու զարգացման պարագան բացառություն չէր: Ստրաբոնը վկայում է, որ ուրիշ բնակավայրեր ևս առաջացել են տարերային սինոլիսմոսի միջոցով: «Պեղոպոնեսի համարյա բոլոր մյուս վայ-

րերը,—գրում է նա,—բացի մի քանիսից, որ պոետը (Հոմերոսը—Ս. Կ.) համարում է ոչ թե քաղաքներ, այլ բնակավայրեր (χώρα)։ Կազմվել են բազմաթիվ դեմոսներից, որոնցից հետագայում սինդիսմոսի միջոցով առաջացան հայտնի քաղաքներ։ Այսպես, օրինակ, Մանտինեան Արկադիայում կազմվել է Արգոույան հինգ դեմոսների սինդիսմոսից, իսկ Տեգեան՝ ինն...»¹։

Սինդիսմոսը տարածված երևույթ էր հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանում։ Բայց այն որակապես տարբերվում էր մինչ-հելլենիստական, դասական շրջանի սինդիսմոսից։ Եթե նախկինում սինդիսմոսը տեղի էր ունենում տարերայնորեն, ապա հելլենիզմի շրջանում այն կիրառում էին իրենք՝ միապետները։ Ծիշտ է, Ստրաբոնը ասում է նաև, որ հնում երբեմն սինդիսմոսն անց է կացրել այս կամ այն գործիչը։ Այդ գործիչները, սակայն, ավելի շուտ առասպելական անձնավորություններ են, քան պատմական²։

Հելլենիստական թագավորները լայնորեն կիրառում էին սինդիսմոսը որպես քաղաքներ հիմնելու և քաղաքային կյանքին զարկ տալու միջոց։ Նրանք նախընտրում էին իրենց տիրապետության տակ ունենալ մի քանի խոշոր քաղաքներ, քան մեծ թվով փոքրեր. քաղաքներ, որոնք հանդիսանային իրենց համար ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, ռազմական և քաղաքական հենարան, այլև նպաստեին իրականացնելու տնտեսական վերահսկողությունը ագրարային լայնարձակ այն տերիտորիայի (χώρα), որի վարչական կենտրոնն էր տվյալ քաղաքը։

¹ Strabo, VIII, 3, 2 (C. 336—337). Հմմտ. նաև Strabo, VIII, 3, 15 (C. 344).

² Հմմտ. Թեկուզ Strabo, VIII, 7, 1, (C. 383), որտեղ ասված է, թե դորեացիների առասպելական նախահայր Դորեոսը մի համայնքի մեջ միացրեց (συνεζισσε) Պանաստոսի շրջակա բնակիչներին։ Նաև Strabo, X, 4, 8 (C. 476), որտեղ ասված է. «...իբր Հաղամանթոսը առաջինն էր, որ կրեան կղզում բարբերը մեղմացրեց օրենքների միջոցով, քաղաքներ հիմնադրելով (συνισταίς πόλιν) և պետական հաստատություններով»։

Սինդիսմոսի, այն է՝ փոքր քաղաքներից մի մեծ քաղաք հիմնելու միջոցով թագավորները հետապնդում էին հիմնականում տնտեսական նպատակներ։ Փոքր քաղաքներն իրենց սահմանափակ նյութական միջոցներով և փոքրաթիվ բնակչությամբ հաճախ ստիպված էին լինում ուրիշներից փոխառություններ անել, ծանրաբեռնել իրենց սեփական քաղաքացիներին հարկադիր փոխառություններով և լիտուրգիաներով։ Նման քաղաքները տատապում էին խրոնիկական տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամով և ամբողջությամբ վերցրած ի վիճակի չէին թագավորների համար կայուն տնտեսական բազա ապահովել³։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած քաղաքների միաձուլման բազմաթիվ դեպքերից մենք կսանձափակվենք սույն մի քանիսի, ամենաբնորոշների քննությամբ, որոնցում ավելի հստակ կերպով է քացահայտվում սինդիսմոսի պրոցեսն ու նպատակը։

Բնակչության բռնի և զանգվածային գաղթեցման և նրա նոր քաղաքում վերաբնակեցման միջոցով կատարվող սինդիսմոսը կիրառվում էր դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու կենդանության ժամանակ։ Դիոդորոս Սիկիլիացին հաղորդում է, որ երիտասարդ միապետը ձեռնարկում էր «քաղաքների սինդիսմոսներ և բնակչության տեղափոխումներ Ասիայից Եվրոպա և հակառակը...»⁴։ Ինչպես էլ չքացատրել Ալեքսանդրի նպատակը սինդիսմոսը կիրառելիս, այն, անկասկած, տեղի էր ունենում բռնի ուժի միջոցով։

Բուն Հունաստանում բնակչության բռնագաղթի անմիջական նպատակն էր նոր քաղաքի հիմնադրումը կամ էլ հնի, եղածի ընդարձակումը։ Արևելքում Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հետնորդները սինդիսմոսը և բնակչության զանգվածային տեղափոխումը նույնպես կիրառում էին Արևելքի ժողովուրդներին և հունամակեդոնական գաղութարար-

³ M. I. Rostovtznff. SEHW, էջ 155.

⁴ Diodor, XVIII, 4, 4.

ներին միաձուլելու նպատակով, երկրում *δράσις* — համա-
մըտություն, համերաշխություն ձեռք բերելու նպատակով,
«կյանքն ու բարքերը, կենցաղը և ամուսնությունը միախա-
նելու» նպատակով⁵:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի ամենավաղ սինո-
կիսմոսներից մեկը, որ անց էր կացնում, բայց չկարողացավ
մինչև վերջ հասցնել Անտիգոնոսը, հանդիսանում է փոքր-
ասիական երկու ոչ մեծ քաղաքների, Տեոսի և Լեբեդոսի սի-
նոկիսմոսը: Այդ մասին հանգամանակից վկայություններ են
պահպանվել Փոքր Ասիայում հայտնաբերված երկու արձա-
նագրություններում: Դրանք Անտիգոնոս Միակաևու երկու
նամակ-հրահանգներն են, ուղղված Տեոս քաղաքին: Ա. Բ.
Ռանովիչի հաշվումներով այդ երկու արձանագրությունների
ընդհանուր ծավալը հասնում է մոտավորապես 1/4 տպագրա-
կան մամուլի: C. B. Welles-ը իրավացիորեն այդ արձանա-
գրությունների թվականը որոշում է 306 թվի, երբ Անտիգոնո-
սը, առաջինը դիադոնոսներից, իրեն հայտարարեց թագա-
վոր, և 302 թվի միջև, երբ Տեոս քաղաքը գրավվեց Կաս-
սանդրոսի կողմից⁶, որով Անտիգոնոսին չհաջողվեց մինչև
վերջ կենսագործել իր ձեռնարկած այդ սինոկիսմոսը:

Անտիգոնոսի այդ հրահանգ-նամակներից առաջինը
վերաբերում է այդ սինոկիսմոսի հետ կապված հետևյալ
հարցերին. 1) Լեբեդոսի բնակիչների տեղափոխումը Տեոս,
2) փոխադրվողներին բնակարանով և հողակտորով ապա-
հովումը, 3) պարտքերի մարում, 4) հացահատիկի վաճառք
վերաբնակիչներին, 5) քաղաքացիական իրավունքի, այն է՝
նոր քաղաքի օրենսդրության հարցը: Երկրորդ հրահանգ-
նամակը վերաբերում է սինոկիսմոսի կիրառման ընթացքում
ձեռնարկվելիք ֆինանսական և կազմակերպչական միջոցա-
նումներին: Վերոհիշյալ հրահանգների տվյալներով, այդ սի-
նոկիսմոսը պատկերանում է ոչ որպես Անտիգոնոսի պատա-

հական քմահաճույքը, այլ հանդիսանում է պլանավորված մի
միջոցառում, որը պետք է կենսագործվեր երեք տարվա ըն-
թացքում (*ἐν ἑττοσιν εἰσὶν*)⁷:

Սինոկիսմոսի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություն-
ներ է հաղորդում Ստրաբոնը: Այսպես, խոսելով նույն Անտի-
գոնոսի ձեռնարկած մի ուրիշ սինոկիսմոսի մասին, նա վկա-
յում է, թե մշտական թշնամություն և պատերազմ կար փոքր-
ասիական երկու հարևան քաղաքների, Կերքենայի և Սկեպ-
սիսի բնակիչների միջև: Անտիգոնոսը փորձեց լուծել այդ
վեճը, բայց լուրովի: Նա տեղափոխեց (*συγκρίσεν*) այդ երկու
քաղաքների բնակիչներին իր նոր հիմնադրած Անտիգոնեյա
քաղաքը⁸: Բայց Իսյոսի մոտ 301 թ. նրա կրած պարտությու-
նից հետո, հաղթանակ տարած կռավիցիայի անդամներից
Լիսիմաքոսը վերանվանեց այդ քաղաքը Ալեքսանդրիայի:
Ստրաբոնի օրոք այդ քաղաքը դեռևս գոյություն ուներ և կոչ-
վում էր նույնպես Ալեքսանդրիա: Դրանում հիմնականում
մնացել էին ուրիշների հետ միասին նաև Կերքենայի նախկին
բնակիչները (*Κερχηνιάς συγκρίσας τοὺς ἀλλοίους*): Ո՞րն է նկատի
ունեցել Ստրաբոնը «*τοὺς ἀλλοίους*» — ուրիշների — արտահայ-
տությամբ: Այս հարցին պատասխանում է Ստրաբոնի մի
ուրիշ հաղորդումը: Նրանք՝ մոտակայքում գտնված քաղաք-
ների նախկին բնակիչներն էին: «Այդ փոքր քաղաքները
(Ստրաբոնը թվում է վեց *πολίεμματα* — Ս. Կ.) ինչպես նաև
ամրացված մյուս վայրերից (*εἰσόρτια*) շատերը միաձուլվեցին
Ալեքսանդրիային: Դրանց թվում են Կերքենան և Նե-
յանդրիան: Ալեքսանդրիացիները տիրապետում են նաև այդ
քաղաքների հողերին»⁹: Ինչ վերաբերում է Սկեպսիս քաղա-
քից վերաբնակեցվածներին, ապա Ստրաբոնը հաղորդում է,
որ նրանք շուտով, Լիսիմաքոսի թույլտվությամբ վերադար-
ձան իրենց քաղաքը: Այս կապակցությամբ Ա. Բ. Ռանովիչը

⁵ *Plut.*, de fortuna Alexandri, 1, 6.

⁶ *Adm. Diodor.*, XX, 105, 5.

⁷ *C. B. Welles*, RC, 3, 15.

⁸ *Strabo*, XIII, 1, 33 (C. 597).

⁹ *Strabo*, XIII, 1, 47 (C. 604).

իրավացիորեն նշում է, որ «սինդիկիսմոսը» չէր նշանակում նոր կենտրոն տեղափոխված բնակավայրերի ֆիզիկական ոչնչացում, դրանք սույն դեգրադացիա էին ապրում, կորցնելով իրենց քաղաքական ինքնուրույնությունը, և երբեմն վերածվում էին գյուղական վայրերի (*χωριαι*)¹⁰: Որ այս սինդիկիսմոսը վերջ չէր դրել Սկեպսիսի գոյությանը որպես ինքնուրույն քաղաքի, ցույց է տալիս այն փաստը, որ հետագա դարերում մի շարք քաղաքական և մշակութային գործիչներ հիշատակվում են իբրև Սկեպսիս քաղաքի բնիկներ, ինչպես օրինակ Տիգրան 2-րդի պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսացին: Մի այլ տեղ Ստրաբոնը խոսելով Սկեպսիսի բնակչության այդ նույն տեղափոխման մասին, *συνόλις* արտահայտության փոխարեն գործ է ածում *συνεπόλις* արտահայտությունը¹¹: Այս դեպքում *συνολίζω* և *συνπολίζω* բայերի նշանակության նույնությունն ակներև է: Ստրաբոնի հաղորդման մեջ առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա խոսքերն այն մասին, որ պեքսանդրիացիները տիրում են հիշյալ քաղաքներից տեղափոխված բնակիչների հողերին: Պիտի ենթադրել, որ յուրաքանչյուր վերաբնակվողի, որը նախապես իր քաղաքում ուներ որոշակի հողակտոր, հնարավորություն էր տրվում հետագայում ևս իր ձեռքում պահելու այն: Վերաբնակվելուց հրաժարվելու դեպքում այդ հողակտորը, հավանաբար, բռնագրավվում էր թագավորի կողմից: Նման միջոցառումը ունանց ստիպում, մյուսներին խթանում էր վերաբնակվելու նոր քաղաք:

Իր աշխատության մի այլ մասում Ստրաբոնը պատմում է ևս մի սինդիկիսմոսի մասին, որը տեղի էր ունեցել վաղհելլենիստական ժամանակաշրջանում հելլենիստական աշխարհի ծայրամասերից մեկում, Պափլագոնիայում: Այն անց էր կացրել ոչ թե հույն կամ մակեդոնացի տիրակալ, այլ

պարսկական արքունիքի շառավիղներից մեկը, Դարեհ Կոդոմանոսի ազգական Ամաստրիսը, Պոնտական Հերակլեյա քաղաքի տիրան Դիոնիսիոսի կինը: Այստեղ հետաքրքիրն այն է, որ Ամաստրիս նոր քաղաքը կազմվում էր ոչ թե քաղաքների, այլ գյուղական վայրերի մի քաղաքային համայնքի մեջ միաձուլման միջոցով (*ἐκ τετάρων κατοιχοῶν*)¹²: Եթե քաղաքների միաձուլման ընթացքում տեղափոխվող բնակիչները հնարավոր է որ դժգոհեին, ապա, ընդհակառակը, Ամաստրիսի ձեռնարկած սինդիկիսմոսի դեպքում գործը համատարաբար հեշտ կլիներ, քանի որ նոր քաղաք կազմող գյուղական բնակավայրերը քաղաք դառնալուց հետո առանում էին քաղաքային ինքնավարության իրավիճակ: Դրանով իսկ նախկին գյուղական վայրերի բնակիչները (*κατοικοι*) դառնում էին քաղաքացիներ և օգտվում այն նույն արտոնություններից, ինչ ուրիշ քաղաքի քաղաքացիները: Հետևաբար, բնակիչներն իրենք անմիջականորեն շահագրգռված էին նպաստելու այդ սինդիկիսմոսի կենսագործմանը:

Սելևկյանների մայրաքաղաքի, Անտիոքի հիմնադրման և հետագա բարգավաճման ժամանակ նկատվում է սինդիկիսմոսի հետաքրքիր մի երևույթ, որի մասին հաղորդում է նույնպես Ստրաբոնը: Այս սինդիկիսմոսի դեպքում միապետի ձեռնարկումը համընկնում է տվյալ շրջանի բնակիչների ձգտման հետ, որոնք տարերայնորեն աջակցում են սինդիկիսմոսի կենսագործմանը: «Անտիոք քաղաքը,—գրում է Ստրաբոնը,—նույնպես չորս մասից է բաղկացած (*τετραπόλις*):

Առաջին մասը հիմնել է Նիկատորը և այնտեղ փոխադրել հարևան Անտիոգոնեյա քաղաքի բնակիչներին: ...Երկրորդ մասը հիմնված է բնակչության կողմից, երրորդը՝ Սելևկոսի, Կալինիկոսի որդու կողմից, չորրորդը՝ Անտիոքոս Եպիֆանեսի»¹³:

¹⁰ А. Б. Ракоч. Эллинизм и его историческая роль М.—Л. 1950, էջ 99.

¹¹ Strabo, XIII, 1, 47 (C. 607).

¹² Str. op. XII 3, 10 (C. 544).

¹³ Strabo XVI, 2, 4 (C. 750).

Հելլենիստական թագավորները միշտ չէ, որ բռնություն էին գործադրում սինոլիսմոսի կենսագործման և նոր քաղաքները բնակեցնելու ժամանակ: Նրանք երբեմն ձգտում էին նյութական շահագրգռվածության միջոցով ապահովել բնակիչների համակրանքը, որպեսզի նրանցով բնակեցնեն այս կամ այն քաղաքը: Հենց այդպես էլ վարվեց, օրինակ, Անտիոքոս 3-րդը Լիսիմաքիա քաղաքի վերականգնման ժամանակ, երբ նա Ասիայից անցնում էր Եվրոպա: «Նավելով Եվրոպա անցնելիս,—գրում է Ապպիանոսը,—նա շարժվեց Թրակիայի վրա և ուժով հպատակեցրեց իրեն ենթարկվել չցանկացող ցեղերին: Նա ամրացրեց Խերսոնեսը և բնակչությանը լցրեց Լիսիմաքիան, որ հիմնել էր Լիսիմաքոսը..., որպեսզի իր համար հանդիսանար ամրացված կետ թրակիացիների դեմ: Իսկ թրակիացիները, երբ Լիսիմաքոսը մեռավ, կործանեցին այն: Եվ ահա Անտիոքոսը սկսեց բնակչությանը լցնել այն, Լիսիմաքոսի տիրույթներն ապաստանած փախըստականներին կոչելով, ստրկացված գերիներին ետ գնելով, նրանց թվին ուրիշներին ավելացնելով, նրանց եզներ, ոչխարներ և երկրագործության համար երկաթյա գործիքներ տալով և ոչինչ աչքաթող չանելով, որպեսզի արագ կերպով կարողանար ամրացնել քաղաքը»: Այս բոլորը նա անում էր ոչ թե մարդասիրությունից դրդված, այլ որովհետև «այդ վայրը նրան թվում էր վերին աստիճանի կարևոր ամրություն ամբողջ Թրակիայի դեմ և հարմարագույն պահեստավայրը իր մնացած մտահոգացումների համար»¹⁴:

Բերված օրինակներից պարզ է դառնում, որ սինոլիսմոսը հանդիսանում էր հելլենիստական թագավորների քաղաքաշինական գործունեության գլխավոր օղակներից մեկը, որն անհրաժեշտ էր նրանց՝ նորակառույց քաղաքները բնակչությանը ապահովելու համար:

Հայաստանում ևս նոր քաղաքներ կառուցելը հայ թագավորներին կանգնեցնում էր այդ քաղաքները անհրաժեշտ

բնակչությանը ապահովելու անհետաձգելի խնդրի առաջ: Պատմական հանգամանքների բերումով նրանք երկու կարգի հնարավորություններ ունեին այդ խնդիրը լուծելու: 1) Հարևան, երբեմն նույնիսկ հեռավոր երկրներ արշավելով՝ այնտեղից բնակիչներին բռնի տեղափոխել Հայաստան և բնակեցնել նորակառույց քաղաքում: 2) Երկրի ներսում բնակիչներին նախկին բնակավայրերից տեղափոխել նոր քաղաքները:

Եթե քաղաքները բնակչությանը ապահովելու վերոհիշյալ եղանակներից առաջինը բնորոշ էր հայկական թագավորության սկզբնական շրջանի համար (Երվանդունիներ, Արտաշեսյաններ), ապա երկրորդ եղանակը հատկանշական էր Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանի համար: Եվ դա ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: Արտաշեսյանների ժամանակ Հայաստանի տիրակալների համար միջազգային բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին արտաքին նվաճումների միջոցով իրենց տերության սահմանները ընդարձակելու: Հոռոմ ծանրագույն հարված հասցնելով Սելևկյան տերությանը, նրան համարյա դուրս էր մղել Փոքր Ասիայից, իսկ ինքը՝ Հոռոմը, դեռևս հնարավորություն չուներ հաստատուն ոտքերով կանգնելու այն երկրներում, որտեղից դուրս էին մղվել Սելևկյանները: Դրանով իսկ հնարավորություն էր ստեղծվել Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների տիրակալների համար փորձեր անել իրենց տիրույթներն ընդարձակելու ուղղությամբ: Ահա այդ շրջանում էր, որ Արտաշեսյանները (Արտաշես, Տիգրան, մասամբ Արտավազդ) օգտվելով հարմար առիթից, արշավանքներ են ձեռնարկում հարևան երկրներ և, բնակիչներին գերեվարելով, բնակեցնում Հայաստանի նորակառույց քաղաքներում: Հետագայում արդեն Հայ Արշակունիները սեղմված լինելով մի կողմից արդեն իր հզորության գագաթնակետին հասած Հռոմի և մյուս կողմից օր-օրի բարձրացող Պարթևական (հետագայում՝ Սասանյան) պետության միջև, ամբողջովին հրաժարվեցին արտաքին նվաճումներից և, նոր քաղաքներ կառուցելիս,

¹⁴ Appian., Syr., 1.

նրանք ստիպված էին արդեն շարժման մեջ դնել երկրի ներքին հնարավորությունները: Դրանով էլ մասամբ պիտի բացատրել այն հանգամանքը, որ Արշակունիները առանձնապես չփայլեցին որպես քաղաքաշինարարներ: Այնուամենայնիվ, Հայաստանում նորակառույց քաղաքները ազգաբնակչությանը ապահովելու վերոհիշյալ երկու եղանակներն էլ չէին տարբերվում հելլենիստական Արևելքի մյուս երկրներում նոր քաղաքներ կառուցելիս թագավորների ձեռնարկած սինդլիսմոսներից:

Որի՞շ վայրերից մարդկանց նոր քաղաքներ փոխադրելը Հայաստանում կիրառվել է դեռևս առաջին Արտաշեսյանների ժամանակ, հայկական պետականության կազմավորման առաջին իսկ շրջանում: Դիմենք սկզբնաղբյուրներին:

Ստրաբոնը նշում է, որ Արտաշեսը, իրեն Մեծ Հայքի թագավոր հռչակելուց հետո, հարևան մի շարք գավառներ միացնելով իր երկրին, ընդարձակեց իր տերության սահմանները¹⁵: Նորաստեղծ թագավորության համար անհրաժեշտ էր նորակառույց մայրաքաղաք: Արմավիրը այլևս չուներ իր նախկին փայլը, իսկ նորաստեղծ Երվանդաշատը Արտաշեսի թշնամի Երվանդի ձեռակերտն էր, որը, հավանաբար, դեռևս չուներ հզոր տերության մայրաքաղաքին վաղել շքեղություն: Ուստի Արտաշեսը, հետևելով Փոքր Ասիայի հելլենիստական թագավորների օրինակին, կառուցում է մայրաքաղաք Արտաշատը: Այս միջոցառումն, անկասկած, կստեղծեր վարչա-տնտեսական ամուր հենարան երկրի ներսում, միաժամանակ, ինչպես նշում է Հրանդ Արմենը¹⁶, կբարձրացներ հայոց թագավորի հեղինակությունը և՛ իր տերության սահմաններում, և՛ միջազգային ասպարեզում:

Մեր հիմնական աղբյուրները՝ Ստրաբոն, Պլուտարքոս և Խորենացի, իրար հետ համերաշխ են այն բանում, որ քաղաքը կառուցվել էր մինչ այդ չբնակեցված վայրում¹⁷: Հե-

տաքրքրական է, որ Ստրաբոնը քաղաքի բնակեցման մասին խոսելիս օգտագործում է *συνωρισμένην καλῶς* — «լավ բնակեցված» արտահայտությունը: Բացառված չէ, որ Արտաշեսն այնտեղ բնակեցրեց իր թագավորությանը միացրած նոր երկրների բնակիչների մի մասին: Պլուտարքոսը ոչինչ չի ասում այն մասին, թե Արտաշեսն ինչպես բնակեցրեց իր նոր մայրաքաղաքը: Բայց Մ. Խորենացին ունի մի շարք հետաքրքիր վկայություններ, որոնց հիման վրա կարելի է ինչ-որ եզրակացությունների հանգել: Ըստ Խորենացու, քաղաքը կառուցելուց հետո Արտաշեսը «կանգնեց ի նմա մեհեան և փոխեց ի Բագարանե գլխակերպ Արտեմիդայ և զամենայն կոռու հայրենիս»¹⁸: Նշանակում է՝ այնտեղ բնակվեցին առաջին հերթին քրմերն ու տաճարների սպասավորները¹⁹: Ծառունակելով պատմահայրը հաղորդում է, որ Արտաշեսը «յարուցանեց ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն հրէիցն, որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւրայ, և նստուցանեց զնոսա յԱրտաշատ»²⁰: Անախրոնիզմը Խորենացու սխալ ժամանակագրության հետևանքով, այստեղ ակներև է: Հրեաներին Հայաստան է բերել Տիգրան 2-րդը Երվանդ Վերջինից և Արտաշեսից հետո, այսինքն՝ Երվանդաշատի և Արտաշատի կառուցումից հետո: Հետևաբար, հնարավոր է երկու ենթադրություն: Կամ Արտաշատ փոխադրվածները հրեաներ չէին, կամ էլ նրանք փոխադրվել են ավելի ուշ, ասենք, Կորբույունի կողմից քաղաքն ավերվելուց հետո Տրդատ 1-ինի ձեռ-

¹⁵ Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԹ:

¹⁹ Խորենացու այս վկայությանը հետաքրքիր մեկնաբանություն է տալիս Հրանդ Արմենը: «Հայ աստվածները Արտաշատ հաստատելով, — գրում է նա, — ինչպես նաև անոնց ի պատիվ պաշտամունքի տոնական օրեր նշանակելով, թագավորը վստահ էր, որ Հայաստանի ամեն կողմերեն ուխտավորներ, առետրականներ, մարդիկներ, արկածախնդիրներ և բազմ ու ոսկի որոնողներ պիտի գային իր քաղաքը և շատ շատեր հոն հաստատեին իրենց բնակությունը» (Հրանդ Արմեն, *Նշված աշխ.*, էջ 22):

²⁰ Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԹ:

¹⁵ Strabo, XI, 14, 5 (C. 528).

¹⁶ Հրանդ Արմեն, *Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957*, էջ 20:

¹⁷ Strabo, XI, 14, 5—6; Plut., Lucul., XXX: Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԹ:

քով վերակառուցվելու կապակցությամբ: Այս վերջին ենթադրությունը մեզ ավելի հավանական է թվում, քանի որ մեծ թվով հրեաների գոյությունը Արտաշատում անժխտելի փաստ է²¹: Տվյալ դեպքում մեզ համար կարևոր է ոչ թե բնակիչների էթնիկական կազմը որոշելը, այլ հենց նրանց տեղափոխման փաստը ինքնին, որին զուգահեռ օրինակները մենք նշել ենք վերևում, հելլենիստական Փոքր Ասիայում տեղի ունեցող սինոլիսմոսների մասին խոսելիս: Ինչպես Փոքր Ասիայի հելլենիստական երկրներում տեղի ունեցած սինոլիսմոսների ժամանակ վերաբնակվողները ստանում էին թագավորից որոշակի առանձնաշնորհումներ, այդպես էլ հավանական է, որ Արտաշատ վերաբնակվողներին Արտաշեսը շնորհում էր զանազան արտոնություններ, նրանց դեպի նոր կառուցվող քաղաքը հրապուրելու համար:

Այս ենթադրության օգտին խոսում են մատենագրական մի շարք կողմնակի վկայություններ: Մ. Խորենացին, օրինակ, վկայում է, որ Արտաշեսն իր քաղաքը արագ կառուցեց և այդ վերագրում է այն բանի, որ «ձեռնառու լինի նմա և Երասխ փայտիք մայրից. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ...»²²: Բացառված չէ, որ քաղաքի արագ կառուցման հիմնական խթանը հանդիսանալին վերաբնակվողներին թագավորի շնորհած արտոնությունները, ասենք, վարելահող տրամադրել, հարկերից ազատել, և այլն: Ինչ վերաբերում է Արաքսի փայտով օգնելուն, ապա պիտի ենթադրել, որ թագավորը, որի սեփականությունն էին անտառները, թույլ էր տվել վերաբնակվողներին նոր շենքերի և բնակարանների կառուցման ժամանակ անարգել օգտվել անտառանյութից, որը փոխադրվում էր Արաքսի վրայով:

Արտաշատի դարեր հարատևած կենսունակությունը մենք հակված ենք բացատրելու նրա բնակիչների վաղեմած արտոնություններով, որոնց համար բնակիչները սիրում էին իրենց քաղաքը և ամեն գնով պաշտպանում այն: Բերենք

²¹ Փավստոս Բուզանդ, Դ, ԾԵ:

²² Մովսես Խորենացի, Բ, ԽԹ:

մեր այս ենթադրությանը հիմք տվող պատմական մի քանի փաստեր: Խոսելով Տիգրան 2-րդի դեմ նրա որդու, Տիգրան Կրտսերի բարձրացրած ապստամբության մասին, Դիոն Կասսիոսը²³ հաղորդում է, որ մինչ Պոմպեոսը զբաղված էր Միհրդատի դեմ Պոնտոսում կռվելով, պարթևների թագավոր Հրախատ 3-րդը Տիգրան Կրտսերի և սրան հարած խոռվարար հայ նախարարների ուղեկցությամբ ներխուժել էր Հայաստան և հասել մինչև մայրաքաղաք: Հանկարծակիի եկած Տիգրան 2-րդը ստիպված է լինում հեռանալ երկրի լեռնային շրջանները: Բայց Արտաշատի բնակչությունը մինչև վերջն էլ հավատարիմ մնալով իր թագավորին հաջող կերպով դիմադրում է քաղաքը պաշարողներին: Տակիտոսը վկայում է²⁴, որ հռոմեական զորավար Կորբուտոնը հիմնահատակ կործանեց Արտաշատը, բայց չանցած մի տասնամյակ, այն նորից վերականգնվեց որպես հայոց մայրաքաղաք: Վերջապես, մեր այս ենթադրության օգտին ցանկանում ենք նշել նաև հետևյալ փաստը: Երբ 2-րդ դարի 60-ական թվականներին հայերը, մասնավորապես Արտաշատի բնակչությունը, ապստամբեցին երկրում Ռաստատված հռոմեական կայսրոսների դեմ, հռոմեացի զորահրամանատար Մարտինոս Վեոտը, ապրստամբությունը ճնշելուց հետո, երկրի քաղաքամայր հայտարարեց արդեն *Καὶνὴ πόλις* — Վաղարշապատը²⁵: Կ. Վ. Տրեվերը ենթադրում է, որ հռոմեացիները այդ քայլին դիմեցին ջնջելու համար հայերի գիտակցությունից Արտաշատի, որպես հայկական ինքնուրույն թագավորության կենտրոնի մասին հիշողությունը²⁶: Մեզ ավելի հավանական է թվում այն, որ հռոմեացիները Վաղարշապատը մայրաքաղաք հայտարարեցին Արտաշատի բնակիչներին պատժելու նպատակով, քանի որ նրանք, իբրև մայրաքաղաքի բնակիչներ,

²³ Cass. Dio, XXXVI, 51, 2.

²⁴ Tacit., Annal., XIII, 41.

²⁵ Suida, Μέγιστος βασις των

²⁶ K. B. Trever, Очерки..., էջ 232:

վայելում էին որոշ արտոնություններ, իսկ այժմ կգրկվեին դրանցից:

Արտաշեսյանների թագավորությունը քանի դեռ պարփակված էր Մեծ Հայքի բնական սահմանների մեջ, ապա Արտաշատը մնում էր որպես երկրի միակ վարչա-տնտեսական և քաղաքական կենտրոնը և կարիք չէր զգացվում մի երկրորդ, գուգահեռ կենտրոն ստեղծելու: Տիգրան 2-րդի նվաճումների հետևանքով հայկական թագավորությունը դուրս եկավ իր բնական աշխարհագրական սահմաններից և որոշ ժամանակ հասավ մինչև Կիլիկիա, Միջերկրական ծով և Պաղեստին: Այդ պայմաններում էլ ահա Տիգրան 2-րդի համար ակներև է դառնում, որ մայրաքաղաք Արտաշատը, մնալով իր նորաստեղծ լայնածավալ պետության հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, ի վիճակի չէր այդպիսի ընդարձակ տերության վարչա-տնտեսական կենտրոնին ատաճադրվող դերը լրիվ կատարելու: Իր արշավանքների ընթացքում Տիգրան 2-րդը տիրացավ Ասորիքի մեծագույն քաղաքին, Սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքին: Թե ինչպե՞ս այդ տեղի ունեցավ, մեզ հասել են երկու երևութապես իրար հակասող վկայություններ՝ Յուստինոսի և Ստրաբոնի: Յուստինոսը նշում է, որ երբ «Ասորիքի (իմա Սելևկյան տերության—Ս. Կ.) և՛ թագավորները և՛ թագավորությունը ուժասլառ եղան համառ կռիվներում, ժողովուրդն ապավինեց դրսի օգնության և սկսեց իր համար փնտրել օտարերկրյա թագավորներ: Արդ՝ ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտղոմեոսին.... Բոլորը, սակայն, համաձայնության եկան Հայաստանի Տիգրան թագավորի նկատմամբ...»²⁷: Այստեղ պարզորոշ կերպով ասված է, որ Տիգրանին հոծարական հրավիրեցին իրենք, Ասորիքի բնակիչները: Մինչդեռ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Տիգրանն Ասորիքը գրավել էր զենքի

ուժով²⁸: Հ. Մանանդյանը²⁹ խոսելով այս հակասության մասին, միանգամայն հավանական է համարում Հ. Աստուրյանի այն բացատրությունը, թե այս երկու վկայություններն էլ կարող են ճիշտ լինել, որովհետև Տիգրանը, հրավիրված լինելով որոշ կուսակցության կողմից, պետք է իրեն հպատակեցրած լիներ զենքի ուժով մյուս կուսակցությունը³⁰: Իրապես, բացառված չէ, որ Տիգրանին կողմնակից են եղել միջազգային տարանցիկ առևտրի հետ կապված Անտիոք քաղաքի վաճառականները, քանի որ Ասորիքի միացումը Հայաստանին նրանց համար ուներ տնտեսական կարևոր նշանակություն, որովհետև Չևգմայի վրայով անցնող համաշխարհային գլխավոր ճանապարհը Հյուսիսային Միջագետքի գրավումից հետո, գտնվում էր Տիգրանի ձեռքում³¹:

Անտիոք քաղաքը նվաճելուց հետո հայոց արքան կարծես թե այնտեղ էր փոխադրելու իր տերության մայրաքաղաքը: Բայց այդպես չարեց: Անտիոքը ևս, Արտաշատի նման, աշխարհագրական տեսակետից չէր գտնվում տերության կենտրոնում: Այն ուներ մի այլ թերություն ևս, որ չուներ Արտաշատը.—ամբողջ բնակչությունը օտար էր, ոչ հայ, ուստի և Հայաստանից կտրված լինելու պայմաններում այն երբեք չէր կարող հենարան դառնալ Տիգրանին:

Նոր մայրաքաղաքի հարցը լուծելու համար Տիգրան 2-րդի առաջ մնում էր մի ճանապարհ. այն է՝ հարմարագույն վայրում կառուցել մի նոր քաղաք և այն դարձնել իր տերության վարչա-տնտեսական ու մշակութային կենտրոնը: Այդպես էլ նա արեց, քանի որ դրա համար նա արդեն ուներ անհրաժեշտ բոլոր միջոցները,—կառուցող վարպետներ,

²⁸ Strabo, XI, 14, 15 (C. 535).

²⁹ Հ. Հ. Մանանդյան, *Տիգրան երկրորդը և Հռոմը*, Երևան, 1940, էջ 51: Նույնի, *Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, Երևան, 1944, հ. 1, էջ 153:

³⁰ Հ. Աստուրյան, *Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռովմա, Վենետիկ, 1912*, էջ 34, ծան. 3:

³¹ Հ. Հ. Մանանդյան, *նույն տեղում*:

²⁷ Justin., XL. 1, 1—3.

դրամ և քաղաքային բնակչություն: Այս բոլորը Տիգրան 2-րդը արդեն ձեռք էր բերել նախքան քաղաքի կառուցումն սկսելը իր արշավանքների ընթացքում: Որպես շինարարական գործի վարպետներ Տիգրանն անպայման օգտագործեց նվաճված Կորդոքի բնակիչներին, որոնց մասին Ստրաբոնն ուղղակի վկայում է, որ «համարվում էին լավագույն ճարտարապետներ և պաշարողական գործիքների վարպետ շինողներ: Ուստի, նրանց հենց այդպիսի գործերի համար էլ օգտագործում էր Տիգրանը»³²: Փող և այլ միջոցներ նա ձեռք էր բերել ոչ միայն Ասորիք, Կիլիկիա և Պաղեստին իր կատարած արշավանքների միջոցով, այլ նաև Միհրդատ Եվպատորի հետ համատեղ Կապպադովկիայի վրա արշավելու ժամանակ, որի մասին Յուստինոսը հաղորդում է, որ երկու թագավորները «պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին»³³: Ունենալով իր ձեռքում այս բոլոր միջոցները, Տիգրանը ձեռնամուխ է լինում նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը³⁴: Փորձենք պարզել, թե ի՞նչ եղանակով այն կառուցվեց:

Ե՛վ հաշվական և՛ օտար սկզբնաղբյուրներում Տիգրանակաների կառուցման վերաբերյալ պահպանված վկայությունների մանրակրկիտ քննարկումը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ Տիգրանի նոր քաղաքը կառուցվել է նույն եղանակով, ինչ Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքների զգալի մասը, այն է՝ սինդիսմոսի, այս ու այն բնակավայրի

³² Strabo, XVI, 1, 24.

³³ Justin., XXXVIII, 3, 1—5.

³⁴ 2. Աստուրյանը (Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 43) նկատում է, որ հունական աղբյուրները Տիգրանակերտը երբեք մայրաքաղաք չեն կոչել. նրանց համար Հայաստանի մայրաքաղաքը միշտ Արտաշատն է: Գուցե դա այն պատճառով, որ Տիգրանի կայսրությունը կարճատև եղավ, և Հայոց թագավորը ժամանակ չունեցավ նորակառույց քաղաքը պաշտոնապես մայրաքաղաք հայտարարելու: Այսուհանդերձ, Տակիտոսի մոտ Տիգրանակերտը կոչված է մայրաքաղաք, թագավորանիստ (Tacit., Annal., XV, 6).

բնակիչներին նոր քաղաք բռնի տեղափոխելու եղանակով³⁵: Սկսենք նկարագրված դեպքերին ժամանակի տեսակետից ամենամոտիկ կանգնած Ստրաբոնի վկայություններից: «...Չորեղանալով այդքան,—գրում է Ստրաբոնը,—նա (Տիգրանը.—Ս. Կ.) Օլիբերիայի մոտ քաղաք կառուցեց... որն անվանեց Տիգրանակերտ, քեղ բերելով այնտեղ մարդիկ իր կողմից ավերված հելլենական տաաներկու քաղաքներից»³⁶: Մի ուրիշ տեղ, Կապպադովկիայի Մաժաք քաղաքի պատմությունը անելիս, Ստրաբոնը գրում է. «վատ վերաբերվեց Տիգրան Արմենը, երբ արշավեց Կապպադովկիա: Նա բոլորին տեղափոխեց Միջագետք և Տիգրանակերտը մեծ մասամբ բնակեցրեց (συνώκησε) նրանցով»³⁷:

Մենք հավելած ենք ենթադրելու, որ Ստրաբոնը գիտի Տիգրանի երկու տարբեր արշավանքների մասին: Դրանցից առաջինը, որի ժամանակ Տիգրանը ավերել էր հելլենական տաաներկու քաղաք, տեղի էր ունեցել նախ քան հայ-պոնտական դաշինքի կնքվելը և Միհրդատյան պատերազմները³⁸: Տիգրանի երկրորդ արշավանքը Կապպադովկիա, որի ժամանակ նա ավերել էր Մաժաքը, անկասկած տեղի էր ունեցել Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում, որի մասին Ապպիանոսը մանրամասն խոսելիս, ի միջի այլոց հաստատում է Ստրաբոնի վկայությունը՝ գրելով. «Իսկ Արմենը (Տիգրանը.—Ս. Կ.) գերելարելով Կապպադովկիան, մոտ երեսուն բյուր մարդկանց տեղահանելով բնակեցնում էր (συνώκησε) նրանց ուրիշների հետ այն վայրում, որտեղ առաջին անգամ իր գլխին դրեց Հայաստանի թագը և որը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ...»³⁹:

³⁵ Այս հանգամանքը մատնանշել է նաև Մ. Ռոստովցիև (SEHHW էջ 856): Տիգրանակերտի բնակեցման վերաբերյալ, մանրամասն տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, գլուխ երկրորդ:

³⁶ Strabo, XI, 14, 15.

³⁷ Strabo, XII, 2, 9 (C. 539).

³⁸ Հմմտ. 2. 2. Մանանդյան, Տիգրանի երկրորդը..., էջ 52: Նույնի. Քրեանական տեսություն..., Գ. 1, էջ 154:

³⁹ Appian., Mithr., 67.

Այս վկայությունները հաստատում է նաև Պլուտարքոսը՝ նշելով, որ Տիգրանակերտում «ապրում էին շատ հույներ, որոնք բռնի կերպով տեղահանվել էին Կիլիկիայից, ինչպես նաև մեծ թվով բնիկներ, ասորիներ, կորդուքներ և կասպադովկիացիներ: Արքան ավերեց նրանց քաղաքները, իսկ բնակչությունը իր հետ բերելով ստիպեց ապրել այստեղ»⁴⁰: Վերոհիշյալ վկայություններին համեմատելիս է նաև Դիոն Կասսիոսի հաղորդած մի տեղեկությունը: Խոսելով Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտի գրավման մասին, նա այդ կապում է առավելապես այն այլազգիների խռովության հետ, որոնք բերվել ու բնակեցվել էին այնտեղ (τῶν ξένων τῶν συνοικούντων)⁴¹:

Առանձնապես հետաքրքիր է անտիկ հեղինակների տերմինաբանությունը Տիգրանակերտի բնակեցման մասին գրելիս: Այսպես, Ստրաբոնը և Ապպիանոսը օգտագործում են *συνοικισε* (բնակեցրեց սինոյկիսմոսի միջոցով) բայը, իսկ Դիոն Կասսիոսը՝ նույն բայի դերբայական ձևը (*συνοικούντως*):⁴² Այս փաստը առավել քան պերճախոս կերպով խոսում է այն մասին, որ Տիգրանակերտը հիմնադրվել է և բնակեցվել սինոյկիսմոսի եղանակով, այնպես ինչպես Փոքր Ասիայի հելլենիստական մի շարք քաղաքներ:

Հայկական աղբյուրներում Տիգրանակերտի հիմնադրման և կառուցման մասին տվյալներ համարյա բացակայում են: Սակայն մեր մատենագիրները խոսում են նվաճված երկրներից Տիգրանի Հայաստան բերած գաղթականների և նրանց բնակեցման մասին: Նրանք չգիտեն փոքրասիական երկրներից Տիգրանի բերած գաղթականությունը: Միայն Խորենացին մի անգամ հիշատակում է Տիգրանի բերած հունական աստվածների և քրմերի մասին, «որ եկել էին ի Յունաց...»⁴³: Այստեղ, իհարկե, խոսքը վերաբերում է ոչ թե

բուն Հունաստանին, այլ Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքներին: Ծարունակելով, Խորենացին Տիգրանի մասին վկայում է, որ «ստեպ գերի բազում և ի Հրեիցն, նստի շուրջ Պողոմայիդ քաղաքա»⁴⁴: Այնուհետև պատմահայրը ուղղակի խոսում է Հրեաստանից բերված գերիներին Հայաստանի քաղաքներում բնակեցնելու մասին: «Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն Հրեիցն նստուցեալ ի յԱրմաիր և ի յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ...»⁴⁵: Դարձյալ՝ «և զՀիրկանոս կապելով ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն, և Տիգրան հրաման տայ Բարգաւիրանայ նստուցեալ զգերին Հրեից՝ որ ի Մարիսացոց, ի քաղաքն Ծամիրամայ»⁴⁶:

Փալատոս Բուզանդը ևս, Սասանյան Ծապուհի Հայաստան կատարած ավերիչ արշավանքների պատմությունն անելիս, խոսում է հայկական քաղաքներից գերի տարված մեծ թվով հրեաների մասին և ավելացնում. «Չայս ամենայն բազմութիւն Հրեից, զոր գերեցին տարան յերկիրն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն պաղեստինացոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին, յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զքահանայապետն Հրեից զՀիրկանոս գառաջին ժամանակաւ: Եւ էաժ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւնն զայն՝ բնակեցուց ի քաղաքն Հայոց յիւրում դարուն ի ժամանակին»⁴⁶:

Տիգրանակերտի կառուցման և բազմահազար գերիների Հայաստան փոխադրման ու բնակեցման մասին հունական աղբյուրների հաղորդումները հայկական աղբյուրներում պահպանված վկայությունների հետ համեմատելիս աչքի է ընկնում այն, որ հունական աղբյուրները խոսում են առավելապես Տիգրանի կողմից հելլենիստական քաղաքների նվաճման ու ավերման մասին, մինչդեռ ազգային մատենագիրները խոսում են բացառապես Պաղեստինից բերված գերիների

⁴⁰ *Plut.*, *Lucull.*, XXVI.

⁴¹ *Cass. Dio.*, XXXVI, 2.

⁴² *Հմմտ. Դ. X. Саркисян, նշված աշխ., էջ 65:*

⁴³ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԴ:

⁴³ *Նույն տեղում:*

⁴⁴ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԶ:

⁴⁵ Մովսես Խորենացի, Բ, ԺԺ:

⁴⁶ Փալատոս Բուզանդ, Դ, ՄԵ:

մասին: Ցանկանում ենք այս առթիվ նշել, որ այդ երկու կարգի աղբյուրներում պահպանված տվյալների համադրումով մենք կարող ենք ստանալ ընդհանուր գծերով, այդ դեպքերի միշտ պատկերը. այն, որ Տիգրան 2-րդը գերիներ էր բերել Հայաստան և՛ Փոքր Ասիայի հեղեհիստական քաղաքներից և՛ Պաղեստինից ու Ասորիքից: Կարծում ենք, թե իրավացի են նրանք, որ գտնում են, թե հունական աղբյուրների վկայությունը այն մասին, որ իբր այդ գաղթականությունը Տիգրանն ամբողջովին բերել ու բնակեցրել է Տիգրանակերտում, չի համապատասխանում իրականությանը և որ ավելի միշտ են այս հարցում հայկական աղբյուրները, որոնց համաձայն գաղթականների այդ հսկայական զանգվածը բնակեցվել է Հայաստանի մի շարք քաղաքներում, ինչպիսիք են՝ Տիգրանակերտը, Արտաշատը, Արմավիրը, Վանը և այլն:

Իր նոր մայրաքաղաքը կառուցելիս ու բնակեցնելիս, Տիգրանը հիմնականում դիմելով հեղեհական և սեմական տարրերն այնտեղ վերաբնակեցնելու միջոցին, այնուամենայնիվ, չէր կարող անտեսել Հայաստանի ընձեռած ներքին հնարավորությունները ևս: Բացառապես օտարներով բնակեցված մի քաղաք չէր կարող հուսալի հեմարան հանդիսանալ հայոց թագավորի համար: Ուստի, նա Տիգրանակերտի կառուցման ու բնակեցման գործին մասնակից դարձրեց նաև հայկական տարրերին, ինչպես հասարակ ժողովրդին՝ ուսմիկներին, այնպես էլ վերնախալի ներկայացուցիչներին: Այդ մասին ավելի քան պարզորոշ վկայում են Պլուտարքոսն ու Ապպիանոսը: «Այստեղ նա հավաքեց,—գրում է Ապպիանոսը,—իր տերության ամենահայտնի մարդկանց, ապառնալով նրանց, որ այն ինչ չեն վերցնի իրենց հետ կրոնագրավի»⁴⁷: Իսկ Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ «ինչպես քաղաքի հասարակ մարդիկ, այնպես էլ մեծամեծները թագավորին հաճույանալու նպատակով իրար հետ մրցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման համար»⁴⁸: Տիգրանի այս ձեռ-

նարկումը ուներ քաղաքական խոշոր նշանակություն: Հայերին ևս բնակեցնելով նոր մայրաքաղաքում, իր համար իր իսկ ժողովրդից (գլխավորապես երևելիներից) հեմարան էր ստեղծում այնտեղ, հեմարան, որն, ի դեպ, հավատարիմ մնաց իրեն: Մեր այս եզրակացությանը որպես հիմք բերում ենք Իոնն Կասսիոսի հետևյալ վկայությունը. «Պաշարեց (Լուկուլոսը—Ս. Կ.) Տիգրանակերտը: Նրան ուժեղ կերպով տանջեցին բարբարոսները (իմա հայերը—Ս. Կ.) և՛ անտաճրգությամբ և՛ պաշարողական մեքենաների վրա նավթ լցնելով»⁴⁹: Դրան հակառակ, Փոքր Ասիայի քաղաքներից բոնի փոխադրվածները վճռական պահին դադարեցնեցին և քաղաքը հանձնեցին Լուկուլլոսին⁵⁰: Մյուս կողմից, հայ երևելիներին ստիպելով հաստատվել Տիգրանակերտում և ապրել իր հետ, նա ավելի հեշտությամբ կկարողանար վերահսկել նրանց գործունեությունը և անմիջապես կանխել նրանց կողմից հավանական որևէ ապստամբություն իր դեմ: Եվ, վերջապես, նա դրանով հնարավորություն էր ստանում հայ մեծամեծների նյութական միջոցները ևս ներդնելու նոր քաղաքի կառուցման գործում:

Սինոկլիստոսի ժամանակ վերաբնակեցման գործը գլուխ բերելու համար բնակչության ներքին միջոցները ևս շարժման մեջ դնելու ակնառու օրինակներից է Անտիգոնոս Միականո կողմից Տեոս և Լեբեդոս քաղաքներին պարտադրված սինոկլիստոսը, որի մասին հանգամանորեն խոսել ենք արդեն:

Հայկական հնագույն քաղաքների առաջացման քաղաքական պատմությունը շարադրելիս մենք արդեն խոսել ենք Հայաստանի պատմության մեջ նկատված մի եզակի դեպքի, Արշակավանի կառուցման մասին: Այժմ, սինոկլիստոսի հարցը քննելու կապակցությամբ, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Արշակի քաղաքի կառուցումն ու բնակեցումը յուրօրինակ մի սինոկլիստոս էր, որը հայոց թագավորը, ելնելով

⁴⁷ Appian., Mithr., 84.

⁴⁸ Plut., Lucull., XXVI.

⁴⁹ Cass. Dio. XXXVI, 1.

⁵⁰ Cass. Dio. XXXVI, 2; Appian., Mithr., 86.

տնտեսական և քաղաքական պայմաններից, ցանկանում էր գլուխ բերել բացառապես շահագործվող ժողովրդական զանգվածներին մոբիլիզացնելու և շահագրգռելու միջոցով: Փ. Բուզանդի և Մ. Խորենացու մոտ պահպանվել է իր հակառակորդ նախարարներին տնտեսական և սոցիալական հենարանից զրկելու նպատակով Արշակ թագավորի հրապարակած հրովարտակի բովանդակությունը, որով նոր հիմնվող այդ քաղաքն ապաստանողները ազատվում էին ամեն տեսակի հետապնդումներից: Ուստի, շուտով Արշակավանը դառնում է հալածված ծառաների հավաքատեղի և անելով վերածվում բազմամարդ քաղաքի⁵¹:

Արշակավանի հիմնադրման և բնակեցման պատմությունը շատ բանով հիշեցնում է մ. թ. ա. 2-րդ դարի սկզբներին հեղլենիստական աշխարհում ծագած սոցիալական խռչոսագույն և ամենահետաքրքիր շարժումներից մեկը, կապված Սպարտայի թագավոր Նաբիսի անվան հետ: Դեռևս մ. թ. ա. 3-րդ դարի կեսերին բնատնտեսության քայքայումը Սպարտայում վերջ էր դրել լակեդեմոնացիների ավանդական հավասարությանը, հիմնված հողի հավասար բաժանման և անօտարելիության սկզբունքի վրա: Քաղաքացիների թիվը նվազելով հասել էր 700-ի, որոնցից միայն 100-ը հողակտոր ուներ: Երիտասարդ Ագիս թագավորը մ. թ. ա. 243 թ. փորձեց արմատական ռեֆորմ անց կացնել հողերի վերաբաժանման և պարտքերի մարման նշանաբանով: Բայց 241 թ. նա սպանվեց: Նրա գործը շարունակեց Կլեոմենեսը (235—222թթ.), որի երկարատև պայքարը նույնպես ձախողվեց: Ի վերջո Նաբիսին հաջողվեց մ. թ. ա. 2-րդ դարի սկզբներին այդ նույն նշանաբանով անց կացնել հեղափոխիչ միջոցառումներ, իր ետևից տանելով ժողովրդական լայն զանգվածներին: Նաբիսը Սպարտան հայտարարեց անձեռնմխելի (*ἄσυλον*) և ապաստան տվեց բոլոր իր մոտ փախչողներին:

⁵¹ Փալստաս Բուզանդ, 7, ԺԲ, Մովսես Խորենացի, 7, ԻԷ:

Նաբիսի միջոցառումների վերաբերյալ հույն հեղինակների գնահատականները համեմատելով Արշակավանի մասին Բուզանդի և Խորենացու տվյալների հետ, տեսնում ենք, որ և՛ սրանք և՛ նրանք խիստ բացասաբար են վերաբերվում թագավորների միջոցառումներին: Ինչ չափով որ Պոլիբիոսը մեղադրում է Նաբիսին տիրանիայի, բռնատիրության մեջ, այնչափով էլ հայ մատենագիրները մեղադրում են Արշակին անհավատության և անիրավության մեջ: Երկու դեպքում էլ պատմագիրների կողմից տրված միանման ժխտողական գնահատականը, մեր կարծիքով, կարևոր ցուցանիշ է այդ երկու երևույթների համանման բնույթի մասին, հաշվի առնելով, իհարկե, հասարակարգերի միջև եղած տարբերությունները:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի բնակեցման օրինակով մենք փորձ արեցինք ցույց տալ, որ Հայաստանում անցկացվող սինդիկատուր շատ բանով նման էր եղել հեղլենիստական աշխարհում կիրառվող սինդիկատուին: Այսուհանդերձ դրանց միջև կա մի էական տարբերություն: Փոքր Ասիայի հեղլենականացած երկրներում, որտեղ զարգացած էր քաղաքային կյանքը, սինդիկատուր ուներ տեղական բնույթ և կիրառվում էր տեղական բազայի հիման վրա, մինչդեռ Հայաստանում կիրառվող սինդիկատուն ընդգրկում էր հեռավոր երկրների բնակիչներին: Դա բացատրվում է նրանով, որ Փոքր Ասիայում զարգացած քաղաքային կյանքը և մեծաքանակ քաղաքային բնակչությունը հնարավորություն էր տալիս հենց տեղում լուծել նոր քաղաքը բնակեցնելու հարցը, մինչդեռ Հայաստանում դեռևս չկային մեծ քաղաքներ և քաղաքային համապատասխան բնակչություն: Ուստի, հայ թագավորները ստիպված էին այդ բնակչությունը համալրել հեռավոր երկրներից:

Այսպիսով, հեղլենիստական աշխարհում սինդիկատուի եղանակով նոր քաղաքների հիմնադրման պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա հայկական հնագույն քաղաքների առա-

ջացման վերաբերյալ աղբյուրներում պահպանված տվյալների ուշադիր քննարկումը մեզ հանգեցնում է այն եզրակացության, թե հելլենիստական ամբողջ աշխարհն ընդգրկած քաղաքաշինության հսկայական պրոցեսում ներգրավվել էր նաև Հայաստանը և հայկական քաղաքների առաջացումը հանդիսանում է պատմական այդ խոշոր երևույթի կարևոր օղակներից մեկը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ հայկական պետականության առաջացումը և հետագա զարգացումը սերտորեն կապված է եղել Հայաստանի բնական-աշխարհագրական սահմաններում հայկական տարրերի համախմբման հետևանքով հայ ժողովրդի աստիճանական կազմավորման պատմական պրոցեսի հետ: Սկզբնաղբյուրների (Հերոդոտոս, Քսենոփոն) վկայությունների մանրակրկիտ վերլուծությունը րեքում է այն եզրակացության, որ դեռևս Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանում արտադրողական ուժերը գտնվում էին համեմատաբար զարգացած վիճակում և բոլոր նախադրյալները կային դրանց հետագա զարգացման համար: Սակայն Պարսկաստանը մ. թ. ա. 5—4-րդ դարերում ապրում էր քաղաքական ու տնտեսական լճացման ծանր վիճակ, որով խոչընդոտում էր Հայաստանի զարգացման նորմալ ընթացքը: Դրանով չպիտի բացատրել արդյոք այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտական քաղաքները անկում ապրելուց հետո նոր քաղաքներ չառաջացան:

Սակայն նման դրությունը չէր կարող երկար շարունակվել: Մ. թ. ա. 4-րդ դարի վերջին տասնամյակները Մերձավոր Արևելքի երկրների քաղաքական կյանքում մեծ փոփոխություններ առաջացրին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու գլխավորած հունա-մակեդոնական առաջխաղացումը դեպի Արևելք խթանեց նոր՝ հելլենիստական տիպի միապետությունների առաջացումը: Վերջիններիս և Հայաստանի միջև ստեղծված տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կա-

պերը վճռական նշանակություն ունեցան երկրի հետագա սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական զարգացման համար:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների առաջին, ամենամեծավոր հետևանքը Հայաստանի համար եղավ օտարերկրյա, արևմենյանների լծի տապալումը, որից հետո երկիրը մեր ուսումնասիրած ավելի քան վեց դար տևող ժամանակաշրջանում պահպանեց իր անկախ գոյությունը: Արդեն որպես ժողովուրդ կազմավորված հայերը ձեռք բերելով ինքնուրույն պետականություն, այն հաջող կերպով պաշտպանեցին սկզբում Սելևկյանների, հետագայում Հռոմի և Պարսկաստանի բոլոր տեսակի ոտնձգություններից: Եթե մինչ այդ պետականությունից զուրկ Հայաստանը չէր դուրս եկել միջազգային քաղաքական առկարեզ, ապա պարսկական լուծը թոթափելուց հետո Հայաստանում հաստատված Երվանդունիները, իսկ հետագայում՝ Արտաշեսյանները, հանդես են գալիս միջազգային հարաբերություններում որպես իրավական կողմ, լուրջ դեր խաղալով արևելյան Փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքում: Այսպես, Դիոդորոսի և Պոլիենոսի մոտ կարդում ենք Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի (մ. թ. ա. 4-րդ դ. վերջին տասնամյակներ) մասին, որը Պարսկաստանի սատրապ մակեդոնացի Պեկեստոսի հետ մոտիկ բարեկամական կապեր ուներ¹: Դիոդորոսի մեկ ուրիշ վկայությունից իմանում ենք, որ մ. թ. ա. 3-րդ դ. առաջին կեսին արմենների 'Αρδοάτης (Արտավազո?, Երվանդ?) թագավորը իր գործով օգնում է Հայաստան ապավինած Կապադոկիայի օրինական գահաժառանգ Արիարաթեսին, որպեսզի սա դուրս բերի իր երկրից մակեդոնացիներին և գրավի իր գահը²: Հայաստանը միջազգային քաղաքական լայն հարաբերությունների մեջ է մտնում իր հարևանների հետ հատկապես Արտաշեսյանների թագավորության ժամանակ, Արտաշեսի, Տիգրան 2-րդի և Արտավազդի օրով³: Քաղաքա-

կան այդ հարաբերություններին պետք է ուղեկցեն, և իրոք ուղեկցում էին, տնտեսական ու մշակութային կապերը:

Հայաստանի միջով էր անցնում Արևմենյանների մայրաքաղաքը Փոքր Ասիայի միջերկրածովյան ափերին միացնող սուրհանդակային արքայական ճանապարհը⁴, որը սակայն ուներ գլխավորապես ռազմական նշանակություն: Եթե չհաշվենք Եփրատի վրայով Հայաստանի և Բաբելոնի միջև տեղի ունեցող երթևեկությունը⁵, ապա կարելի է ասել, որ Հայկական լեռնաշխարհը համարյա մեկուսացված էր և չուներ առևտրական քիչ թե շատ սերտ կապեր ոչ միայն հեռավոր, այլև իր հարևան երկրների հետ: Բացի այդ, Հայաստանի բնակչությունից արքայից-արքայի վերցրած ծանր հարկերը, որոնց մասին վկայում են Քսենոփոնն ու Ստրաբոնը⁶, հազիվ թե հայերին հնարավորություն տալին առևտրական լայն հարաբերությունների մեջ մտնել ուրիշ երկրների հետ: Մինչդեռ անկախություն ձեռք բերելուց և Հայաստանում ինքնուրույն պետության կազմավորումից հետո երկրի տնտեսությունը որոշակի վերելք է ապրում: Ստեղծվում են բարենպաստ պայմաններ, որպեսզի հայերը ոչ միայն մասնակցեն Հայաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրին, այլև հարևան երկրներում հաշվաճառականների երևալուն⁷:

Մակեդոնացու արշավանքներից հետո Մերձավոր Արևելքը ողողվեց հունա-մակեդոնական տարրերով և ստեղծվեցին համանման սոցիալ-տնտեսական ու պետական կարգեր ունեցող հեղինիստական մի շարք պետություններ: Այդ պետությունների միջև ստեղծված տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կապերը զարկ տվեցին առևտրական սերտ հարաբերությունների, որոնք իրենց հերթին համահարթում էին Առաջավոր Ասիայի այս կամ այն երկրի էկոնոմիկայի այս կամ այն չափի հետամնացությունը, բարձրաց-

¹ Diodor., XIX, 23, 3; Polyae., IV, 8, 3:

² Diodor., XXX, 19, 4—5.

³ Polyb., XXVI, 6; Diodor., XXXI, 22; Strabo, XI, 13, 2; XI, 13, 4; XI, 14, 5; XI, 14, 15; XII, 2, 9 և այլն:

⁴ Я. А. Манандян, О торговле и городах..., էջ 14—16 և 27:

⁵ Herod., I, 194.

⁶ Xenoph., Anab., VI, 5, 24; Strabo, XI, 14, 9.

⁷ Strabo, XI, 5, 8; XII, 3, 36.

նելով դրանց մի ընդհանուր մակարդակի: Այսպիսի պայմաններում պետք է որ առաջանային, և իրոք առաջացան, քաղաքներ, որոնք պետք է դառնային ոչ միայն այս կամ այն առանձին երկրի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման կենտրոններ, այլև միաժամանակ հենակետեր այդ երկրների միջով կատարվող միջազգային տարանցիկ առևտրի համար: Այսպիսի իրադրության մեջ էլ ահա երևան են գալիս Հայկական լեռնաշխարհում մի շարք քաղաքներ, որոնց առաջացումը նոր երևույթ հանդիսանալով երկրի կյանքում, անքակտելիորեն կապված էր հելլենիստական աշխարհի քաղաքաշինության հսկայական պրոցեսի հետ⁸:

Այս բոլորից հետո, Հայաստանում առաջին քաղաքների առաջացման պատմությամբ զբաղվելիս, Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքների պատմությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը ապացուցման կարիք չունի: Այդ իսկ պատճառով մենք հարկադրված էինք հանգամանորեն կանգ առնելու Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական քաղաքների և հելլենիստական միապետների միջև գոյություն ունեցած փոխհարաբերությունների հարցի վրա, պարզելու այդ փոխհարաբերությունների էությունը, դրանց ներքին բովանդակությունը և այդ հիման վրա ուսումնասիրելու Հայաստանի հնագույն քաղաքների առաջացման և զարգացման հետ կապված հարցերի մի ամբողջ կոմպլեքս:

Ինչքանով որ Հայաստանի հնագույն քաղաքների առաջացումը առնչվում էր Արևելքի հելլենիստական քաղաքների առաջացման հետ, հանդիսանալով ողջ հելլենիստական աշխարհում նկատվող ինտենսիվ քաղաքաշինության հսկայական պրոցեսի մի մասնիկը, ապա Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական քաղաքների առաջացման և զարգացման հետ կապված մի շարք երևույթներ իրենց զուգահեռը պետք է ունենային նաև Հայաստանի հելլենիստական քաղաքներում: Եվ իրոք, մեր ուսումնասիրության ընթացքում նկատեցինք,

որ եթե նախահելլենիստական շրջանում Հունաստանում և Փոքր Ասիայում քաղաքներն առաջացել են տարրերայնորեն, ապա հելլենիզմի ժամանակ դրանք հիմնվել են և կառուցվել հաճախ միապետների նախաձեռնությամբ: Նույն երևույթը նկատելի է նաև Հին Հայաստանում: Առաջին շրջանում դրանք առաջանալով մասամբ որպես պաշտամունքային կենտրոններ, աստիճանաբար վեր են ածվում արհեստների և քարավանային առևտրի կենտրոնների: Երկրորդ շրջանում միապետների կառուցած քաղաքները բնակեցվում են սինոլիստի, բնակչությունը ուրիշ վայրերից բռնի կերպով վերաբնակեցնելու միջոցով: Սինոլիստի կիրառման եղանակների բազմազանությամբ հանդերձ, դրանք և՛ հելլենիստական մյուս երկրներում, և՛ Հայաստանում հանգում էին մի միջոցի—բնակչությունը հրապուրել դեպի նոր հիմնադրվող քաղաքը, խոտանալով և շնորհելով զանազան արտոնություններ: Վերջապես, և՛ այնտեղ, և՛ այստեղ քաղաքներ կառուցելով և նրանց նոր արտոնություններ շնորհելով բնակչությունը սիրաշահելու միջոցով թագավորները ձգտում էին հիմնականում, առևտրին ու արհեստներին զարկ տալու հետ մեկտեղ իրենց համար ստեղծել սոցիալական և տնտեսական հենարան և՛ արտաքին թշնամիների դեմ պայքարելու, և՛ ներքին սոցիալական շարժումները կանխելու համար:

⁸ Г. Х. Саркисян, Тигранакерт, էջ 47:

ՅԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

- Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1909:
Հովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարոնոյ, Երևան, 1951:
Կորին, Պատմություն վարուց և մահուան Մեսրոպայ վարդապետի, վե-
 նետիկ, 1894:
 Մովսիս Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1913:
 Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմություն, Երևան, 1939:
 Փաստոսի Բուզանդացու Պատմություն Հայոց, ս. Պետերբուրգ, 1883:
Աբեղյան Մ. Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944:
Աբրահամյան Ա. Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդիզացիայի հարցի
 շուրջը, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1947, № 2:
Աբրահամյան Ա. Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, «Էջմիածին»,
 1947, մարտ—ապրիլ:
Աճառյան Հ. Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. Ստրաբոն, Երևան, 1940:
Աճառյան Հ. Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959:
Առաքելյան Բ. Ն. Հաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13 դդ.,
 Երևան, 1958:
Առաքելյան Բ. Ն., Կարախանյան Գ. Գառնի III, Երևան, 1963:
Աստուրյան Հ. Հաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և
 Հռոմի, վեներտիկ, 1912:
Արմեն Հրանդ, Մեծն Տիգրան, Կահիրե, 1957:
Բարթիկյան Հ. Մ. Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Մովսես
 Խորենացի, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1965, № 3:
Գարագաշյան Ա. Մ. Հնչակյան պատմություն Հայոց, մ. Գ. Թիֆլիս,
 1895:
Երեմյան Ս. Տ. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
Կրկնաշարյան Ս. Մ. Եվս մի անգամ Գառնիի հունարեն արձանագրության
 մասին, Պատմա-քանասիրական հանդես, 1965, № 3:
Ղատարյան Զ. Մ. Թեյշեբայի (Կարմիր-բլուր) գինու կարասները,
 Պատմա-քանասիրական հանդես, 1959, № 4:
Մալխասյանց Ստ., Ներածություն Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմու-
 թյան», Երևան, 1940:
Մանանդյան Հ. Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1984:

- Մանանդյան Հ.** Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետիզգեր-
 յան բարտեզի, Երևան, 1936:
Մանանդյան Հ. Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940:
Մանանդյան Հ. Հնչակյան տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ.
 1, Երևան, 1944: Հատ. 2, մաս Ա, Երևան, 1957:
Մանանդյան Հ. Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լու-
 տարանությամբ, Երևան, 1946:
Մանանդյան Հ. Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթա-
 նական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:
Մելիք-Օհանջանյան Կ. Տիրամ-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի,
 ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1947, №№ 6, 7:
Սարգսյան Գ. Խ. Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, ՀՍՍՀ ԳԱ
 «Տեղեկագիր», 1956, № 3:
Սարգսյան Գ. Խ. Հին Հայաստանի տոգիալ-տնտեսական զարգացման
 ուղիների մասին, Երևան, 1962:
Տիրացյան Գ. Ա. Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» և Ստրա-
 բոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի
 մ. մ. թ. 3-րդ—2-րդ դարերի պատմության մասին, Բանբեր Մա-
 տենադարանի, № 6, 1962, Երևան:
Տրոնսկի Ի. Մ. Անտիկ գրականության պատմություն, մաս 1, Հունական
 գրականություն, Երևան, 1949:
Քալանթար Ա. Հին վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935:
Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Аракелян Б. Н. Гарни I, Ереван, 1951.
Бокианин А. Г. Парфия и Рим, ч. I, М., 1960.
*Болтунова А. И. Греческие надписи Армавира, Армѳанի Տեղե-
 կագիր, 1942, № 1—2:*
*Гайдукевич В. Ф., Михайловский К. Мирмекий в свете советско-
 польских исследований 1956—1958 гг., «Исследования по архео-
 логии СССР», сб. статей в честь проф. Артамонова, М., 1961.*
Гоян Г. К 2000-летию армянского театра, М., 1952.
*Джавахишвили И. А. Государственный строй древней Грузии и
 древней Армении, СПб, 1905.*
Дьяконов М. М. Очерки истории древнего Ирана, М., 1961.
*Ельницкий Л. А. О датировке Тигранакертской надписи, Պատմա-
 քանասիրական հանդես, 1961, № 2 (13):*
*Еремян С. Т. Основные черты общественного строя Армении в эл-
 линистический период, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1948, № 11:*
*Еремян С. Т. О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ,
 1950, № 1.*
*Еремян С. Т. Опыт периодизации истории Армении эпохи феода-
 лизма, ВИ, 1951, № 7.*

- Еремян С. Т. К вопросу об этногенезе армян, ВД, 1952, № 7.
- Еремян С. Т. Рабовладельческое общество древней Армении. Автореферат, М., 1953.
- Еремян С. Т. Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.
- Жебелев С. А. Аппиан и его «Гражданские войны». Приложение к изданию: Аппиан, Гражданские войны, Л., 1935.
- Ковалев С. И. Предисловие к изданию: В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949.
- Манандян Я. А. Проблемы общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», 1945, № 15.
- Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, 2-е изд., Ереван, 1954.
- Манандян Я. А. Новые заметки о греческой надписи Гарни и языческом храме Гарни. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆԻ ՀԱՄԱՐՆԵՐ, 1951, № 4.
- Мартirosян А. А. Город Тейшебаини, Ереван, 1961.
- Мищенко Ф. Г. Федеративная Эллада и Полибий (Предисловие к переводу «Всеобщей истории» Полибия), М., 1890.
- Моммзен Т. История Рима, т. 3, М., 1941, т. 5, М., 1949.
- Очерки истории СССР, т. I (Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР).
- Периханян А. Г. Древнеармянские восстания, ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г. Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.
- Пигулевская Н. В. Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956.
- Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту, Ереван, 1944.
- Пиотровский Б. Б. Ванское царство, М., 1959.
- Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950.
- Саркисян Г. Х. Самоуправляющийся город Селевкидской Вавилонии, ВДИ, 1952, № 1.
- Саркисян Г. Х. Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆԻ ՀԱՄԱՐՆԵՐ, 1955, № 2.
- Саркисян Г. Х. Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960.
- Севастьянова О. И. Введение к переводу: Аппиан, Митридатские войны, ВДИ, 1946, № 4.
- Тарн В. Эллинистическая цивилизация, рус. пер. С. Ляковского, М., 1949.

- Тирация Г. А. Новонайденная арамейская надпись Арташеса I, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆԻ ՀԱՄԱՐՆԵՐ, 1957, № 10.
- Тревер К. В., Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., Тревер К. В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании, М.—Л., 1959.
- Турев Б. А., История древнего Востока, т. I, Л., 1936.
- Appiani Alexandrini, Historia Romana, Bibl. Teubner.
- Bickerman E., Alexandre le grand et les villes d'Asie, REG, XLVII (1934).
- Cary M., A History of the Greek world from 323 to 146, London, 1932.
- Cassii Dionis Cocceani, Historiarum Romanorum quae supersunt, ed. Boisservain, Berolini, 1895.
- Cedrenus Georgius, Historiarum, t. II, Bonnae, 1839.
- Diodori, Bibliotheca Historica, vol. I—V, Lipsiae, 1866—1868.
- Dittenberger Wilhelmus, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. (OGIS), vol. I, Lipsiae, 1903.
- Dittenberger Wilhelmus, Sylloge Inscriptionum Graecarum, ed. 3 (SIG³), Lipsiae, 1915—1924.
- Ehrenberg V., Alexander and the Greeks, Oxford, 1938.
- Herodoti Historiarum libri IX, Bibl. Teubner.
- Humann Karl und Puchstein Otto, Reisen in Kleinasien und Nord-syrien, Berlin, 1890.
- Josephus Flavii, Opera omnia, recogn. E. Bekker, Bibl. Teubner.
- Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.
- Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930.
- Memnonis Historiarum Heracleae Ponti, Lipsiae, 1896.
- Փափրոս Օմմասեա, ինք. Հաղորդութեան, 'Աթինա. 1939.
- C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae, Paris, 1883.
- Plutarchi vitae, vol. I—V, Paris 1846—1855.
- Polyaeni Strategematicon libri octo, ed. Teubner.
- Polybii Historiae, rec. L. Dindorf, Bibl. Teubner.
- Reinach Th., Mithridate Eupator, Paris, 1890.
- Rostovtzeff M. I., The Social and economic history of the hellenistic world, v. I—III, Oxford, 1941.
- Seyrig H., Antiquités syriennes 42. Sur les éres de quelques villes de Syrie. „Syria“, 1950, XXVII.
- Strabonis Geographica, recog. A. Meineke, vol. I—III Lipsiae, 1915—1925.
- C. Cornelii Taciti Opera, Lipsiae, 1829.

- Tarn W. W., *Alexander the Great*, II, 1948.
 Taylor J., *Journal of a tour in Armenia*, JRGS, 1868, № 38.
 Tscherikower, V., *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*, Philologus, Supplementband, XIX, H. 1, Leipzig, 1927.
 Welles C. B. *Royal Correspondence in the Hellenistic period*, New Haven, 1934.
Xenophontis Expeditio Cyri (Κόρου ἀνάβασις), rec. Arnoldus Hug, Lipsiae, 1878.
Xenophontis Cyropaedia, rec. Arnoldus Hug, Lipsiae, 1878.

ՀԱՊԱՎՈՐԹՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ՊԲՀ—Պատմա-բանասիրական հանդես:
 ВДИ—Вестник древней истории.
 ВИ—Вопросы истории.
 AHR—American Historical Review.
 AJPh—American Journal of Philology.
 JRGS—Journal of the Royal Geographical Society.
 OGIS—W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, Lipsiae, 1903.
 RE—Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der classische Altertumswissenschaft*.
 REG—Revue des Études Grecques.
 RC—C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic period*, New Haven, 1934.
 SEHHW—M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941.
 SIG³—W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, ed. 3, Leipzig, 1915—1924.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ջրեղյան, Մ. 34
 Աբրահամյան, Ա. 137—138
 Ազաթանգեղոս 32—33, 37, 93,
 130, 149—150, 153, 155, 165
 Ազաթարբիդես 19
 Ազիս 190
 Ազոնիպպոս 60
 Ադոնց, Ն. 33, 79, 89, 97, 109—
 110
 Ադրիանոս 23
 Աթանաղիոս 156
 Աթենաս 144
 Աթենեյոս 18
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 11—14,
 18—20, 43—45, 48—52, 58,
 60, 64, 66, 77, 81—82, 105—
 106, 111, 166—167, 171, 193—
 195
 Անառյան, Հ. 87, 89, 161
 Ամաստրիս 175
 Ամինանդրոս 66, 73
 Ամփիդամոս 52
 Անահիտ 142, 149, 151, 155
 Անարսիմենես 13
 Անտիոքոս Միակյանի 14, 53—54,
 56—58, 60, 66, 172—173, 189
 Անտիոք հաճապետ Սյունյաց 62
 Անտիոքոս 1-ին 45, 65—66, 72
 Անտիոքոս 2-րդ 45, 57, 66, 107
 Անտիոքոս 3-րդ 17, 63—64, 66—
 67, 71, 88—89, 92, 106—107,
 109—110, 176
 Անտիոքոս 4-րդ եպիֆանես 37,
 107, 143, 175
 Անտիոքոս (8-րդ? 9-րդ?) 59
 Անտիոքոս Բաղադոր 69
 Անտիոքոս Կոմագենացի 137, 145
 Անտիոքոս Հիերաքս 107
 Անտոնիոս 24, 74
 Անուշավան 129, 131
 Ապոլոն 67, 72, 100, 129, 145
 Ապոլլոդորոս 19, 60
 Ապպիանոս Ալեքսանդրիացի 24—
 26, 28, 46, 70, 104, 115—116,
 118, 176, 185—186, 188
 Առաքելյան, Բ. 138, 167
 Ասկլեպիոս 73
 Աստուրյան, Հ. 89, 114, 119,
 183—184
 Աստուրյան Բաղադորեն 37, 49
 Աստուրոս 1-ին 71, 144
 Աստուրոս 2-րդ 63, 67—68, 133,
 144
 Աստուրոս 3-րդ 69
 Ատաիս 37, 133, 158
 Արամ 83
 Արամադդ 131, 155
 Արամայիս 82—83
 Արամանյակ 82
 Արամենակ 129, 131
 Արայան Արա 129, 131
 Արդիշտի 83—84
 Արդուստես 194
 Արիարաթ 5-րդ 105, 194

- Արիստոքրատոս Կասսանդրեցի 13
 Արիստոկլես 13
 Արիստոնիկոս 16
 Արիստոտել 12
 Արմեն Հրանդ 109, 115, 117, 161,
 178—179
 Արշակ 2-րդ 63, 76, 123—125,
 189—191
 Արշակունիներ 37, 88, 100—102,
 119, 122—123, 126, 132, 177—
 178
 Արշակ Պարթև 90
 Արշամ 107—108
 Արտաշես 1-ին 37, 86, 88—94,
 100—102, 105, 129, 131, 134—
 135, 140, 177—180, 194
 Արտաշեսյաններ 37, 86, 88, 92—
 93, 95, 100, 124, 127, 151,
 162, 177—178, 194
 Արտավազդ 2-րդ 23, 160, 177,
 194
 Արտաքսերքսես 2-րդ 11
 Արտաքսիաս 91, 134, 136
 Արտեմիդորոս 19, 21
 Արտեմիս 74, 100, 129, 157
 Արրիանոս 13—15
 Արենսյաններ 80—81, 166, 195
 Բարեդոն, է. 107
 Բազարատ 90
 Բադրատունիներ 152—153
 Բադրափրան 187
 Բիկերման, է. 50
 Բոլետունովա, Ա. Ի. 91, 134—136,
 145—146, 148, 157
 Բոկլլանին, Ա. Գ. 136
 Գաթրճյան, Հ. 33
 Գալուսկին, Վ. Յ. 148
 Գարագաշյան, Ա. Մ. 152
 Գիսիան 156
 Գոյան, Գ. 100
 Գուտշմիդ, Ա. 33
 Գուրաս 62
 Գրիգոր Լուսավորիչ 93, 149—150,
 153, 155—156
 Գրեկոս Կողոմանոս 175
 Գեմեստրիոս (Մակեդոնիայի թա-
 զավոր) 14, 58
 Գեմեստրիոս (Սելևկյան թագավոր)
 37
 Գեմեստրիոս (Սելևկյան պաշտոն-
 յա) 70
 Գեմեստրիոս (Սելևկյան սատրապ)
 144
 Դիոդորոս Սիկիլիացի 14—15,
 18—19, 57, 171, 194
 Դիոնիսիոս (Հերակլիդայի տիրան)
 175
 Դիոնիսիոս (Սելևկյան դպիր) 37
 Դիոն Կասսիոս 26—27, 97, 120,
 181, 186, 189
 Դիոտեսերքսես, Վ. 35
 Դյակոնով, Մ. Մ. 44
 Դորոս 170
 Դուրիս Սամոսացի 19
 Երրոնտես 134, 136
 Ենիցզիկ, Լ. 119
 Եվթիմարմիդես 146—147
 Եվմենես 2-րդ 64, 67—68, 71
 Եվմենես Կարդիացի 14
 Երեմյան, Ս. 40, 63, 81, 89, 111,
 151
 Երվազ 86, 131, 140—141, 155
 Երվանդ Վերջին 86, 118, 131,
 140, 152, 155, 178—179
 Երվանդունիներ 82, 84—86, 88,
 122, 126, 129, 177, 194
 Եֆիպպոս 13
 Եֆորոս 19
 Զալակ 99

Հավեն կաթողիկոս 156

Զարեհ 88—91, 102, 105

Զարիադրիս 91

Զինվա 73

Զոնարաս 27

Զեա 69—70, 142—144, 151

Զեա Վենսայան 141, 149

Հօրենբերգ, Վ. 50

Հլիկոս Գալլոս 21

Հնգելս, Ֆ. 26, 132

Հենաս 27

Հրատոսթենես 21

Թեոդորոս 66, 73

Թեսպոմպոս 19

Թեոֆանես Միտիլենացի 21

Ժնճիճյան, Գ. 33

Հեման-Հաուպտ, Կ. 110, 115, 119

Հիկորտա 15

Հիսիմարոս 58, 66, 173, 176

Հիսիցյան, Ստ. 137—138

Հուկուլլոս 24, 28, 30, 95—96,

103, 119, 130, 186, 189

Հուցիոս Հմիլիոս Պավլոս 16

Խաչիկյան, Լ. 34

Խոսրով Բագավոր 33—34, 149

Կալլիսթենես Օլինթացի 12—13

Կասսանդրոս 54

Կեղրենոս 80

Կիկերոն 18

Կլեոմենես 190

Կլիստարոս 19

Կյուրելի 133, 148, 158

Կյուրոս Մեծ 10, 88

Կյուրոս Կրտսեր 11

Կյուրսիկոս Փարսալացի 14

Կորյուն 37

Կորբուլոն 31, 96, 98, 101, 110,

119, 181

Կտեսիաս 19

Կրասոս 24

Հալկ 82—83

Հաննիբալ 92—93, 95—96

Հարմա 146

Հեկատենոս Արդերացի 19

Հերակլես 129, 143

Հերալոս (Բոսպորից) 148

Հերալոս (Էրեստից) 60

Հերմոն 60

Հերոդոտոս 9—10, 19, 21, 160—

165, 193

Հիերոնիմոս Կարդիացի 14—15,

19

Հիպպարքոս 21

Հյուրկանոս 187

Հոմերոս 164, 170

Հոնիգման, Է. 28

Հովհան Մամիկոնյան 130, 150,

156

Հովհաննես Անտիոքացի 107

Հովսեպոս Փլավիոս 22—23, 112

Հոֆման, Է. 108

Հոադամանթոս 170

Հոադամիդ 46

Հոփսիս 165

Հրաչատ 3-րդ 181

Հուլիոս Կեսար 20

Հուստինիանոս 104

Ղազար Փարպեցի 167

Ղասարյան, Զ. 161, 164

Մա դիցուհի 141, 149, 154

Մաժան 131

Մալխասյանց, Ստ. 34

Մանանդյան, Է. 10, 28—29, 39—

40, 47, 79, 86, 93—94, 98—

99, 107—109, 111, 115, 119,

122—123, 134—135, 137—138,

156, 159, 161, 163, 183

Մարկվարտ, 3. 108, 111, 119

Մարտիոս 120, 181

Մարքս, Կ. 26, 85

Մեդիոս Լարիսացի 14

Մեմնոն Հերակլեացի 28—29

Մենոն 167

Մենոքարես 37

Մենուա 83

Մետրոդորոս (Մակեդոնական զո-

րավար) 76

Մետրոդորոս Սկևսացի 31, 174

Մերուժան Արծրունի 123

Մերուժան (Սոփի Բագավոր) 105

Միթրաս 86, 134, 137

Միթրաս-Միհր 147

Միհր 147

Միհրդատ (Անտիոքոսի քննորդին)

107

Միհրդատ Եվպատոր (Պոնտացի)

20, 24—25, 29, 75, 102, 104—

105, 181—182, 184

Միհրդատ Իրերացի 46

Միհրդատ (Փոքր Հայքի սատ-

րապ) 102—103, 105

Միշենկո, Ֆ. 109

Մոմզեն, Թ. 39, 113—115, 120

Մովսես Խորենացի 32, 34—35,

37—38, 70, 82—83, 85—88,

90—91, 93—94, 100, 118,

120—121, 123, 129—132, 140,

143, 152, 155, 178—180, 187,

190—191

Մուրենա 30

Յադիմոս 154

Յուստինոս 182, 184

Յովենալ 99

Նարիս 16, 75, 190—191

Ներոն 31, 97—98, 101, 132

Ներսես Կաթողիկոս 125, 156

Նիկեփորոս 154

Նյուքար Մադես 83—84

Շամիրամ 94, 129, 131

Շապուհ 2-րդ 32, 62—63, 87,

101, 120, 160, 187

Չամչյան, Մ. 33

Պակորոս 23

Պանտիոս 18

Պապ Բագավոր 150

Պապ (Լուսավորչի Բողոք) 156

Պելամիդես 146—148

Պերսես Բագավոր 16

Պիտոքովսկի, Բ. Բ. 163

Պիոս 14

Պլինիոս Ավագ 31, 108, 110, 168

Պլուտարքոս 12, 15, 23—24, 28—

29, 45, 62, 92—93, 95—96,

99—100, 103, 115—118, 126,

130, 151, 178—179, 186, 188

Պլուտոն 65, 69, 72—73

Պոլիբիոս 12—13, 15—18, 21, 25,

52—53, 55, 63, 75—76, 102—

103, 106—110, 191

Պոլիենոս 107, 194

Պոմպեոս 18, 24, 30, 104—105,

181

Պոսեդոնիոս 17—18, 157

Պտղոմեոս Լադոս 13—14, 182

Պտղոմեոս 2-րդ Ֆիլադելֆոս 65

Պտղոմեոս 3-րդ Ֆիլեդելֆոս 74

Պտղոմեոս 4-րդ Ֆիլոպատոր 77

Պտղոմեոս 9-րդ Ալեքսանդր 59

Պտղոմեոս Կլավդիոս 82, 89, 135

Պրոկոպիոս 104

Պրուսիաս 95

Ռանովիչ, Ա. Բ. 46, 50—51, 56,

172—173

Թեյնաք, Թ. 30, 39, 113—116
Թաստովյն, Մ. Ի. 39, 185

Սահառունիներ 33

Սամվել քահանայապետ 153

Սանատրուկ 122, 152

Սավուղ 153

Սարգսյան, Գ. 36, 41, 62—63, 94,
115, 119, 124—125, 135, 138,
160

Սերենոս 82

Սելեկյաններ 25, 36, 45, 48—49,
53—59, 64, 66, 70, 73, 84, 88,
95, 100, 105, 107—108, 112,
133, 144, 151, 175, 177, 194

Սելեկոս 1-ին Նիկատոր 36, 45—
46, 65—66, 72, 145, 175

Սելեկոս 3-րդ Կալինիկոս 107—
108

Սելեկոս 4-րդ Ֆիլոպատոր 175

Սելյրիզ, Հ. 59

Սեվաստյանովա, Օ. Ի. 25

Սեքստիլիոս 115

Սկիպիոն էմիլիանոս 16

Սմբատ Բագրատունի 131, 140

Սմիռնով, Յա. Ի. 146—147

Սոկրատես 11

Սոպատեր 65

Սպարառն 148

Ստատիոս Պրիսկոս 120

Ստրաբոն 12, 14, 18, 20—22,
28—29, 55, 57, 74, 85, 88—93,
141—143, 147, 149, 154, 157—
158, 161—162, 165—170, 173
—175, 178—179, 182, 184—
186, 195

Սուիդաս 120

Սուլլա 24, 30

Վահագն 131

Վահունի թրմեր 70, 131, 143, 150,
152—153

Վաղարշ 1-ին Պարթև 31, 97,
121—122, 132

Վաղարշակ 90, 129, 132

Տակիտոս 30—31, 46, 96, 110,
132, 139, 181, 184

Տառն, Վ. 39, 71—72, 112

Տիգրան 2-րդ 23—24, 26, 29—31,
34, 39—40, 59, 62, 70, 88, 95,
98, 102, 106, 111—113, 115—
119, 143, 150, 152, 160, 174,
177, 179, 181—185, 187—188,
194

Տիգրան Կրտսեր 171

Տիգրան Միշին 121

Տիտոս Լիվիոս 18, 25

Տիր 137, 145

Տիրան-Տրդատ 135

Տոմաշևիկ, Վ. 108

Տրայանոս 23

Տրդատ 1-ին 31, 46, 97, 132, 136,
138—139, 179

Տրդատ 3-րդ 33, 37, 93, 137—
138, 149—150, 153, 155

Տրեվեր, Կ. Վ. 83, 96—97, 119,
121, 132, 136, 138, 146—148,
181

Տրիտանտերմես 154

Տուրան, Բ. Ա. 21

Ուելս, Բ. Բ. 37, 54, 56, 61

Փառնակ 103

Փավստոս Բուզանդ 32—34, 87,
101, 120, 123, 126, 150, 156,
167, 187, 190—191

Փերիթանյան, Ա. 156

Փիլիպպոս 2-րդ 12, 51

Փիլիպպոս 5-րդ 52—53, 66, 76

Քանեփոն 10—11, 80, 89, 166,
193, 195

Քսենոֆոն (Ծոփբի Թազավոր)
106—110

Քսիֆիլիոս 27

Օգոստոս Կայսր 21, 75

Օնեսիկրիտոս 13

Օրոնտաս 194

Օրոնտաս-Նրվանդ 166

Ֆիլոպեմենես 15

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ազովյան ծով 161
 Աթամանիա 66, 73—74
 Աթենք 17, 23, 169
 Աթիմբրա 65
 Ալեքսանդրիա 45, 49, 173
 Ախուրյան 86, 140
 Ակիլիսենե 89, 104, 149
 Ակիսենե 89
 Աղձնիք 113, 115
 Աղվանք 90, 131, 141, 149
 Ամասիա 20, 109, 141
 Ամաստրիա 175
 Ամլաղա 68
 Այրարատյան դաշտ 5, 79, 82, 85, 92, 94, 105
 Անահտական երկիր 151
 Անդեզ ամրոց 111
 Անդրլիսենե 104
 Անդրկովկաս 35
 Անի 166
 Անի-Նամախ 87, 130—132, 155
 Անտիգոնեյա 54, 173, 175
 Անտիոք 46, 49, 59, 112, 175, 182—183
 Անտիտավրոս 89
 Աշտիշատ 87, 130, 150, 158
 Ապամեա 17, 46, 49, 59, 63, 71, 133
 Առաջավոր Ասիա 5, 7, 9, 18, 35, 40, 112, 195—196
 Ասիա 19, 39, 44, 171, 176
 Ասկլեպեյոն 73—74

Ասորիք 59, 128, 182—184, 188
 Ասորպատենե 92
 Ասորպատական 64
 Արածանի 108—109, 122
 Արաքս 85, 92, 102
 Արգիշտիխինիլի 79, 82—84
 Արզաշկու 5
 Արին-բերդ 79
 Արծն 80
 Արկադիա 170
 Արկաթիակերտ 110
 Արմաստիկա 84, 95
 Արմավիր 38, 49, 81—87, 94, 101, 117—118, 122, 128—130, 134, 136, 138—141, 145—148, 151, 155, 158, 178—179, 187—188
 Արմենիա 108
 Արմոշատ 106—107
 Արշակունի 76, 123—125, 189—191
 Արշակունյաց թագավորություն 177
 Արշամաշատ 81, 107—110
 Արտաշատ 27, 31, 40 49, 81, 87, 89, 92, 94—102, 117—123, 149, 151, 178—183, 191
 Արտաքսատա 84, 96
 Արտաքսիաշատ 92
 Արտեմիդա բաղաք 122, 179
 Արցախ 113
 Արբաստ 92
 Արայա 23
 Աբարակա 65, 72

Աբեմենյան տերություն 5, 102, 105
 Բարեկուն 10, 115, 117, 128, 130, 160, 162—163, 195
 Բագահառիճ 87
 Բագավան 151
 Բագարան 86, 100, 140—141, 151, 155, 158, 179
 Բալու 109
 Բակտրիա 45
 Բայտոկայկե 69—70, 144, 151
 Բասորոպեդա 89
 Բեռլտիա 23
 Բերիա 59
 Բերրեյա 45
 Բիթանիա 73, 95
 Բյուզանդիա 101, 125
 Բոսպոր 104
 Բոսպորյան թագավորություն 85
 Բրեխ 150
 Բուզու 150
 Գալատիա 68, 133, 158
 Գալլիա 25
 Գառնի 46—47, 130, 136—139, 165, 168
 Գավգամենկա 12
 Գելլիկ 109
 Գելլենցիկ դաշտ 106, 109
 Գողթն 113
 Գուդարք 89
 Դալմատիա 26
 Դաստեյրա 104
 Դելֆյան տաճար 24
 Դերբսենե 89
 Դիլին 7, 102, 166
 Եգիպտական թագավորություն 13
 Եգիպտոս 9, 19, 21, 49, 65, 182
 Եդեսիա 31

Եդեսսա 45
 Եթովպիա 21, 109
 Եկեղյաց գավառ 151, 155
 Եպիրոս 66
 Եվրոպա 19, 156, 170, 176
 Եվբսինյան ծով 21, 109
 Երասխ 86, 93, 180
 Երիզա 87, 130
 Երվանդակերտ 118
 Երվանդաշատ 81, 85—87, 117—118, 122, 140, 151, 155, 178—179
 Եփեսոս 74
 Եփրատ 45, 102, 104, 106, 151, 160, 163, 165, 195
 Զարեհավան 87
 Զարիշատ 87
 Զևե 141—142
 Զեզմա 183
 Էդեյան ծով 65
 Էլիմայիս 143
 Էրեբունի 79
 Լոնսոս 60
 Էրիթրե 58, 66
 Թասոս 52—53, 76
 Թելեբախինի 79, 83
 Թիլ 87
 Թման 89
 Թրակիա 176
 Իբերիա (Վիրք) 142, 157
 Իլիոն 144
 Իպսոս 173
 Իսպանիա 18
 Իտալիա 17—18
 Լաոդիկեա 46, 59
 Լերեզոս 56, 172, 189
 Լիրիա 17

Հիկոս գետ (Գալլ-գետ) 104
 Հիսթմաքիա 176

Նալկիա 45
 Խարարա գյուղ 109
 Խարբերդ 109—110
 Խերսոնես 176
 Խորզեն 89
 Խորենի 150
 Խոր-Վիրապ 93

Շոփ 5, 64, 88—89, 91, 102—
 103, 105—110

Կալինիկով 101
 Կալնե պոլիս 120
 Կապպադոկիա 55, 64, 103, 105,
 116, 130—131, 139, 141, 149,
 154, 184—185, 194
 Կասպիան 89
 Կասպից ծով 161
 Կատտոնիա 154
 Կարենիտիս 89
 Կարթագեն 15—17, 95
 Կարկաթիակերտ 81, 110—111
 Կարմիր-բլուր 79, 83, 163, 165
 Կերքենա 173
 Կեղք 150
 Կենտրիտես գետ 80
 Կիլիկիա 26, 77, 182, 184, 186
 Կոգ զավառ 123
 Կոզովիտ 123
 Կոլխիդա 104, 136
 Կոմագեն 137, 145
 Կոմանա (Կապպադոկիական)
 130, 141, 143, 149, 154, 158,
 161
 Կոմանա (Պոնտական) 131, 141
 Կոս կղզի 73—74
 Կոստանտնուպոլիս 113
 Կովկաս 22, 29
 Կորզուք 98

Կորինթական Միություն 51
 Կրետե 170
 Կուառ 150
 Կունաքսա 80
 Կուր գետ 89

Համադան 95
 Հայաստան 5—11, 14, 17, 20—
 24, 26—32, 34—35, 38—42,
 46, 49, 62—64, 76, 79—90,
 92—95, 97—103, 105—106,
 109—118, 120, 122—132,
 138—143, 147, 149—168, 176
 —179, 181—183, 185—189,
 191—197
 Հայաստանի Կարթագեն 95—96,
 99
 Հայկական բարձրավանդակ 109
 Հերակլեյա (Պոնտական) 175
 Հիերակոմ 69
 Հնդկաստան 164, 170
 Հոնիական կիզա 53
 Հոանդես 96
 Հոռոս 18, 55
 Հոռ 15—17, 21, 23—29, 31,
 33—34, 63, 95—97, 99, 102,
 127, 132—133, 137, 168, 177,
 194
 Հոմենական կայսրություն 30
 Հրեաստան 23, 187
 Հունաստան 11, 16, 20, 44, 48,
 51, 75, 132, 169, 171, 187,
 197

Մազնեզիա 63, 88, 106, 111, 133
 Մաթաք 116
 Մակեդոնիա 16, 52
 Մանտինեա 170
 Մասիա 123, 140
 Մարտիրոպոլիս 111
 Մեգալոպոլիս 15
 Մելիտեն 103

Մեծամոր գետ 93
 Մեծ Հայք 46, 88, 91, 102, 105—
 106, 150, 178, 182
 Մեղար 150
 Միլետ 65, 145
 Միջագետք 31, 41, 45, 108, 116,
 183, 185
 Միջերկրական ծով 15, 45, 182
 Միջին Ասիա 12
 Միլեթիկոն 148
 Մծրին (Նիսիրիս) 62, 101
 Մուրն 122
 Մորիմենա 141, 143, 149, 158

Յարիմի գյուղ 108

Նախիջևան 87
 Նավլորոս 64
 Նեմրուդ-դաղ 137, 145
 Նեյանդերթալ 173
 Նիկիա 26
 Նիկոմեդիա 14
 Նիկոպոլիս 103—105
 Նինվե 113, 115, 117
 Նիսա 65, 69, 72—73
 Նոր քաղաք 120—121

Շամիրամի քաղաք 187
 Շամշատ 109
 Շամուշի 109

Պաղեստին 23, 34, 130, 182, 184,
 188
 Պանտիկապեյոն 148
 Պանասոս 170
 Պարիադրես լիռ 89
 Պարսկաստան 10, 34, 45, 84, 101,
 123, 149, 193—194
 Պափլագոնիա 174
 Պելլա քաղաք 45
 Պելոպոնես 15, 169
 Պեսինոնտ 133, 158

Պերգամոն 16, 49, 64, 67—68,
 133, 144, 158
 Պերինթոս 45
 Պիկերիա 49, 59
 Պլուտոնեոն 72
 Պյուրկ 104
 Պոնտական թաղավորություն 20,
 24
 Պոնտոս 85, 105, 181
 Պտղոմայիդ քաղաք 187
 Պրիենե 52, 64—65

Ռշտունիք 167

Սատաղ 94, 105
 Սարդինիա 21, 109
 Սերաստիա 105
 Սեբաստոպոլիս (Փասիս) 84, 95
 Սելեկյան տերություն 16, 20, 23,
 45, 111
 Սելևկիա 46, 49, 59, 84
 Սելևկիա (Տրալես) 67
 Սիրիա 7, 17, 45
 Սկեպիս 53—54, 173—174
 Սոլի քաղաք 77
 Սոլարտա 16, 75, 190
 Սպեր 167
 Ստրատոնիկես 46
 Սև ծով 9, 84

Վաղարշապատ 87, 100, 102, 120
 —122, 165, 181
 Վան 5, 79, 87, 94, 187
 Վանա լիճ 79
 Վանի թաղավորություն 162
 Վասակաշատ 87
 Վարդանաշատ 87
 Վարդգեսավան 121—122, 187

Տալք 167
 Տարոն 156
 Տարոնիտիս 89

Տեղեւ 170
 Տեմնոս 67
 Տեսու 56, 66—67, 73—74, 172, 189
 Տիգրանակերտ 26, 30—31, 38, 40—41, 62, 87, 94, 113, 115—120, 124, 151—152, 154—189, 191
 Տիգրանավան 113
 Տիգրիս 83, 106, 110
 Տյուտենիա 21, 109
 Տրապիզոն 103
 Տրովադա 54
 Տումր 150
 Տուշպա 5, 79
 Ուրարտական պետություն 5

Փավնիտիս 89
 Փոքր Ասիա 7, 9, 17, 20, 22, 25, 29, 43, 45, 50—51, 53, 57, 65, 88, 106, 112, 128, 130, 132, 143—144, 149, 156, 172, 177—178, 180, 184, 186—189, 191, 194—197
 Փոքր Հայք 88—89, 102—105
 Փոյուզիա 133
 Քասախ գետ 121, 187
 Քերոնեյա 23, 51
 Օդոմանտիս 89
 Օլիբերիա 116, 185
 Օրոնտ գետ 49
 Փարկին 115

32-1971

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ 1. Հայկական հնագույն քաղաքների մասին հիմնական աղբյուրները և գրականությունը	5
Գլուխ 2. Փոքր Ասիայի քաղաքների փոխհարաբերությունները հելլենիստական միապետների հետ	43
Գլուխ 3. Քաղաքների առաջացումը Հայաստանում մ. թ. ա. 2-րդ դարից—մ. թ. 3-րդ դարը	79
Գլուխ 4. Քաղաք-տաճարները և բրմության դերը հին Հայաստանում	128
Գլուխ 5. Հին Հայաստանի մասնակցությունը միջազգային առևտրին	159
Գլուխ 6. Սիստյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում	169
Եզրակացություն	193
Ցանկ օգտագործված աղբյուրների և գրականության	198
Հապավումների ցանկ	203
Անձնանունների ցանկ	204
Տեղանունների ցանկ	210

ՍԻՄՈՆ ՄԻՍԱԿԻ ԿՐԿՏԱՇԱՐՅԱՆ
СИМОН МИСАКОВИЧ КРКЯШАРЯН

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Գ. Խ. Սարգսյան
Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. Հովակիմյան
Կազմը՝ Թ. Ա. Մաքանջյանի
Տեխ. խմբագիր Ս. Կ. Զախարյան
Սրբագրիչ Լ. Կ. Հառաբյուրյան

ՎՖ 03591 Հրատ. 3129 ԽՀԽ 1204 Պատվեր 148 Տպաքանակ 4000
Հանձնված է արտագրության 23/II 1970 թ., ստորագրված է
արտագրության 29/X 1970 թ., տպագրական 13,6 մամուլ,
պոլմ. 11,34 մամուլ, հրատարակական 9,4 մամուլ,
թուղթ 84<103¹/₁₀ № 1: Գինը 79 կոպ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակության էֆմանի տպարան

22-1971

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պեսք է լինի
32	3 ն.	էջ 1	էջ 1
49	17 ն.	Սեյիկյան	Սեյիկյան
61	6 ն.	Դժոժ	Դժոժ
85	1 ն.	Կ. Մարքս, հ. 3	Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. 3
92	10 ն.	ալօ	ալօ
150	9 ն.	ցասուցանի	ցասուցանի
163	7 ն.	չիսնի	չիսնի
174	5 վ.	չիսնի	չիսնի